

Kultúra és Közösség
művelődéstudományi folyóirat

III. folyam XII. évfolyam 2008. I. szám Ára 800 Ft

Lapunk szerkesztősége
az MTA Szociológiai Kutatóintézetének
Kultúrakutató Műhelyében működik

Főszerkesztő: Tibori Tímea
Főszerkesztő-helyettes: Németh István

A szerkesztőbizottság tagjai:
A. Gergely András, Kraiciné dr. Szokoly Mária,
Laki Ildikó, T. Kiss Tamás

Szerkesztőségünk címe:
MTA Szociológiai Kutatóintézet
1014 Budapest, Úri utca 49. Tel./fax: 224 0790

Felelős kiadó: Németh István

A kiadó címe:
Új Mandátum Lap- és Könyvkiadó
1149 Budapest, Fráter György tér 11.

Olvasószerkesztő: Knoch László
Fotó: Laki Ildikó
Nyomás, kötés: Kánai nyomda
Felelős vezető: Kánai József

A 2008. évi négy szám 3200 Ft-os előfizetési díjáról szóló átutalásukat az alábbi bankszámla számon
kérjük teljesíteni: 10103173-40536023-00000003

Lapunk megjelenését
az Oktatási és Kulturális Minisztérium
és a Nemzeti Kulturális Alap

nka
Nemzeti Kulturális Alap

támogatta.

ISSN 0133-2597

Tartalom

Lectori salutem	5
-----------------	---

SORSOK – HÁTRÁNYOK – OLDÓDÁSOK

Prónai Csaba: Néhány megjegyzés a cigány kultúrák sokféleségéről	7
Paár Ádám: Cigány emberevők? Egy per tanulságai	13
Kapitány Ágnes– Kapitány Gábor: A „másság” megjelenései a filmművészetben	20

FELNŐTTOKTATÁS, KUTATÁS

Császi Lajos: Beszélgetés Steven Tötösy de Zepetnek-kel	35
Farkas László: Roma közélet és civil szervezetek Magyarországon	40
Paksi Veronika: Nők és férfiak a természettudományi kutatói pályán	49
Tibori Tímea: Beszámoló...	64

BUDAPEST

Gaul Emil: A magyar fiatalok életformájáról és ízléséről a Sziget-kutatások alapján	73
---	----

SZEMLE

Bögre Zsuzsanna: Valóságkutató táborok és/vagy identitás keresések	85
--	----

Szerzőink	87
-----------	----

„Az új társadalom feladata, hogy elősegítse az új ember létrejöttét, aki karakterszerkezetében a következő vonásokkal rendelkezik:

– ...biztonságérzet, azonosságtudat és önbizalom...

– ...képzelőtehetségünk fejlesztése, nemcsak az elviselhetetlen dolgok előli menekülés érdekében, hanem a valós lehetőségek elővételezéseként, ami az elviselhetetlen körülmények megszüntetése...

– ...a szabadság...,
esély arra, hogy önmagunk legyünk...”¹

nyesítettünk. Az egyik Erikson² (2003) vélekedése az önazonosságról, ahol „a társas világban való érintkezés során keletkező tudatos és nem-tudatos élmények életkoronként és társadalmi környezetként változó bonyolult integrációja, amit a személy számára a saját élettörténete jelenít meg, és fog egységbe”,

„[...] , amit a folytonosság, a biztonság, vagy az integrálás jellemez különösen.” (László,³ 2005:16)

A másik Bruneré⁴ (1996), aki a fejlődést a kultúra betetőzéseként értelmezi („a kultúra az evolúció utolsó trükkje”).

Lectori salutem

5

K É K

A halmozottan hátrányos helyzetben lévőket súlyosan megosztja etnikai hovatartozásuk. Ebből fakad, hogy számba vettük, mik a hasonlóságok és különbözőségek egy-egy térségben, a más-más népcsoportokhoz tartozók életmódjában, vágyaiban, és az ebből valósággá szelídített (leegyszerűsített) mindennapokban. A különböző térségek, régiók lakói – minden egyediségüktől függetlenül – abban nagyon is hasonlítanak egymásra, hogy az elmúlt évtizedek társadalmi, gazdasági változásai gyökeresen átalakították az életüket. Világosan látnunk kell, hogy döntően negatív értelemben módosult az egyes emberek életmódja, életminősége, munkafeltételei, csökkentek kitörési esélyei. Amikor az okokat keressük, megkülönböztetett figyelemmel kell kezelnünk a markánsan jelentkező önazonossági problémákat.

A 2008. évi tematikus szám szerkesztésében három nézőpontot érvé-

A harmadik az idő és az elbeszélés kapcsolata.

Alapállásunk posztmodern: az identitás társadalmilag felépített és egyszerre tölti be az adott csoporttal való azonosulás és elkülönülés funkcióját a hozzá – önkéntesen vagy kényszerűségből – csatolt jelentések és szimbólumok révén. Tehát valamely csoporthoz való tartozás (a tagság) kategorizációs folyamat következménye (Csepeli,⁵ 2000:1). Ebben a kulcskérdés az, hogy kik alakítják a kategorizációs folyamatokat és az alkalmazott kategóriákat kikre (és kikre nem) alkalmazzák, valamint tartalmilag a kategóriákat mire vonatkoztatják. Elvben a kategorizációs folyamatnak egyszerre vannak külső és belső tényezői. Egyrészt egy adott csoport maga alakítja ki környezetével szembeni határait, és nevezheti meg a csoporttagság feltételeit, miközben számol a környezetből, más csoportoktól jövő hatásokkal is. Más-

részt, ha egy csoport egy másikkal szemben alárendelt helyzetben van, akkor kényszerűségből kénytelen elfogadni a domináns csoport által kialakított határokat és a csoporttagság előírt feltételeit (Schaefer,⁶ 1998). Az etnikai (csoport)tagság elsősorban megnevezés kérdése (Csepeli,⁷ 2000).

Az „ők” és „mi” elnevezés nem csupán megjelöli a másik csoportot, hanem el is helyezi azt egy hierarchikus rendszerben értékkülönbséget generálva.

Az itt közzétett írásokkal az a célunk, hogy csökkentsük az egyének és a csoportok közötti különbségeket, előítéleteket.

JEGYZETEK

- 1 Fromm, Eric (1994): *Birtokolni vagy létezni?* Budapest: Akadémiai.
- 2 Erikson, E. H. (1969): *Identity: Youth and crisis*. New York: Norton.
- 3 László János (2005): *A történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába*. Budapest: Új Mandátum.
- 4 Bruner, J.–Fleischer-Feldman, C. (1996): Group narrative as a cultural context of autobiography. Cambridge: Cambridge University Press, 291–317.
- 5 Csepeli György–Örkény Antal–Székelyi Mária (2000): Nemzeti etnocentrizmus Közép-Európában. In: Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovics György (szerk.): *Társadalmi Riport 2000*. Budapest: TÁRKI.
- 6 Schaefer, Ch. (1998): *Geneological Encyclopedia of the Colonial America. Mexico*.
- 7 Csepeli György ua.

Sorsok – hátrányok – oldódások

„Kérdezzük meg azoktól, akiket cigányoknak nevezünk, minek tartják magukat, és ők azt felelik, hogy »mánus vagy szintó vagyok«, »rom vagyok«, »zsitan vagy káló vagyok«, »voájázsőr vagyok« stb.” – írja a francia antropológus, Patrick Williams.¹ A mánus azt mondja, hogy a rom, a zsitan, a voájázsőr, a jénis – nem mánus; a zsitan azt mondja, hogy a rom, a jénis, a mánus, a voájázsőr – nem zsitan; a rom azt mondja, hogy a mánus, a jénis, a zsitan, a voájázsőr – nem rom.

A cigányság „elmerülése” a nem cigányok világában, legyen az akár szembenálló, akár nem: egyedülállóan sajátos.

A cigányság több mint 40 országban szétszóródva, saját nemzetállam nélkül és olyan, évszázadok óta letelepedett társadalmak „belsejében elmerülve él”, amelyek számára idegen és ellenséges.³ E népcsoport nagyságára vonatkozóan nincsenek pontos statisztikai adatok, de Európa minden országában megtalálhatóak, vannak

Prónai Csaba

Néhány megjegyzés a cigány kultúrák sokféleségéről

7

K É K

Vajon ez egyúttal azt is jelenti, hogy egyáltalán nem ismerik az összetartozás érzetét?

Egy dologban valamennyien egyetértenek: a társaik is, akárcsak ők maguk, nem gádzsók. Ha létezik cigány társadalmi rendszer, akkor az mindenekelőtt két elem kapcsolatainak rendszere: nem cigányok nélkül nincsenek cigányok; rom cigányok, zsitanok, mánusok stb. nélkül pedig nincsenek gádzsók.

E sajátos jelenlét kifejezésére szintén a francia antropológus² az „elmerülés” (immersion) fogalmát javasolja. Szerinte e kifejezés egyik előnye az, hangsúlyozza, hogy ezek a csoportok részei azoknak a társadalmaknak, amelyekben megtalálhatóak, osztoznak azon társadalmak, országok történelmében, amelyekkel érintkeznek. Másik előnye az, hogy lehetővé teszi a cigány közösségek és az európai társadalmak között fennálló minden lehetséges kapcsolatot számba venni.

csoportjaik a Közel-Keleten, az egykori Szovjetunió több utódállamában csakúgy, mint Észak-Afrikában, Észak- és Dél-Amerikában, Ausztráliában, vagy éppen Új-Zélandon.⁴ Az angol szociológus, Thomas Acton becslése szerint lélekszámuk Indián kívül 10–12 millióra tehető, és talán 20 millióan lehetnek azok a „rokon” népek, akik magán az indiai szubkontinensen élnek.⁵ Jean-Pierre Liégeois⁶ az Európában élő „cigányok” és „utazók” számát minimum 7, maximum 8,5 millióra becsüli.

Ez a mindenhol a másságot megtestesítő nép egyfelől „transznacionális”,⁷ illetve „transzkulturális”,⁸ másfelől „multietnikus”.⁹ Több cigánykutató¹⁰ egyetért abban, hogy a cigányok közül mindannyian megjelölnek, melyik csoporthoz tartoznak, és így megkülönböztetik magukat más, hasonló egységek tagjaitól.¹¹ Franciaországi és olaszországi példák azt mutatják, hogy a különböző csoportok nem

nevezik meg magukat együttesen. Az a „tény”, hogy mégis homogén egységet alkotnak, úgy tűnik, „pusztán a szomszédos népcsoportok képzeletében létezik, akik közelségük ellenére mit sem tudnak szomszédjaik etnikai sokszínűségéről”.¹² Csalog Zsolt¹³ szerint a „cigányság” kategóriája nem más, mint „társadalmi tudatunkban egy bonyolult történeti úton előállott tükröződés (jelentős, részben hamis tükröződés) reális, de kényszerű átvétele”.¹⁴

A cigányokat helytelen egyetlen népnek tekinteni,¹⁵ akár az „indiánokat”. Róluk is elmondható az, amit

ugyan ezen társadalmak felfogása az, amely egyáltalán „megteremtette őket”.²⁰ A legkülönbébb csoportokat valójában az európai látásmód „prézelte” egyetlen kategóriába.²¹ Ráadásul a cigányok kutatására éppen azok – már ti. a náci²² – fordították a legtöbb energiát, akiknek e népcsoport teljes megsemmisítése volt a célja.²³

Az itt előadott néhány megjegyzés ellenben azon cigánykutatások eredményeire utal, amelyekben potenciálisan benne rejlik az a lehetőség, hogy sikeresen szembeforduljanak a tudománynak azzal a tradíciójával, amelyben a tudás és az elnyomás egymást élteti.

Természetesen nem állítom azt, hogy e szembenállás reményének egyedüli letéteményese a kulturális antropológiai megközelítés lenne. A kulturális antropológus azonban azáltal, hogy teljes fizikai valójában együtt él az általa vizsgált népcsoporttal, nem kerülheti el, hogy magát is „bele ne vegye” abba a vizsgálatba, amit végez. Ahogy Patrick Williams mondja:²⁴ „miközben számot adunk azokról, akikkel találkozunk, be kell számolnunk a találkozás okozta megrázkódtatásról, és a bennünk keltett visszhangjáról is”. Szerinte „ennek a találkozásnak a súlya, és az azáltal kiváltott érzéshez való hűség a garancia arra, hogy ne csatlakozunk semmiféle ideológiához”.²⁵

A kulturális antropológus ugyanakkor az adott kultúra komplexitását /a „minden mindennel összefügg” elvét/, és annak kimeríthetlenségét helyezi előtérbe.²⁶ Sohasem mondhat le a „megismert jelenségek sokféleségének és összetettségének megvilágításáról”, mert „semmi sem igazolhatja az egyszerűsítést, a sematizálást, főképp nem az az óhaj, hogy egy politikai ügy hatékonyságát szolgáljuk”.²⁷

A kulturális antropológusnak minden tekintetben tiszteletben kell tartania az általa vizsgált embercsoport vi-

selkedési normáit.²⁸ Ez a tisztelet azonban semmiképpen sem önmagunk feladását kell, hogy jelentse. Teljes nyitottsággal kell vállalkoznunk a beszélgetésekre – ahogy Kunt Ernő mondja²⁹ – „méltóvá válni arra, hogy valóban beszélgessenek, szót váltsanak” velünk. Egy ilyenfajta hozzáállás számára pedig megengedhetetlen egy nép, vagy népcsoport tanulmányozásakor nem figyelembe venni az adott kulturális közösség önelnevezését: azt, ahogyan ők saját nyelvükön önmagukat nevezik; azt, aminek önmagukat tartják.

Ha pedig igaz – már pedig főtebb ezt állítottam –, hogy a cigányság egyes csoportjainak önelnevezései egymástól eltérőek, okkal merülhet fel a kérdés, vajon mennyiben jogsult itt mégis együtt beszélni róluk, éppen a kulturális antropológia felől tekintve őket. Ráadásul továbbra is fenntartva a „cigány” kategóriát az esetleg mások szemében „politikailag korrektnek tűnő” „roma” kifejezéssel szemben!

Főtebb már utaltam arra, hogy a cigányokat az európai látásmód teremti a történelem színpadára, a különböző marginalizálódott csoportokat a „cigány” terminussal foglalva össze. És idéztem – Csalog Zsoltól – azt is, hogy még ha ez egy „hamis tükröződés” is, a nem-cigány társadalom tudatában „reálisan” létező jelenség. Cigányok tehát vannak. A kérdés azonban, hogyan vannak? Vezet-e út a nem-cigány „népi” vagy mindennapi osztályozás felől a tudományos kategóriák világába abban az esetben, amikor az antropológus nem a nem-cigány világot szeretné tanulmányozni? Vagy nem is ez a kérdés, hiszen – mint ahogyan erről már több ízben is volt szó – a „tudományos” osztályozás sem mentes a „fehér ember” mindennapi kategóriáitól, és a kulturális antropológia is ennek a világnak, tehát a nem-cigányok világának része. Az antropológusnak inkább éppen a fordítottja a megoldandó feladat: vezet-e út a cigányok világa felől a tudomány

8

K É K

Robert Berkhofer az „indiánokról” megjegyzi,¹⁶ hogy ti. „sohasem neveztek önmagukat egyazon néven”, az őket megnevező – számukra egyébként idegen, általánosító – fogalom nem más, mint „a fehérek” stigmatizációja. És amennyire a „nem-indiánok” indiánképe, úgyannyira a „nem-cigányok” cigányképe is mindig a „fehérek” „érdeklődésének és érdekeinek változásával párhuzamosan módosult” és módosul. A népcsoport „definiációs-kiszolgáltatottságának” ténye egyértelműen kimutatható.

A „cigányok tanulmányozása” kifejezés továbbá már csak azért is problémákat vet fel,¹⁷ mivel ez a népcsoport, amióta csak létezik, a nem-cigányok történelmének „kiszolgáltatott játékszere”.¹⁸ Az évszázadok során bebizonyosodott, hogy „azok a társadalmak, amelyekben cigányok élnek, nem bánnák, ha már csak akkor látnák őket, amikor a saját hátuk közepét”.¹⁹ Ördögi kör, hogy éppen

felé?; lefordíthatók-e a cigány kategóriák a nem-cigányok nyelvére?; hogyan viszonyulnak azok a nem-cigányok „népi”, illetve tudományos kategóriáihoz? stb.

Bárhogy válaszoljunk is, a „cigányok” kifejezés fenntartásának még ma is van értelme.³⁰ Továbbá a „cigány” szó tagadása könnyen azt az álláspontot erősítené, amelynek legfőbb célja a „cigányok eltüntetése”. A kulturális antropológiai cigánykutatások eredményei ezzel szemben, miközben egyfelől rávilágítanak a cigány „népi” és korábbi tudományos kategóriájának tarthatatlanságára, hogy ti. az nem homogén kulturális csoportokat jelöl, másfelől nem eltörlik, hanem új értelemmel töltik meg a „cigány” kategóriát.

A kulturális antropológiai cigánykutatások eredményei nemcsak arra világítottak rá, hogy nem beszélhetünk egyetlen egységes cigány kultúráról,³¹ mert „a különbözőségeket ezt lehetlenné teszik”.³² Nemcsak arra, hogy a cigányság olyan sokféle, hogy „hozzá képest a mi tapasztalataink, és ennél fogva a tudásunk is, csak provinciális” lehet.³³ Hanem arra is, hogyan lehet mégis valamiképpen megfogalmazni azt, ami az egyes cigány kultúrákra sajátosan jellemző lehet.

Ezek alapján úgy tűnik, hogy az „egyediségeken” túl létezik egyfajta mechanizmus, amely együttesen hozza létre „azt a sajátosságot, amit mi cigánynak, cigány identitásnak nevezünk”.³⁴ Nagyon leegyszerűsítve és összefoglalva ez nem más, mint egy olyan „minden részletkérdés fölött álló” mechanizmus, amely a nem-cigány jegyek „elfogadásán és újrahasznosításán” alapszik, és amely a rugalmasság és az elzárkózás technikájával küzd a „változatlan és egyformaság ellen”.³⁵ Ezen életstílus alapja az a sajátos kapcsolat, amelyet a nem-cigány kultúrától való egyértelmű elhatárolódás jelent.³⁶

A francia antropológus, Patrick Williams³⁷ szerint a cigányságot együttesen jellemzi egyfajta „mozgalmas változatosság”, amelynek a törté-

nelmi oka a már Indián kívüli elindulás és szétszóródás. Ez a lényegi vonás nem magában a vándorlásban rejlik, hanem a környezethez való viszonyulás módjában.³⁸ Az, hogy léteznek különbségek cigányok és cigányok között – történelmileg – a nagyszámú különböző vándorlási útvonallal is magyarázható.³⁹ „Minden egyes cigány csoport olyan, amilyenné az útvonala /azok a vidékek, amelyekén áthaladt, és az az idő, amit ott töltött/tette”.⁴⁰ Ebből az is következik, hogy minden cigány csoport történelme annak a népnek a történelméhez kapcsolódik, amellyel az adott közösség – vándorlása során – éppen érintkezésbe került. A cigányok mozgásai mindig a nem-cigányok környezetére adott lehetséges „cigány válaszok” voltak.⁴¹

Mindegyik esetben elsősorban a „kapcsolat” az, ami a cigányokat cigánnyá teszi, mondja Williams,⁴² ezen azonban egyszerre érti nemcsak az egyes csoportok belső „elrendeződését”, hanem a cigányok és a nem-cigányok közti „viszonyt” éppúgy, mint a különböző cigány csoportok egymás közti „kapcsolatát”. Ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy a romákat, a zsitánokat, a mánusokat, a jéniseket stb. a saját történelmük, az életmódjuk, a nyelvük, az intézményeik, a társadalmi rendszerük stb. teszi azzá, amik. „Minden egyes csoport identitását ezek adják, és túl ezeken az egyediségeken azt, ami együttesen létrehozta azt a sajátosságot, amit mi cigánynak, cigány identitásnak nevezünk”.⁴³

Annak, aki egy cigány csoporttal kapcsolatba lép, nehéz meghatározni, hogy a „cigány világ” melyik elemével került is kapcsolatba. Igen gyakoriak az általánosítások. Amikor megismerünk egyes cigány családokat, az adatokat az egész cigány világra vonatkoztatva általánosítjuk. Azután néhány nap, néhány hét, néhány hónap elteltével másik családdal találko-

zunk, és rájövünk, hogy a gazdasági berendezkedés, vagy a környezettel való kapcsolat szempontjából különböznek a dolgok, és minden korábbi állításunkat meg kell kérdőjelezni. „Valójában amikor a cigányokat tanulmányozzuk, (...) késznek kell lennünk arra, hogy mindent megkérdőjelezzünk, amikor új csoporttal találkozunk. (...) Amikor új csoporttal lépünk kapcsolatba, el kell felejteni mindent, amit egy másik csoporttal való kapcsolat során megtudtunk”, mondja Williams.⁴⁴

Ez nem jelenti azt, fel kell adni, hogy egyáltalán „cigányokról” beszéljünk.

9

K É K

Később ugyanis mégis felfedezhetünk közös dolgokat. Rájövünk, hogy az egyik csoportban szerzett tapasztalat segítheti egy másik csoporttal való kapcsolatunk felépítését. „Az elején azonban késznek kell lenni arra hogy mindent feladjunk, és mindent újratanuljunk más emberekkel”.⁴⁵ Minden egyes cigány közösségnek megvan a maga sajátos „hangneme”, amely néha a beszélt nyelvhez kötődik, vagy az étkezési szokásokhoz, a zenéhez, az ünnepekhez, a szórakozáshoz, vagy egyszerűen az emberi kapcsolatokhoz, és idővel igen érzékennyé válhatunk ezekre a kis „hangváltozásokra”. Fel lehet ismerni az embereket egyszerűen arról, ahogyan beszélnek, viselkednek, vagy isznak. És ez maguknak a cigányoknak is fontos, hiszen ők maguk is mondják például azt, hogy képesek felismerni a saját csoportjukhoz tartozó embereket akkor is, ha addig soha nem látták az illetőt.

Sorsok – hátrányok – oldódások

Íme egy „jellemvonás”, amely a kulturális antropológiai megközelítés relevanciáját igazolja. Ha nem tudjuk, hogy a cigányok hogyan kezelik saját magukat, akkor semmit sem tudunk. Ha azonban látjuk, hogy mit tesznek nap mint nap e közösségek tagjai a személyközi kapcsolatokban, a cigány kultúrák sokfélesége evidenciává válik.

A kulturális antropológiai cigánykutatások „nagy kísérlete” – akárcsak más kulturális antropológiai kutatásoké is – az, hogy a „saját horizontunkban” valahogy felbukkanjon a „másik nézőpontja” is. Az ilyen típusú vizsgálatok megjelenése éppen azért hozott

10 KÉK

fordulatot a cigánykutatások történetében, mert – a korábbi vizsgálatokkal ellentétben – érdeklődésének centrumába a „cigányok felőli oldal” került. Ez pedig mindenképpen a kölcsönösség felé való elmozdulást jelentheti.

JEGYZETEK

- 1 1981: 27.
- 2 Williams 1998: 32.
- 3 Formoso 1987: 543.
- 4 Fernández-Armesto 1995: 402.
- 5 Tong 1989: 2.
- 6 1994: 34.
- 7 Kende 1994: 152; vö. Acton 1994: 96.
- 8 Piasere 1994: 205-6.
- 9 Formoso 1986b: 17.
- 10 Pl. Formoso 1986a: 207; Salo 1977: 34-5, 1979: 81.
- 11 Vö. Acton 1989: 90; Liégeois 1983: 64-5.
- 12 Formoso 1986b: 12; vö. Salo – Salo 1977: 15; Salo 1979: 81.
- 13 1973: 40.
- 14 Vö. Zatta 1991: 4; Salo 1990.
- 15 Fernández-Armesto 1995: 402-3.
- 16 Lásd Korniss, 1982:2.
- 17 Williams 1989a: 24.
- 18 Williams 1993a: 8; vö. Acton 1994: 91-5; Kenrick 1994; Reyniers – Williams 1990: 103; Williams 1987: 23.
- 19 Williams 1995: 698-9; vö. Piasere 1986: 35.
- 20 Williams 1993a: 7.
- 21 Fraser 1993: 1-9; Lucassen 1991; Mayall 1988: 71-93, 1992; Piasere 1995: 4, 13; Willems 1995: 2.
- 22 Lásd erről pl. Burleigh 1994; Hohmann 1991; Lucassen 1994: 264; Müller-Hill 1985, 1991; Schenk 1994; Segal 1991.
- 23 Williams 1989a: 24.
- 24 Lásd 1989a: 27.
- 25 Vö. Kis 1990.
- 26 Vö. Leach 1986:51, 148.
- 27 Williams, 1989a:26.
- 28 Vö. Boglár, 1979:416.
- 29 Ld. 1995: 108.
- 30 Vö. Bari 2001: 11-2.
- 31 Piasere 1989: 137; vö. Salo 1979: 73.
- 32 Vö. Münzel 1981: 22.
- 33 Williams 1989a: 26; vö. Acton 1995: 19; Reyniers 1989: 73; Sutherland 1975: 1.
- 34 Williams 1981: 28.
- 35 Vö. Fernández-Armesto 1995: 404; Formoso 1994: 129; Okely 1983: 77; Piasere 1989: 137; 1991: 1; Reyniers 1989: 85; Reyniers – Williams 1990:

103-4; Salo 1981; Salo – Salo 1977: 219; San Román 1975; Silverman 1982: 395; Sutherland 1977: 389; Williams 1982: 315, 341; 1990: 173; 1994: 177-8.

36 Vö. Bensa 1993.

37 Lásd 1993b.

38 Reyniers – Williams 1990: 104.

39 Williams 1993a:9.

40 Williams 1981:28.

41 Williams 1995:697.

42 1981:28.

43 1981:28.

44 1998:34.

45 Williams 1998:34.

IRODALOM

Acton, Thomas (1989): *Oppositions théoriques: images de soi et réalité d'autrui*. In: Williams (szerk.): *Tsiganes: identité, évolution. Actes du Colloque pour le trentième anniversaire des Études Tsiganes*. Paris: Syros 87–97.

Acton, Thomas (1994): *Egység a különbözőségben*. In: *Cigány Néprajzi Tanulmányok 2.* (Szerk. Bódi Zsuzsanna) Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 89–98.

Acton, Thomas (1995): *Note critique sullo „Studio sugli Zingari” de Elizabeth Tauber. Lacio Drom 31 (1): 18–19.*

Bari Károly (2001): *„Mennyország csillaga”*. H. n.: Magánkiadás, CD-anyag.

Bensa, Alban (1993): *Recenzió Patrick Williams „Nous, on n'en parle pas” (1993) című könyvéről. Ethnies 8 (15): 156.*

Boglár Lajos (1979): *A néprajzi megközelítés és megismerés „eszközei”: dél-amerikai terepmunkáim néhány tapasztalata. Ethnographia 90 (3): 415–419.*

Burleigh, Michael (1994): *Death and deliverance. 'Euthanasia' in Germany c. 1900–1945*. Cambridge, University Press.

Csalog Zsolt (1973): *Etnikum? Faj? Réteg? Adalékok a „cigányság” fogalmához. Világosság 14 (1): 38–44.*

Fernández-Armesto, Felipe szerk. 1995 *Európa népei*. Budapest: Corvina.

Formoso, Bernard (1986a): *Les Tsiganes, de la naissance a l'âge adulte. Lieux de l'enfance (5): 207–226.*

Formoso, Bernard (1986b): *Tsiganes et sédentaires. La reproduction culturelle d'une société*. Paris: L'Harmattan.

Formoso, Bernard (1987): *Variations tsiganes sur un mode de vie commun*. In

Sorsok – hátrányok – oldódások

- Anthropologie sociale et ethnologie de la France.* Paris: Peeters France, 543–549.
- Formoso, Bernard (1994): Diversité des itinéraires et uniformité des stéréotypes. *Études Tsiganes*, új sorozat 2 (2): 127–138.
- Fraser, Angus (1993): *The Gypsies*. Oxford: Blackwell.
- Hohmann, Joachim S. (1991): *Robert Ritter und die Erben der Kriminalbiologie*. Frankfurt am Main–Bern–New York–Paris: Peter Lang Verlag.
- Kende Péter (1994): Kisebbségi helyzetek: van-e megoldás? In *Miért nincs rend Kelet-Közép-Európában?* Budapest: Osiris-Századvég, 149–159.
- Kenrick, Donald (1994): Romák a náci korban. In: *Cigány Néprajzi Tanulmányok 2.* (Szerk. Bódi Zsuzsanna). Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 74–78.
- Kis, Danilo (1990): Tanácsok a fiatal íróknak. *Nappali Ház 2* (1): 2–4.
- Korniss Péter (1982): *Vörös Felhő földjén. Észak-Amerikai indiánok között*. Budapest: Corvina.
- Kunt Ernő (1995): *Fotoantropológia. Fényképezés és kultúrakutatás*. Miskolc–Budapest: Árkádusz
- Leach, Edmund (1986): *Social anthropology*. Glasgow: Fontana Press.
- Liégeois, Jean Pierre (1983): *Tsiganes*. Paris: Maspero.
- Liégeois, Jean Pierre (1994): *Roma, Gypsies, Travellers*. Strasbourg: Council of Europe.
- Lucassen, Leo (1991): The power of definition. Stigmatisation, minorisation and ethnicity illustrated by the history of Gypsies in the Netherlands. *The Netherlands Journal of Social Sciences 27* (2): 80–91.
- Lucassen, Leo (1994): A „cigányok” üldözése Hollandiában a második világháború alatt. *Thalassa 5* (1–2): 261–273.
- Mayall, David (1988): *Gypsy-travellers in nineteenth-century society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mayall, David (1992): The making of British Gypsy identities, c. 1500–1980. *Immigrants and Minorities 11* (1): 21–41.
- Müller-Hill, Benno (1984): *Tödliche Wissenschaft. Die Aussonderung von Juden, Zigeunern und Geisteskranken 1933–1945*. Hamburg: Rowohlt.
- Müller-Hill, Benno (1991): Selektion. Die Wissenschaft von der biologischen Auslese des Menschen durch Menschen. In *Medizin und Gesundheitspolitik in der NS-Zeit*. Szerk. Norbert Frei. München: R. Oldenbourg Verlag, 137–155.
- Münzel, Mark (1981): Zigeuner und Nation. In *Kumpania und Kontrolle: moderne Behinderungen zigeunerischen Lebens*. (Szerk. M. Münzel–B. Streck. Giessen: Focus – Verlag, 13–63.
- Okely, Judith (1983): *The Traveller Gypsies*. Cambridge: Cambridge University Press
- Piasere, Leonardo (1986): A scuola dai gage ovvero quando l'educatore diventa disadattato. In *Scuola di stato e nomadi*. (Szerk. P. Zatta. Padova: Francisci, 33–59.
- Piasere, Leonardo (1989): Parte antropologica. In *Il fenomeno della migrazione in riferimento alle difficoltà di adattamento sociale delle componenti nomadi*. Roma: Istituto Internazionale di Studi Giuridici, 91–163.
- Piasere, Leonardo (1991): Prefazione. In: L. Piasere: *Popoli delle discariche. Saggi di antropologia Zingara*. Roma: CISU, 1–3.
- Piasere, Leonardo (1994): Approche dénotationniste ou approche connotationniste: les terminologies de parenté tsiganes. *Études Tsiganes*, új sorozat 2 (2): 183–208.
- Piasere, Leonardo (1995): Introduzione. In: *Comunità girovaghe, comunità zingare*. Szerk. L. Piasere. Napoli: Liguori, 3–38.
- Reyniers, Alain (1989): Le nomadisme des Tsiganes: une attitude atavique ou la réponse a un rejet séculaire. In Patrick Williams ed. *Tsiganes: identité, évolution. Actes du Colloque pour le trentième anniversaire des Études Tsiganes*. Paris: Syros, 73–85.
- Reyniers, Alain–Patrick Williams (1990): Permanence tsigane et politique de sédentarisation dans la France de l'après-guerre. *Études Rurales (120)*: 89–106.
- Salo, Matt T. (1977): The expression of ethnicity in Rom oral tradition. *Western Folklore (Los Angeles) 36* (1): 33–56.
- Salo, Matt T. (1979): Gypsy ethnicities: implications of native categories and interaction for ethnic classification. *Ethnicity 6* (1): 73–96.
- Salo, Matt T. (1981): Kalderas economic organization. In: *The American Kalderash: Gypsies in the New World*. Szerk. M. T. Salo. Hackettstown: Gypsy Lore Society, 71–97.
- Salo, Matt T.–Sheila Salo (1977): *The Kalderas in Eastern Canada*. Ottawa: National Museums of Canada.
- Salo, Sheila (1990): You asked. *Newsletter of the Gypsy Lore Society, North American Chapter 13* (1): 8.
- San Román, Teresa (1975): Kinship, marriage, law and leadership in two urban Gypsy settlements in Spain. In *Gypsies, Tinkers and other Travellers*. Szerk. Farnham Rehfish. London: Academic Press, 169–199.
- Schenk, Michael (1994): *Rassismus gegen Sinti und Roma*. Frankfurt am Main–Bern–New York/Paris: Peter Land Verlag.
- Segal, Lilli (1991): *Die Hohenpriester der Vernichtung. Anthropologen, Mediziner und Psychiater als Wegbereiter von Selektion und Mord im Dritten Reich*. Berlin: Dietz Verlag.
- Silverman, Carol Tina (1982): *Everyday drama: impression management of urban*

11
K É K

Gypsies. Urban Anthropology 11 (3–4): 377–398.

Sutherland, Anne (1975): The American Rom: a case of economic adaptation. In *Gypsies, Tinkers and other Travellers*. Szerk. Farnham Rehfish. London: Academic Press, 5–39.

Sutherland, Anne (1977): The body as a social symbol among the Rom. In *The anthropology of the body*. Szerk. John Blacking. London–New York–San Francisco: Academic Press, 375–390.

Tong, Diane (1989): *Gypsy folk tales*. San Diego–New York–London: Harcourt Brace Jovanovich.

Willems, Wim (1995): *The shortcomings and pitfalls of Gypsy-studies*. Unpublished paper presented in Leiden, at the 17th Annual Meeting and Conference of the Gypsy Lore Society, North American Chapter.

Williams, Patrick (1981): La société. In *Les populations tsiganes en France*. Szerk. Jean-Pierre Liégeois. Paris: Centre de Recherches, 27–44.

Williams, Patrick (1982): The invisibility of the Kalderash of Paris: some aspects of the economic activity and settlement pattern of the Kalderash Rom of the Paris suburbs. *Urban Anthropology* 11 (3-4): 315-346.

Williams, Patrick (1987): „alors, qu'il a dit, son frère?...” *Études Tsiganes* 33 (1): 18-24.

Williams, Patrick (1989a): Introduction. 'Dans le lieu et dans l'époque'. In ugyanó szerk. *Tsiganes: identité, évolution. Actes du Colloque pour le trentième anniversaire des Études Tsiganes*. Paris: Syros 21-32.

Williams, Patrick (1990): Nomadisme et situation minoritaire: un essai de catégorisation. A propos d'un ouvrage de

Sorsok – hátrányok – oldódások

Aparna Rao. *Études Rurales* (120): 171-174.

Williams, Patrick (1993a): Terre d'asile, terre d'exil: L'Europe tsigane. *Ethnies* 8 (15): 7-10.

Williams, Patrick (1993b): Szövegrész az „Ethnies” című folyóirat hátsó borítóján. *Ethnies* 8 (15).

Williams, Patrick (1994): Structures ou stratégies? Le mariage chez les Rom Kalderás. *Études Tsiganes*, új sorozat 2 (2): 169-182.

Williams, Patrick (1995): Országúton. A cigányok európai odisszeája. *Barátság* 2 (2): 697-699.

Williams, Patrick (1996): Ethnologie, déracinement et patrimoine. À propos de la formation des traits culturels tsiganes. In *L'Europe entre cultures et nations*. Szerk. Daniel Fabre. Paris: Maison des Sciences de l'Homme, 283-294.

Williams, Patrick (1998): L'intégration du point de vue des Voyageurs. In *Tsiganes et Gens du voyage: du terrain à l'école*. Clermont Ferrand: CNDP d'Auvergne, 32-51.

Williams, Patrick (szerk.) [1989b]: *Tsiganes: identité, évolution. Actes du Colloque pour le trentième anniversaire des Études Tsiganes*. Paris: Syros

Zatta, Jane Dick (1991): Society name debated. *Newsletter of the Gypsy Lore Society*, 14 (4): 3-4.

Bevezetés

1782-ben egy különös bűntény tartotta izgalomban a felső-magyarországi Hont megyét és az országot. Cigány származású embereket állítottak ítélszék elé rablógyilkosság vádjával. Ez a korban nem számított ritkaságnak. A pert az teszi érdekessé, hogy a vádlottakat kannibalizmussal is vádolták. Még ez sem mondható különlegesnek. A középkori krónikák viszsztatérően beszámolnak arról, hogy nagy éhínségek idején fölütötte fejét a kannibalizmus. Az alultápláltságtól és járványos betegségektől legyengült, az

nem éhség motiválta kannibalizmussal szemben. A honti perben szó sem volt éhségről, mint a kannibalizmus kiváltó okáról. A per körülményei arra utalnak, hogy a megyei törvényszék, a *sedria* tendenciózus céllal, valószínűleg „faji” okokból túlozta el a vádlottak brutalitását, és azért akarta beismertetni a perbe fogott cigányokkal az emberevés bűnét, hogy elrejtse a közvéleményt a vádlottak sajnálatától.

Számos körülmény bizonyítja a törvényszék és a megyei hatóságok elfogultságát, amely a vádlottak etnikai hovatartozásával magyarázható. Az

Paár Ádám

Cigány emberevők?

Egy per tanulságai

Epizód a 18. századi magyar–cigány együttélés történetéből

13
K É K

apokaliptikus vízióktól való felfokozott félelmükben szinte őrjöngő embereken végső elkeseredésükben előtört a túlélést az embertársi szeretet fölé helyező állatias ösztön. A „ne ölj!” parancsa felett órködő egyház is kénytelen volt megértő lenni az éhségből elkövetett emberevéssel szemben, ezért leggyakrabban föloldozta a bűnösöket, vagy csak vezeklésre, szigorú böjtre ítélte őket.

Az első keresztes hadjárat idején a keresztes vitézek nemcsak lemészárolták a szíriai Maarrat város lakosait, de – mint azt a keresztes sereg vezetői a pápához írott levelükben bevallják – ettek is áldozataik húsából. A keresztes vezérek katonáik éhségét hozták föl mentésül az istentelen tetre, ezért föloldozást kértek.¹ Ez az eset is tanúsítja, hogy az egyház és a keresztes társadalom bizonyos körülmények között, bűnbánat esetén kész volt megbocsátani az emberevés bűnét. Másként állt azonban a helyzet a

esetnek hangsúlyt ad, hogy a magyar történelem során először a 18. század második felében vált kritikussá a korábban békés, sőt a nyugat-európai állapotokhoz képest harmonikusnak mondható magyar–cigány együttélés. A mai magyarországi cigánykérdés gyökerei részben a felvilágosult abszolutizmus cigánypolitikai intézkedéseire és a cigány közösségnek, valamint a magyar hatóságok uralkodói reformokhoz való viszonyára vezethetők vissza.

A vándorcigányok letelepítését, paraszti életformára szoktatását szolgáló rendeletek kiváltották a cigányság nagy részének ellenállását, amely okot (és indokot) szolgáltatott a vármegyei hatóságok számára a cigányokkal szembeni brutális föllépésre. Hozzá kell ehhez azonban tenni, hogy ez a korai cigányellenesség elsősorban a 18. században az országba érkezett vándorcigányokkal szemben nyilvánult meg, míg a korábban is

Magyarországon élő, „óslakos” cigányok sikeresen beilleszkedtek a magyar társadalomba, és sokan kézművesként (pl. kovács, kerékgyártó) vagy muzsikusként megbecsült emberré váltak.

A Hont megyei tárgyalás azonban alkalmasnak bizonyult az országos cigányellenes hangulat fölkorlácsolására. A cigányokat ettől az esettől kezdve előszeretettel festették le rablóként, gyilkosokként, emberevőkként. A kannibalizmus és a gyilkolásra való hajlam vádjá még a 20. század elején is visszatérő motívumként szerepel a bűnügyi krónikákban.²

14 K É K

Írásomban bemutatom a koncepciók per előzményeit és lefolyását, valamint a vádlottak sorsát. A per háttereként nélkülözhetetlen a korabeli cigánypolitika fővázolása és a cigányság társadalmi viszonyainak ismertetése.

Cigányok Magyarországon

A cigányok évszázadokon keresztül éltek Európában, de az európai népek sokáig nem rendelkeztek pontos információkkal a cigányság eredetéről. A középkorban és a kora újkorban a cigányok az európai társadalmak perifériáján helyezkedtek el, egy sorban a csavargókkal, bűnözőkkel, koldusokkal, prostituáltakkal, elmebetegekkel, vagyis mindazokkal a rétegekkel, amelyek viselkedésük, életmódjuk, mentalitásuk következtében sértették a társadalom erkölcsi rendjét.

A cigányok a nomád életforma és a tulajdonról vallott eltérő felfogás miatt

képtelenek voltak beilleszkedni a feudális-rendi struktúrába. Bórszínük, ismeretlen nyelvük, öltözetük, erkölcsaik idegenkedést váltottak ki az európaiakból. Mivel keresztény hitük legalábbis kérdéses volt, és gyakran tenyérszálással, bűbájossággal foglalkoztak, az egyházat is irritálta a jelenlétük. Gyakran bűnbakként állították be őket, megvádolták őket lopással, gyerekrablással, emberevessel, a török részére való kémkedéssel, és fekete mágia űzésével. A 15. század végétől gyakorivá váltak a cigányellenes rendelkezések.

A 16. században Nyugat-Európa legtöbb országában elrendelték a cigányok kiűzését, de nem nagy sikerrel; erre utal, hogy a rendeleteket újra és újra meg kellett ismételni. Spanyolországban 1492-ben hozták meg az első kiűzési rendeletet, Németországban 1496-ban, Angliában 1531-ben, Franciaországban 1561-ben, Itáliában 1572-ben, Lengyelországban 1578-ban.³ Havasalföldön és Moldvában viszont rabszolgasorba vetették a „Fáraó népét”.⁴ A Magyar Királyság és Oroszország hosszú ideig a szabadság és béke hazájának tűnt a cigányok számára, erre a két területre sokáig folyt a bevándorlás.

Magyarországon a cigányok a 15. század elején jelentek meg. A Balkán felől érkező, a török előrenyomulás miatt menekülő jövevények élvezték a királyi hatalom védelmét, így nem háborgatták őket. A 15. század végétől kezdve beszámolnak források a királyi és főúri udvarokban foglalkoztatott cigányzenészekről. A zene mellett a másik hagyományos cigány foglalkozás a kovácsmesterség volt. A török háborúk és a Rákóczi-szabadságharc idején megbecsülték a cigány mesterek tudását, akik kovácsként és tűzszerészként nagy szolgálatokat tettek a magyarságnak, sőt gyakran kémekként szolgálták a magyarok ügyét. Magyarországon ezért a cigányok na-

gyobb biztonságban éltek, mint nyugati társaik.

A 18. században fordulat állt elő a cigány-magyar együttélésben. Ennek oka két tényezőben fedezhető fel. Egyrészt, a század folyamán a Balkánról újabb cigány csoportok érkeztek Magyarországra, amelyek kevesebb hajlandóságot mutattak a társadalomba való beilleszkedésre, mint a háromszáz-kétszáz évvel korábban betelepült, és nagyrészt integrálódott cigány népesség. Az új bevándorlók fölkeltek a magyar társadalomban azokat az ellenérzéseket, amelyek korábban Nyugat-Európa népeit jellemezték.

Másrészt a Habsburg-uralkodók célul tűzték ki a cigányság beolvasztását, hogy ezzel is növeljék a háborúk következtében nagy területeken elnéptelenedett Magyarország földművelő, adófizető lakosainak számát. III. Károly, Mária Terézia és II. József rendeletei a cigányság életmódjának, nyelvének és erkölcsének felszámolására irányultak, megalapozva a napjainkban is érzékelhető magyarországi ún. „cigánykérdést”.

Mária Terézia 1761-es rendelete előírta a cigányok letelepítését, annak érdekében, hogy a hatóságok számára könnyen ellenőrizhetővé váljanak.⁵ A gyorsabb asszimilációt próbálta szolgálni az a rendelet, amely megnehezítette a cigányok közötti házasságot. A cigány férfi cigány nőt csak akkor vehetett feleségül, ha tudta igazolni, hogy képes családot alapítani, vagyis rendes foglalkozást űz. A cigányok és nem cigányok közötti házasságok elősegítése kudarcra volt ítélve, hiszen a *gádzsók* nem szívesen keveredtek a megvetett cigányokkal.

1769-ben a helytartótanácsi rendelkezés elrendelte a cigányok kóházakba való költöztetését, megtiltotta a cigánygyermek meztelenségét, a céheknek előírták a cigányok fölvetelét.⁶

A cigányok ellenállása mellett számolni kellett a nem cigány lakosság ellenérzéseivel is. A rendeletek célja végső soron a cigányság beolvasztása

és munkába állítása volt, a céhek azonban nem kívánták a megbízhatatlannak és lustának ítélt nép fiait fölvenni tagjaik közé, és a földbirtokosok sem bíztak abban, hogy a cigányokból engedelmes magyar paraszt válhat.

1773-ban egy rendelet előírta, hogy a cigánygyermekeket vegyék el szüleitől, és helyezték el őket parasztszaládoknál, ahol négyéves korukig nevelődtek. A kegyetlennek tűnő rendelet mögött az a szándék húzódott meg, hogy a cigánygyermek számára erkölcsös nevelést biztosítsanak, hozzászoktassák őket a magántulajdon tiszteletéhez. Napjainkban már széleskörű konszenzus alakult ki abban a kérdésben, hogy az ilyen erőszakos intézkedések nem segítik a társadalmi integrációt, sőt, mélyítik az etnikai csoportok közötti szakadékokat.

Ugyanezen rendelet másik pontja megtiltotta a cigány nyelv használatát.⁷ Ezek a rendeletek betarthatatlannak voltak. A cigányok ellenszegültek, és minden eszközzel igyekeztek kibújni a végrehajtás alól. Ez a két rendelkezés nagymértékű ellenérzést alakított ki a cigányság jelentős részében a kormányzati cigánypolitikával és az államhatalommal szemben.

II. József még több erőfeszítést tett a cigányság beolvasztása érdekében, mint elődei. 1783-ban elrendelte a cigányok számbavételét, de csak a férfiakat és a gyermekeket írták össze: 30 241 főt. Ugyanebben az évben előírta a cigánygyermekek taníttatását, templomba járását, megtiltotta a ló-tartást (a nomád életforma megszűntetése és a lólopás megakadályozása érdekében), kivéve az aranymosó cigányokat, a földbirtokosokat kötelezte az „újmagyarok” vagy „újparasztok” földhöz juttatására, és lehetővé tette a birtokosok számára a testi fenyítést. A jozefinista cigánypolitika a vármegyék feladatának rendelte a központi rendelkezések végrehajtását.⁸ A megyei hatóságok azonban csak immel-ámmal tettek eleget a rendeletben foglaltaknak.

A Helytartótanács a megyéket arra kötelezte, hogy a kóbor cigányokat telepítsék le, és építsenek számukra tisztességes lakóházakat, valamint biztosítsák és ellenőrizzék a cigánygyermekek taníttatását és a templombajárást, ezeket a rendelkezéseket azonban a megyék vezetése többnyire szabotálta. A jozefinista rendelkezések a cigányok védelmét is magukba foglalták, a megyék azonban gyakran túltették magukat a központi szabályozáson, és saját hatáskörükben maguk léptek föl kemény eszközökkel a csavargó cigányok megrendszabályozása érdekében.

A cigányság letelepítése érdekében hozott rendelkezések végül nem maradtak teljesen eredménytelenek. Egy 1781-es adat szerint 12 686 cigány tartozott a földesurak vagy a községek fennhatósága alá, akik közül több mint 8 ezer letelepült életformát folytatott.⁹ Valószínű, hogy a jozefinista politika hosszú távon sikeres lehetett volna, ha a megyék nagyobb türelemmel kezelik a cigányügyet. A honti emberevő-per azonban olyan sztereotípiákat keltett életre, illetve erősített föl a cigánysággal kapcsolatban, amelyek bevéődtek a magyar társadalom tudatába, és megnehezítették a cigányok beilleszkedését.

A büntett

1782-ben egy valóságos bűnszövetkezet leplezték le Hont megyében. Az ügy azzal kezdődött, hogy kifosztották a viszokai mészárszékét és a felsőalmási jegyző kamráját.

A megyei hatóság a megye területén kóborló cigányokat vádolta a két bűneset elkövetésével, noha a tettesek kileltére, származására semmilyen bűnjel vagy tanúvallomás nem utalt. Ez kényelmes megoldás volt, és megfelelt a nem cigány lakosság körében élő sztereotípiáknak, miszerint a cigá-

nyok tolvajok. Az ügy elindulásánál már tetten érhető a megyei közigazgatási szervek etnikai alapú elfogultsága, és a további fejlemények még inkább a cigányok iránti elfogultságot tükrözik.

Márciusban néhány cigány személyt őrizetbe vettek, és a kemencei megyeháza tömlöcébe zártak, hogy a büntett beismerésére vagy a bűnösök föladására kényszerítsék őket. Az őrizetbe vett személyek természetesen tagadták a vádat, de a megyei hatóságnak rendelkezésére álltak azok az eszközök, amellyel szóra bírta őket. Ekkor követte el a hatóság az első törvénytelenlést: a vallomást tortúrával

15
K É K

próbálta kicsikarni a foglyokból, noha a kínzással való kényszervallatást 1776-ban Mária Terézia megtiltotta.

Mindenképpen különös, hogy az ügy valós mértékéhez képest a megyei szervek ilyen nagy buzgalmat tanúsítottak, hiszen egy hivatalosan tiltott eljárást is bevetettek az igazság kiderítése érdekében.¹⁰ Valószínű, hogy a megyei szervek jó alkalmat láttak arra, hogy a foglyokat ne csak a két említett bűneset, hanem a megye területén elkövetett összes felderítetlen kisebb-nagyobb lopás, rablás beismerésére is rábírájék. A gyanúsítottak cigány volta és a cigányok rossz híre mindenképpen alapul szolgált a további vádakhoz.

A hatás nem maradt el, a foglyok beismerő vallomást tettek. Sőt, nemcsak lopásokat, betöréseket vallottak be, hanem egy emberölést is. Ha feltételezzük is, hogy valóban a megyeháza pincéjében raboskodó cigányok törtek be a mészárszékre és a jegyző kamrájába, akkor is óvatosságnak kell

lennünk a többi beismerő vallomás hitelességével kapcsolatban.

A tortúra alkalmazását részben azért számúzták a magyarországi jogrendszerekből, mert a hatóságok több alkalommal nem voltak tekintettel az ügy jellegére, valamint a gyanúsítottak fizikai és pszichológiai állapotára, és a kínzás hatására a foglyok olyan büntényt is bevallottak, amit nem követtek el.¹¹

A tortúra alkalmatlan eszköznek bizonyult az igazság kiderítésére, hiszen a további kínvallatás elkerülése, a kínzásoktól való félelem megoldotta a gyanúsítottak nyelvét, akik kétségbeesésükben és fájalmukban olyan

bűnököt is magukra vállaltak, amit el sem követtek. E tények fényében kell megvizsgálnunk a gyanúsítottak vallomásának őszinteségét (fenntartva annak a lehetőségét, hogy nem kizárt a két betörésben való bűnösség vagy bűnrészesség).

A fizikai és nyilván pszichológiai kínzás mellett a fogva tartás körülményei is beismerő vallomás megtételére kényszeríthették a foglyokat. A cigány férfiak számára a családjuktól való távollét és a bezártság érzése is nyomasztó lehetett, és rábírhatta őket a vallomástételre. A körülmények ellenére elfogadták a cigányok beismerő vallomását. A megyei ügyész számára már csak egy dolog hiányzott a gyilkosságért való vádemeléshez: a *corpus delicti*, a tárgyi bűnjel. Megkezdődött a kutatás az áldozat holtteste után.

A gyanúsítottak négy alkalommal négy különböző helyre vezették a megyei hatóság embereit, ahol állítólag eltemették a holttestet. Mindannyi-

Sorsok – hátrányok – oldódások

szor eredménytelenül végződött a kutatás. Valószínűleg az újabb kínzások hatására – a korabeli hivatalos jelentés szerint azonban „minden keményebb kényszerítőeszköz alkalmazása nélkül” – végül az egyik gyanúsított „bevallotta”, hogy áldozataikat holttestét megköztették és megették.¹²

A megyei vezetés diadalmasan jelentette be a rejtély megoldódását. A beismerés hitelességét a vallomástétel körülményei mellett az a tény is csökkenti, hogy az áldozatok csontjait soha nem sikerült megtalálni, noha a megyei törvényszék nyilván minden eszközt bevetett annak érdekében, hogy a vádlottakat a csontok rejtekhelyének elárulására kényszerítse. Úgy tűnik, a tortúra ebben az esetben kudarcot vallott.¹³

A méreg azonban hatott: a közelemből a cigányokat ettől kezdve nemcsak dologtalan tolvajokként, hanem szörnyetegekként is megbélyegezte. A megyei vezetés jó érzéssel ismerte föl a kibontakozó közhangulatot, s megkezdte a hajszát a megyében élő többi „emberevő” cigány után.

Az újabb vádlottak

Nem sokkal később, de az előbbi esettől függetlenül horogra akadt egy cigányokból álló bűnszövetkezet, amely Hont és Bars megyében tevékenykedett. A banda tagjai saját vallomásuk szerint összesen 31 személyt tettek el láb alól: textilkereskedőket, olejkárokat (szlovák gyógyszerárusokat), sáfránykereskedőket, bányászokat.¹⁴ A holttestek nem kerültek elő, ugyanakkor az emberek már széltebben-hosszában suttogtak a cigány kannibálokról, így nem csoda, hogy a megyei ügyész mindenáron rá akarta bírni a gyanúsítottakat, hogy vallják be az emberevés bűnét is.

Végül sikerült „vallomásra” bírni a gyanúsítottakat, valószínűleg megint

a tortúra segítségével. A bandavezér, Sárközi György „bevallotta” az emberevés bűnét, majd hasonlóképpen cselekedtek társai is. Valamennyien azt vallották, hogy áldozataikat földarabolták, megfőzték és megették. A főzést állítólag az asszonyok végezték.

Noha a periratok ismét kényszerítőeszközök hiányáról számolnak be, ez nehezen hihető. Egyrészt, a korábbi esetben láttuk, hogy a törvényszék mindent megtett a bűnösség elismeréséért, másrészt, cigányokról lévén szó, a bezártságot, a verbális agresszivitást, például a pandúrok szidalmait, és az egyéb pszichológiai „rásegítő” eszközöket is a kényszerítőeszközök közé sorolhatjuk.

Vannak más körülmények is, amelyek a per koncepcióra utalnak. Például különös, hogy a per irataiban egyetlen áldozat neve sem szerepel. Hajdu Lajos hívta föl a figyelmet arra, hogy a per iratai nem tudósítanak a családtagok fájalmáról, holott ez a korban szokás volt.¹⁵ A periratok csak annyit árulnak el, hogy az áldozatok nem a megyéből valók, de akkor sem világos, miért nem érdeklődtek eltűnésük felől a szomszéd megyékben.

Az sem tűnik hihetőnek, hogy egy nagyszámú cigány férfiból, nőből és gyermekből álló társaság – amely a korban eléggé feltűnő jelenség volt – két évtizeden át gyanú nélkül úzze véres cselekedeteit (állítólag 20 éve működött a rablóbanda, mikor elfogták őket).¹⁶

Csak kellett lenniük tanúknak vagy valamilyen jelnek, ami elárulhatta volna őket. A sedria azonban egyetlen szemtanút sem tudott előállítani. A csontokat nem találták meg. A 133 perbe fogott cigány ember közül – „különös módon” – egy sem „emlékezett” arra, hová rejtették a csontokat és a koponyákat. Máskor azt vallották, hogy a csontokat elégették. Mindez azonban nem számított a bíráknak, hiszen kezükben tartották a vádlottak beismerő vallomását, a *Regina probationumot* (a bizonyítékok királynéját), amelyet nem lehetett vissza-

vonni. A kor felfogása szerint ez ezer tanú vallomásaival volt egyenértékű, akkor is, ha kínvallatás hatására született.¹⁷

Hogyan maradhatott volna rejtve a gyilkosságsorozat? A jegyzőkönyvi vallomások egybehangzóak e tekintetben. Sárközi György így vallott: „megfotuk őket és kalapácsokkal a fejüket ütve gyilkoltuk meg. Az asszonyoknak azt mondtuk, hogy ott künn kiabáljanak és énekeljenek, hogy a falusi emberek ne hallják”.¹⁸ Egy Géczy József nevű vádlott maga is beismerte, hogy hangoosan hegedült, az asszonyok hangoosan énekeltek, hogy elnyomják az áldozatok üvöltését.¹⁹

Voltak, akik igyekeztek mentetetni tettüket, mondván, ők csak elfogadták az emberhúst a vajdától, de nem vettek részt a gyilkosságban. A gaztetek kiagyalójának egyhangúan vajdájukat, Sárközi Györgyöt nevezték meg. Vajon Sárkőzit valóban terhelte felelősség?

Érdekes elméletet képviselt ezzel kapcsolatban Vajna Károly. A 20. század elején megjelent írásában határozottan tagadta a tömeges kannibalizmus vádját. Véleménye szerint Sárközi hitete el embereivel, hogy a hús, amit esznek, emberi eredetű, így akarva megszilárdítani hatalmát a többiek fölött. Ha bárki ki akart volna lépni a bandából, a vajda a közösen elkövetett rituális bűnnel zsarolhatta.²⁰ Ez a hipotézis megmagyarázná, miért vallottak egyhangúan a vádlottak. Ebben az esetben a letartóztatott cigányok legfeljebb a gyilkosságok elkövetésével voltak vádolhatók, de valószínűleg abban is csak egy részük vehetett részt.

Külföldi vélemények

A nevezetes per egész Európa figyelmét fölkeltette. A külföldi beszámolók többsége készpénznek vette a kannibalizmus vádját, s dicsérte a magyar igazságszolgáltatást. Ehhez hozzá kell tenni, hogy Nyugat-Európában a ci-

gányok iránti megvetés gyökerei mélyebbre nyúltak, mint Magyarországon. A magyar néphagyományban a 18. századig ismeretlen volt a kannibalizmus vádja a cigányokkal szemben. A Hont megyei perig a cigányok és nem cigányok közötti konfliktus alapvetően két eltérő életforma és mentalitás konfliktusaként jelent meg, amelyben nagy hangsúlyt kapott a tulajdonhoz, lakóhelyhez és rendszeres földművelő munkához való eltérő viszony. A Hont megyei per új elemmel gazdagította a cigány-nem cigány konfliktust: az irracionális, állati brutalitás vádjával.

A cigányok kannibalizmusáról, gyermekrablásairól és egyéb bűneiről szóló rémmesék Nyugat-Európából érkeztek Magyarországra. A cigányok kannibalizmusa már egy 1682-es spanyolországi perben fölmerült. A megvádolt emberek akkor is „vallottak” a kínzások hatására.²¹ Heinrich Grellmann göttingeni egyetemi tanár *Die Zigeuner* (1783) című művében tényként említi a cigányok emberevő hajlamát, és többek között a magyarországi perre is hivatkozik.²² Szomorúan állapíthatjuk meg, hogy miközben a magyar hatóságok ezúttal a rossz nyugati példában jártak elől, olyanok magasztalták a magyar igazságszolgáltatást, akik maguk is hozzájárultak az előítéletek népszerűsítéséhez.

Könyve második, 1787-es kiadásában azonban Grellmann már korántsem volt olyan biztos a vád megalapozottságában. Egyrészt furcsállja, hogy egy cigányokból álló banda több mind egy évtizedig gyakorolhatja az emberevés bűnét egy olyan országban, „*ahol a rendőrség erős*”.²³ Másodszor a gyerekrablás bűnéről bizonyítja be, hogy arra soha nem találtak bizonyítékot egyetlen országban sem. Harmadszor, felhívja a figyelmet arra, hogy egy toposzról van szó. A cigányokat olyan dolgok elkövetésével vádolták, amelyeket a zsidók számlájára

is írtak. A zsidókat is vádolták emberévéssel, még inkább fölmerülhetett ez a vád a keresztény európai népek számára még ismeretlenebb cigányokkal szemben.²⁴

A 19. század elején is akadtak azonban, akik Grellmann cáfolata ellenére hitelt adtak az emberevés vádjának. Egy Boisard nevű francia író 1816-ban megjelent könyvében tényként emlegeti, hogy „*Hont vármegyében a cigányok több embert megöltek és húsuukat megették*”.²⁵

17

K É K

Az ítélet

Ha a per megrendezésével a megyei törvényszék szándéka az volt, hogy példát statuáljon a csavargó cigányokkal szemben, akkor ez sikerült. Egyszeresemind sikeresen fölélesztették a lakosság gyűlöletét. A bírák azzal indokolták a per fölgyorsítását, hogy a megyében olyan a közhangulat alakult ki, hogy komolyan kell tartani a megyeháza megtámadásától és a börtönben lévő mintegy 173 cigány meglinceselésétől. A törvényszék gyorsított eljárással hozta meg ítéletét 1782. augusztus 10-én 41 vádlott ellen.

A bírák többsége a közhangulat következményeitől tartva a halálos ítéletek azonnali végrehajtása mellett döntött, ezért nem küldték föl a peranyagot az uralkodóhoz, aki valószínűleg alaposabb vizsgálatot rendelt volna el az ügyben.²⁶ Nem zárhatjuk ki, hogy a bírák azért nem kívánták az ítélethozatal előtt értesíteni az uralkodót az

ügyről, mert attól félték, hogy a felvilágosult II. József nem ad hitelt a vádaknak és kegyelmet ad a halálra ítéltnek. Árukodó tény, hogy a szomszédos Bars megye alispánja egy levelében komolyan aggódott a királyi kegyelem lehetősége miatt, holott véleménye szerint csak a „kiirtás” jelent hatékony megoldást.²⁷

Augusztus 16-án a törvényszék még egyszer összeült, hogy döntsön az ítélet végrehajtásáról. Erdődy János gróf, a vármegye adminisztrátora határozottan állást foglalt az ítélet végrehajtása mellett, hogy a rendet és a nyugalmat helyreállítsák Hont megyében.

18 K É K

1782. augusztus 21-én (vagy 24-én) végrehajtották az ítéleteket. 41 embert végeztek ki, férfiakat és nőket egyenlően. 17 nőt pallossal végeztek ki, 15 férfit főlakasztottak, 6 férfit kerékbe törtek, a 3 főbűnösnek tartott személyt fölnegyelték.

Az áldozatoknak végig kellett nézniük egymás kivégzését. A megyei hatóságok okulásul nagyszámú cigányt tereltek gyerekestül a kivégzés helyszínére. A holttesteket az összeterelt cigányokkal temették el, de még szerszámokat sem adtak nekik, hogy rendes sírt áshassanak.²⁸

II. József először a Bécsi Naplóból értesült az ügyről, és azonnali vizsgálatot rendelt el. Időközben az uralkodó megkapta a Helytartótanács jelentését, amelyben képet kaphatott a magyarországi közhangulatról.

Az etnikai előítéletben bővelkedő jelentés szerint a cigányügyi rendelke-

zések növelik az adózók terheit, de eredményt nem hoznak. A megyei hatóságok képtelenek befogni a kőbor cigányokat, mert azok elbújnak a hatóságok szeme elől, erdőkben rejtőznek el, rabolnak, gyilkolnak, és gyermekeiket is erre nevelik. Sorjáznak a vádak: a cigányok nem dolgoznak, vérfertőző kapcsolatban élnek egymással, nevelőszülőkhöz adott gyermekeiket hazaszöktetik.

A Helytartótanács mindezért azt javasolta, hogy az eddigi, eredménytelen központi intézkedések helyett bízzák a megyékre a cigányügy megoldását, ami leveszi a terheket az adózók válláról, és alkalmas a probléma helyi szintű kezelésére.²⁹ A Hont megyei szervek eljárása jól példázta, hogy milyen irányt vehet a cigányügy megoldása, ha egyoldalúan megyei hatáskörbe utalják a kérdés rendezését.

II. József elmozdította az adminisztrátori székből Erdődy Jánost, helyére Kelcz József kancelláriai tanácsost nevezte ki. Megbízta a büntetőperek befejezésével. Az uralkodó humánus gondolkodását mutatja, hogy megtiltotta a további kivégzéseket, noha a kivégzettek ártatlansága felől ő sem volt meggyőződve. Az új adminisztrátor még 97 cigány foglyot talált a kemencei megyeháza börtönében. Ezek közül néhány „főbűnös” még kivégeztek, a többieket vesszőzésre, börtönbüntetésre, kényszermunkára ítélték.

A halálbüntetés elengedése azonban nem az emberevés bűnében való ártatlanságuk elismerését jelentette. Az uralkodó és az adminisztrátor hitelt adott a vádaknak, csupán azért gyakoroltak kegyelmet, mert úgy gondolták, hogy a kisebb súlyú bűnösök a börtönben átélt szenvedések révén megbűnhődtek tettüket. A kegyelem nem jelentett rehabilitációt.

Már csak egy gond nyomta a megyei tisztviselők vállát: mi legyen a kivég-

zettek gyermekeinek a sorsa? Végül az a döntés született, hogy a gyermekeket össze kell gyűjteni, és az országban szétszórva parasztcsaládokhoz kell őket adni. A vármegye nagylelkűen állta a nevelés költségeit: 3 garas napidíjat fizetett a nevelőszülőknél, sőt még ruhát is biztosított a gyermekeknek.³⁰ Összesen 64 gyermeket kívántak elhelyezni az ország 6 megyéjében. Az érintett vármegyék tisztviselői és lakosai nem rajongtak a feladatért, és szívesen átengedték volna a gyermekek fölnevelésének feladatát az államnak. II. József 1782. november 30-i leiratában úgy rendelkezett, hogy a hetedik életévüket el nem ért gyermekek helyeztessenek el a vármegyéknél, míg 16, hetedik életévét betöltött gyermeket a tallósi nevelőintézetben helyezték el.³¹

Ezzel lezárult a honti „embervők” pere. De a kannibalizmus híre nem ment feledésbe. Borzongató ponyvák és néplapok, áltudományos újságcikkek és útleírások életben tartották a cigánykannibalizmus vádját, ahogyan azt az 1907-es és 1927-es hasonló per tanúsítja. Ugyanakkor tévedés volna a magyar–cigány együttélést csak a hírhedt per alapján megítélni. A 18. század a magyarországi cigányzene születésének időszaka is volt, ami hosszabb távon és következményeiben maradandóbb hatást gyakorolt a cigányság 19. századi társadalmi elfogadottságára, mint az 1782-es embervőper. A reformkorban és a dualizmus idején, bár fennmaradt a cigánykérdés mint szociális és bűnügyi probléma, a cigányság megítélése differenciáltabbá vált. Kialakult egy éles megkülönböztetés a cigányságon belül: a 18. században letelepedett és integrálódott „muzsikus cigányok” a reformkorban a magyar nemzeti érzés hordozóivá váltak, és élesen elhatárolták őket a román területről érkező oláh cigányoktól. A „magyar cigányokat” vagy „muzsikus cigányokat” befogadták a nemzetbe, míg az újonnan be-

vándorolt „oláh cigányokat” – kőborló életformájuk miatt – ugyanazokkal a vádakkal illették, mint korábban a „magyar cigányokat”. Így került sor az 1907-es emberevő-perre, amelyet az „oláh cigányok” ellen indítottak, jól példázva, hogy „felvilágosult”, „liberális” viszonyok között is milyen tartós a „középkorias” előítélet.

JEGYZETEK

- 1 Amin Maalouf (2002) *A kereszties háborúk arab szemmel*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 76. A keresztiesek részéről Raoul de Caen és Albert d'Aix számolt be krónikájában az esetről.
- 2 A honti eset 1907-ben megismétlődött. 1907. július 20-án éjszaka a dánospusztai csárdában meggyilkolták a kocsmároszt a családájával és a kocsisával együtt. Az első hírek még arról szóltak, hogy a tettesek ettek áldozataik húsából, később viszont a vizsgálat megállapította, hogy ez nem felel meg a valóságnak. A sajtó azonban fölkapta az emberevés rémhírét. Mivel a környéken korábban cigányokat láttak felbukanni, a közvélemény és a hatóságok kezdettől fogva a cigányokat gyanúsították a bűncselekmény elkövetésével. A hatóság, konokul ragaszkodva a bűnösök cigány voltaához, az igazság felderítésének brutális módját választotta. 25 ezer cigányt tartottak fogva a hortobágyi fogolytáborban étlen-szomjan, hogy a lehetséges bűnelkövetőket valamásra bírják. Végül az éhezés hatására egy 15 éves lány és egy 17 éves fiú megnevezte a „bűnösöket”, vallomásuk alapján harminc embert állítottak bíróság elé. 1908-ban született meg az ítélet: hat vádlottat fölakasztottak, 15-öt életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, noha bűnösségükre vonatkozóan egyetlen bizonyítékot sem találtak. 1927-ben a Csehszlovák Köztársaságban szintén sor került hasonló perre, amelynek a főszereplői „magyar” cigá-

Sorsok – hátrányok – oldódások

nyok voltak. A vádlottakat többszörös gyilkossággal és emberevéssel vádolták. A fizikai és pszichológiai kényszer ebben az esetben is hatott. A cigányokat hosszabb-rövidebb szabadságvesztésre ítélték.

- 3 Puskás Péter–Végh József (1998): *Előttélet és vérpad*. Budapest, Mikszáth Kiadó, 28–29.
- 4 Sir Angus Fraser (2006): *A cigányok*. Budapest, Osiris Kiadó, 64.
- 5 Puskás–Végh i. m. 14.
- 6 Mária Terézia rendelkezése (1769): In: *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985*. Bp., 1986., Kossuth Könyvkiadó, 84–85.
- 7 Puskás–Végh i. m. 16.
- 8 II. József rendelkezése (1783). In: *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985*. Bp., 1986., Kossuth Könyvkiadó, 85–94.
- 9 Puskás–Végh i. m. 19.
- 10 Puskás–Végh i. m. 35.
- 11 Hajdu Lajos (1985): *Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 20.
- 12 Hajdu i. m. 120.
- 13 Hajdu Lajos, a 18. századi magyarországi büntetőjog és büntetés-végrehajtás történetének kutatója szarkasztikusan jegyzi meg, hogy „az állítólagos emberevőknek nagyon jó gyomruk lehetett, ha a csontokat is képesek voltak megemészteni, és így cselekményük csakugyan nyom nélküli maradt.” In Hajdu Lajos i. m. 120.
- 14 Puskás–Végh i. m. 38.
- 15 Hajdu i. m. 121.
- 16 Hajdu i. m. 120.
- 17 Puskás–Végh i. m. 40.
- 18 Puskás–Végh i. m. 45.
- 19 Puskás–Végh i. m. 51.
- 20 Puskás–Végh i. m. 43.
- 21 Puskás–Végh i. m. 145.
- 22 Fraser i. m. 181.
- 23 Puskás–Végh i. m. 142.
- 24 Puskás–Végh i. m. 142.
- 25 Puskás–Végh i. m. 145.

- 26 Hajdu i. m. 122.
- 27 Hajdu i. m. 123.
- 28 Puskás–Végh i. m. 79.
- 29 Hajdu i. m. 125.
- 30 Puskás–Végh i. m. 116.
- 31 Puskás–Végh i. m. 121.

IRODALOM

- Ács Zoltán (1968): *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Czeizel Endre (1990): *A magyarság genetikája*. Budapest: Galenus Kiadó.
- Déry Gyula (1908): *A cigányok Európában*. Budapest.
- Sir Angus Fraser (1996): *A cigányok*. Budapest: Osiris Kiadó.

19 K É K

- Hajdu Lajos (1985): *Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Karsai László 1992 *A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945*. Budapest: Csépfalvai Kiadó.
- Maalouf, Amin (2002): *A kereszties háborúk arab szemmel*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985*. (A bevezetést írta, a dokumentumokat vál. és jegyzetekkel ellátta Mezey Barna, Pomogyi László, Tauber István) Budapest: 1986., Kossuth Könyvkiadó.
- Puskás Péter–Végh József 1998 *Előttélet és vérpad*. Budapest: Mikszáth Kiadó.

Kapitány Ágnes–
Kapitány Gábor*

Az ember lényegéhez tartozik, hogy variációk végtelenjében létezik, s hogy e variabilitása nem „néma”; az emberi faj kozmikus mértékkel mérve rendkívül rövid idő alatt lezajlott fejlődése éppen azon alapszik, hogy felhasználja e variabilitást, s a faj az egyéni és csoportindividualitások különbségeire építve, az egyéni tapasztalatokat közösségi tudássá változtatva, a közös tudást pedig az egyéni alkalmazkodás rendelkezésére bocsátva adaptálódik környezeté kihívásaihoz, s tartja fenn önmagát.² Ebből következik, hogy a „másság” az emberi lényeg nagyon fontos összetevője, s annyiféle „másság” lehetséges, ahány ember lé-

állandó viszonyítást eredményez a térben, időben és társadalmi létben valahol elhelyezkedő „én” és a hozzá képest „más” között: az individuális különbségek jelentős része e viszonyításokban rendre átértelmeződik, a tőlünk különböző „másik” individuális különbségeihez a térbeli, időbeli és szociális „máshollét”-re ráépülve az „idegenség”³ negatív és a (hozzánk, az általunk megszokotthoz viszonyított) „újszerűség” pozitív képzetkörei – minősítő asszociációk – társulnak. Ezek a „másságok” azután egymásba is képesek átcsapni. A „szociálisan más” térbelileg is elkülönül, s ezáltal az olyan szociális különbségek, ame-

A „másság” megjelenései a filmművészetben¹

tezik, (sőt, több is, hiszen minden egyes „másik” több különböző szempontból is „más” lehet annál, akinek nézőpontjából „másnak” minősül). Mindebből az is nyilvánvaló, hogy a „másságról” nem lehet általában beszélni, a „másság” fajtái kimeríthetetlen számban jönnek létre nap mint nap, s így a címben jelzett témakörrel csak a jelzésszerű vázlat szintjén, néhány szempont kiemelésével lehet bármit is állítani.

Először is érdemes elkülöníteni az individuális „másság”-ot (vagyis a maga sajátosságaiban megjelenő individualitást) azoktól a „másságoktól”, amelyek az emberi fogalmi gondolkodás kialakulásával, a világ fogalmiszemléleti tagolásával, e tagoló fogalmak közbeiktatásával jönnek létre. A *tér*, az *idő* vagy a *társadalom* tagolása

lyek például pásztorok és földművelők között kialakulnak, térbeli különbséggé (másik „néppé”) is változnak; a papi és katonai irányítók és a fizikai munkavégzők egymástól elkülönülő lakóövezeteiben egymástól eltérő életformák alakulnak ki, s e szociális különbségekre ráakódnak, és ennél fogva sokszor még azok magyarázatául is szolgálnak a térbeli különbségek. A „térbelileg más” vagy a „szociálisan más” tőlünk való különbségei időbeli különbséggé is áttranszformálhatóak: a „másik” a „múlt képviselőjévé” (s ezáltal például a haladás-ideológiákban „túlhaladottá”) degradálható. De megfordítva is: az időbeli másságtól (a múlttól vagy a jövőtől) a jelen embere úgy is megkülönböztetheti magát, hogy az időbeli különbséget szociális különbséggé

* A szerkesztők itt ragadják meg az alkalmat, hogy *barátsággal* üdvözljék a 60 éves Kapitány Gábort!

transzformálja, s a múltat vagy a jövőt vagy mint szociálisan rosszat (a jelenbelinél, az „itt és most”-nál rosszabbat) bélyegzi meg, vagy éppen a szociálisan ideális másállapotként fogja fel. (S a „térbeli más” is mindig átértelmezhető szociális kategóriákkal, s ily módon alsóbb vagy felsőbbrendűvé minősíthető).⁴

E viszonyítások egymásra hatásában a „másság” három fő típusa alakul ki:

- a hozzánk képest „fent” lévő „más” (ez többnyire vágyott és utánzott „más”);
- az „egzotikus más” (a tőlünk különböző, ezért számunkra számos új információt kínáló) de nem feltétlenül a „fent – lent” tengelyen elhelyezhető másság);
- a „veszélyes más” (ami az esetek jelentős részében a „hozzánk képest lent” lévő „más”-sal azonos).⁵

A saját világból való kilépés ezért egyszerre hordja magában az *emelkedés* lehetőségét, a *kalandot* (az újfajta élmények általi megtermékenyülést) és a *veszélyt*.

A saját világból való kilépés gyakorlata ugyanakkor egy negyedik, még absztraktabb „másságot” is kialakít: a „másik valóság” („más valóságok”) feltételezését. A fikatív valóságba, a fantáziavilágba, a virtualitásba való átlépés, a saját valóságtól való megszabadulás, mint menekülőút mindig is adva volt az emberek számára a saját lét determináló valósága és a más létformák lehetősége közti feszültségek kezelésére. Ilyen fikatív világok a szociális, térbeli és időbeli különbségek valóságára is ráépíthetők (a szociálisan, térben vagy időben „más” a saját valóságtól való különbözőése folytán eleve nem úgy valóságos, mint a tapasztalatvilág, ezért a tőlünk szociálisan, térben vagy időben távoli közegekben – a „másság” felnövelésével – bármilyen fikatív világ elhelyezhető – lásd az utópia-műfaj keletkezését, de voltaképpen már minden mitikus vagy mesevilág keletkezése is ezen alapul).⁶ Másrészt a fikatív világok fel-

tételezésével a másság minden formája generálható: „fenti – jobb – világok”, egzotikus világok és veszélyes világok is teremthetők. Ugyanakkor az ilyen absztrakt „másság” megjelenése visszahat a valóságos „másságokhoz” való viszonyra is: a fantáziában megteremtett másságot az ember rá is vetíti a szociálisan, térben vagy időben „más”-ra, s így a fantázia-konstrukciók a különféle valóságos másságok érzékelésében és megítélésében is szerepet játszanak (sok esetben a fiziológiai vagy kulturális szempontból „másikról” kialakított kép gyökere egy ilyen fantázia-konstrukció). A fikatív valóság nyújtotta menekülési lehetőség oly módon is visszaépül a valóságos életbe, hogy a valóságos világban való mozgás bizonyos mértékig a fikatív világba való átlépésként is átélhető: az utazási motiváció mögött sokszor a saját világból való kilépés ilyen igénye lelhető fel. Az utazási élmények viszont nagyon is valóságosak, s bár az utazás végeztével az átélt tapasztalatok köré bármilyen fikatív világ felépíthető (az utazási élmények mesélői ezt az átkonstruálást rendre végre is hajtják), az utazás lényege nem az absztrakt, hanem a valóságos másságok olyan átélése, amelynek során a különböző másságok egymásba való átcsapása is sokkal intenzívebben valósulhat meg, mint a hétköznapokban. (Az utazás mint a „térbeli mással” való ismerkedés majdnem mindig megvalósítja a „térbeli más” „időbeli mássá” való átalakítását – a meglátogatott idegen közeg majdnem mindig a saját valóság múltjaként vagy jövőjeként is értelmeződik –; és „szociális másként” való átértelmezését is. Mint Lévi-Strauss mondja: „Általában úgy fogják fel az utazást, mint helyváltogatást. Ez kevés. Az utazás egyidejűleg a térhez, az időhöz és a társadalmi ranglétra fókáihoz kötődik”;⁷ az utazás nemcsak a geográfiai, hanem a szociális térben való mozgást is jelent).⁸

A különböző „másságok” számos formában, számos csatormán keresztül tudatosítódnak „másságokként”. Egyrészt minden érzékleti terület hozzájárul ahhoz, ahogy a „más” szimbolikus képe kialakul. „Tőlünk különbözőként” értelmeződhet a másik szaga; nyelve, hangerő-használata, zenéjének melódia és ritmus-sajátosságai; konyhájának ízei, s természetesen a „másokhoz” tartozó látványvilág megannyi eleme (a lakásmódok, az öltözetek, a tárgyak; a sajátos gesztusok és mimika, egyáltalán a mozgás különböző formái; a nem-verbális jelek, stb.). Másrészt számos olyan kommu-

nikációs és viszonyulásforma alakul ki a társadalomban, amelyek egyéb funkcióik mellett a különböző „másságok” közvetítését is szolgálják. (A különböző művészeti ágak, s egyáltalán a mimézis változatos formái nagy mértékben explicit módon is foglalkoznak ezzel, de impliciten a hétköznapi érintkezés, vagy az intézményműködések során kialakuló hierarchikus és egyéb viszonylatok is nagy arányban tartalmaznak a „másságot” közvetítő elemeket).⁹

II.

Mint említettük „másnak” lenni rendkívül sok szempontból lehet. Mindazonáltal minden társadalomban fokozott hangsúlyt kap néhány olyan dimenzió, amelyet az adott kultúra különösen fontosnak tekint és kiemelten használ az in-group és az out-group(ok) elkülönítésében. Külön

izgalmas kutatás tárgya lehet annak vizsgálata, hogy vajon az egyes társadalmakban miért éppen ez, vagy az a dimenzió kap ilyen kiemelt jelentőséget; ezek közül mindig csak néhány következik közvetlenül az adott társadalomban domináló ideológiából. S bár a többi sem független az adott társadalom illetve kulturális rendszer lényegétől, (egy nagy hangsúlyt kapó, értéktulajdonításokkal teli besorolási séma kialakulása ritkán véletlen), arra a kérdésre, hogy miért éppen ez vagy az a másság kerül éppen előtérbe az adott társadalomban, sokszor csak közvetett, szimbolikus kapcsolatokat,

Sorsok – hátrányok – oldódások

azért még mindig jelen van, s bizonyos területeken olykor még erősödik is az úr - szolga viszonyból adódó másság is (ha pedig ezt kiterjesztjük a főnök - beosztott viszonyra, akkor ez ma is eléggé gyakori tematizáció).

- a fenti kategóriákba nem sorolható, elsősorban életvitelbeli „különbségek”.¹⁴

Nagyon különböző „másságokról” van szó, s ezek különböznek abban is, hogy az uralkodó diskurzusokban milyen megítélést kap a „másság”. Egyes területeken a fokozott tematizáció azzal jár, hogy csökkennek a mássággal szembeni averziók,¹⁵ más területeken pedig a tematizáció éppen hogy növeli a feszültségeket.

III.

A következőkben nagyon vázlatosan szólnánk a „másságnak” a filmművészetben való ábrázolásáról.¹⁶ Természetesen létrejöhetnek, s létre is jönnek mind a közönségizléstől, mind a támogatók elvárásaitól többé-kevésbé független alkotások is,¹⁷ de a filmek többsége mindenképpen az alkotói elképzelések, a megrendelői szándékok és a közönségelvárások valamilyen metszetében nyeri el végső arcukat, – a meghatározó tényezők közti arányok persze különbözőek lehetnek).

A filmelemzés különösen szerencsés választás lehet a „másság”-ról alkotott elképzelések tanulmányozása során, mert a film sajátos ábrázolásmódja: a kamera szubjektív objektivitása éppen az identitás tekintetében meghatározó: a kamera vagy a főhős szemével látatja velünk a világot, vagy tartósan követi a főhőst, (s ez szintén azonosulást vált ki a nézőből), s így egyfelől a hős szemével látott, hozzá viszonyított „idegennel”, „mással”

szemben erősítheti az előítéleteket; ha azonban éppen az azonosulást kiváltó technikák által középpontba állított főhős a nézőhöz képest valamely „másság” képviselője, valamilyen szempontból „idegen”, (vagy olyan szereplő, aki ezzel a mássággal szemben pozitív érzelmekkel viseltetik), akkor a film éppen hogy segít csökkenteni az adott „mássággal” szembeni előítéleteket, feloldani az adott „másságra” vonatkozó sztereotípiákat. (Nyilvánvaló, hogy ez az eredmény nem feltétlenül következik be. Az addigiaktól eltérő szemléletnek mindig meg kell küzdenie az előzetes ítéletekkel, és e küzdelem gyakran a régi beidegződések győzelmével zárul; az ilyen ábrázolások azonban minden esetben kognitív disszonancia-helyzetet eredményeznek, amelyet aztán az emberek többnyire igyekeznek feloldani: vagy az egyik, vagy a másik irányban).

A filmben (is) nagyon sokféle másság jelent meg a filmtörténet során, s az egyes korszakok filmjei¹⁸ nagyon különbözőképpen is viszonyultak e „másságokhoz”. Ezek közül most elsősorban az etnikai-nemzeti különbségek ábrázolását érintjük.

Az etnikai-nemzeti sztereotípiák kezdettől fogva jelen voltak a filmekben, természetesen az adott filmet létrehozó kultúra szemszögéből ábrázolva. Az amerikai filmben például a fehér (angolszász, protestáns) többség szemszögéből. Az e közegekben uralkodó etnocentrikus sztereotípiák a film őskorában, a huszadik század elején sok filmben – elsősorban a tömegfilmekben – meglehetősen (az elfogulatlan mai néző számára olykor megdöbbentően) fékezetlenül érvényesülhettek. E sztereotípiák szerint a négerék lusták, állatiasak, hazugok, szolgálalkúek, esetleg jó fizikai képességekkel, de ezek a képességek, például a zenei érzék, csak a felsőbbrendű fehérek kiszolgálására – pl. szórakoztatására – valók, (s nem például önkifejezésre), s ezek is magukban hordják az „állati” mozzanatot, ezért (túlzott) használatuk

rejtett összefüggések feltárásával lehet válaszolni.

Mindenesetre a „másság” ma úgy tűnik elsősorban az alábbi dimenziókban tematizálódik:

- etnikai (és ezzel összekapcsolva): civilizációs másság¹⁰
- vallási másság¹¹
- a társadalmi nem (gender) tekintetében szemlélt másság¹²
- a generációs különbségek
- a szexuális orientáció mássága (homoszexualitás, transzvesztitizmus, stb.)
- testi fogyatékoság, mint másság
- szellemi fogyatékoság, mint másság
- pszichés sérülésekből adódó másság (depresszió, fóbiák; dependenciák, autizmus, stb.)
- az átlagfeletti gazdagság és az átlagalatti szegénység, mint másság
- a tudáskülönbségekből adódó másságok¹³
- bár a huszadik századi társadalmakban csökkent mértékben, de

a fehérek számára veszélyes. Az indiánok ugyane sztereotípiák szerint vérszomjasak, alattomosak, az alkohol rabjai (tűróképességük magas, de irracionális, például céltudatos munkavégzésben nem hasznosítható). A cigányok ezekben a klisészerű ábrázolásokban megint csak állatiasak, piszkosak, zajosak, tolvajok, az ördög-cimboráló természetfeletti képességekkel bírnak, (szabadok és szenvedélyesek, de – zabolálatlan – szabadságuk és szenvedélyességük mindig rombolásba, önpusztításba vagy egyéb destrukcióba torkollik).

A zsidók a sztereotípiák szerint többnyire anyagiasak, hátmögöttiek, esetlenek és csúfak (eszések és összetartóak, de e képességeiket a keresztény többség elleni ármánykodásra használják). Ez utóbbi előítéletek kevésbé jelennek meg a hollywoodi – annál inkább a korabeli német – filmekben, viszont az amerikai filmekben is gyakori, hogy a zsidó szereplőket komikus figurákként jelenítik meg.

A távolkeletiek többnyire titokzatosnak ábrázolják, (olykor természetfeletti képességekkel, ezoterikus tudásokkal); vagy gyerekesen nevetségesnek vagy raffináltan alattomosnak; rendkívül fegyelmezetteknek, hidegen könyörteleneknek; (olyan embereknek, akik civilizáltak, de civilizációjuk értelmetlen babonás formásokon nyugszik).

A közel-keletiek mesésen egzotikusak, de teljesen megbízhatatlanok, cselszövők, csalók, pénzsóvárok és gyilkos fanatikusok. Az efféle sztereotípiák természetesen az in-grouptól különböző fehér (európai) kultúrákkal szemben is működnek, de ezek sokkal megengedőbbek. (A német szereplők gyakran merevek, túlszabályozottak, militaristák, de tiszták és jó munkát végeznek; a franciák túlságosan lezserek, bohémok, arrogánsak, izgágák, de elegánsak, gálánsak és műveltek; a spanyolok bigottak,¹⁹ rártartiak, üres gesztusokra hajlamosak, egyfelől olykor gátlástalan gyilkosok, másfelől nagyvonalúak és nemesle-

kűek; az oroszok primitívek, bárdolatlanok, kegyetlenek, és iszákosak de felső rétegük kifinomult, arisztokratikus és érzelemgazdag, parasztságuk pedig jólelkű – a szovjet korszakban mindehhez hozzáadódik a korlátolt és embertelen ideológiavezéreltség –; az olaszok hangosak, teátrálisak, megbízhatatlanok, bűnözésre hajlamosak, haspókok és komoly munkára képtelenek, de vidámak, barátságosak, családszeretőek és vallásosak.²⁰

A kisebb népekkel kapcsolatban csak esetenként jelennek meg hasonló sztereotípiák, így ezeket most nem említjük, az viszont természetes, hogy a többi nép szemében viszont az angolszászokkal kapcsolatban is kialakulnak hasonló klisék: az angolok hidegek, blažirtak, zárkózottak, fennsőbbesek, sznobok, de udvariasak és megbízhatóak; az üzletben a kicsinyességig racionalisták; az amerikaiak pénzcetrikusak, műveletlenek, mások szempontjai iránt érzéketlenek, de gyakran gyermekesen naívak és szabadságszeretőek. A keleti és déli népek szemében a fehérek rendkívül agresszívek, pénzsóvárok, nagyorrúak, csúfak és erotománok,²¹ értetlenek és a természet törvényei tekintetében tudatlanok, bár anyagi civilizációjuk és művészetük kétségkívül fejlett és követendő).

Mint említettük, a filmtörténet korai szakaszában (s most itt elsősorban az amerikai filmet vizsgáljuk) a sztereotípiák (a WASP-szemszögből kialakított sztereotípiák) eléggé nyíltan megjelennek. Ezt erősíti a némafilm műfaja is: e filmeknek a döntően a pantomimikus kifejezésre építő előadásmódjában a klisészerű ábrázolás segíti azt, hogy egy-egy megjelenő szereplő (etnikai) hovatartozását már első felbukkanásakor, egy-egy (sztereotíp) gesztusa, magatartásformája alapján egyértelműen értelmezni lehessen. A másik, a sztereotíp ábrázolásnak kedvező tényező, hogy a film, történetének első korszakában még nem számít a magas-

művészet körébe, (s később is csak a filmek egy kisebb hányada kerül ebbe a kategóriába), s (a sok tekintetben a vásári ponyva hagyományát folytató) tömegműfaj-volta következtében (az elitkultúra toleráns, disztíngvált gondolkodási moralitásának követelményeitől nem korlátozva) a film nagymértékben épít is a sokkal egyszerűbb sztereotíp gondolkodás kliséire.

IV.

Az első lépcsőfoknak tehát az erősen előítéletes sztereotíp ábrázolás tekint-

hető. Griffith ugyan már a megszülető filmes magasművészet egyik első nagy alakja, s főműve, az *Intolerance* címében is, alaptémájában is a másság ellenséges kezelésének elutasítása;²² másik főművében, az *Amerika hőskorában* a (feketékkal szembeni) sztereotípiák szélsőségesen nyers formában jelennek meg,²³ s a film nem csak a sztereotípiákat, hanem azok nyílt ellenségességbe torkolló formáját (nevezetesen a Ku Kux Klan megszületését) is igazolja. Hasonló a második világháború előtt készült filmek nagy részében az indiánábrázolás is. E filmek a Vadnyugat fehér meghódítóinak szemszögeiből építik fel a „honalapítás” mitológiáját, s ebben a mitológiában az indián az alapítók életére törő, javait elrabló, (lényegében a veszélyes vadállat tulajdonságaival bíró) agresszor, akit a honalapítás sikere érdekében (miként a megművelendő föld növelése érdekében az ősvadont) vissza kell szorítani, ki kell irtani, félre

kell söpörni az útból. S hasonló nyersséggel jellemzi ezt az első korszakot a többi etnikai jellegű sztereotípiá is.

Ám a film további története a más-sal szembeni előítéletek mérséklődési-csökkenési folyamatának is tekinthető. A következő lépcsőfok már az elfogadás első lépcsője: a komikus ábrázolás. Tudjuk, hogy a nevetés egyik fő funkciója a feszültségoldás, az embert fenyegető erők megfosztása félelmességüktől. Amikor az ember az állapotot vagy az egyéb nem-embert leutánozza, ezzel bizonyos mértékig hatalmába keríti, (= ő is tudja azt, amit az utánzott), s az ily módon „fogat-

ból természetesen még ez is az előítéletes gondolkodás körébe tartozik. Mindenesetre elég hosszú ideig a néger, indiánok, zsidók, cigányok, kínaiak-japánok, stb. szinte csak ebben a komikus formában jelennek meg, s játszanak mellékszerepet (de a komikus szerepkörben akár pozitív mellékszerepet is) a filmek többségében. (Ez a „hosszú idő” tulajdonképpen a mai napig tart: míg az egyértelműen etnocentrikus, rasszista ábrázolás fokozatosan szalonképtelenné vált, a másság ilyen komikus ábrázolása a továbbiakban ismertető formákkal együtt élve, a legújabb idők filmjeiben is kimutatható).

A következő lépcső annak „felfedezése”, hogy a másság képviselője nem csak hogy nem veszélyes, de lényegében *ugyanolyan* ember, mint mi magunk. Ezen a fokon a rácsodálkozás még tartalmazza az etnocentrizmus mozzanatát: „annak ellenére, hogy ő az X-ek közé tartozik, vagyis *más*, mint mi, sok mindenben, – s talán még a legfontosabb dolgokban is! – *ugyanolyan*”. Ez már az elfogadás, de még a megkülönböztető elfogadás foka. A másikat lényegében egyenrangúnak ismerjük el, de mint idegent ismerjük el annak. (Ha korábban szó volt a lovagiasságról, itt azt mondhatjuk, hogy a lovagiasság követelményeit kiterjesztik az adott out-group-hoz való viszonyra). Ennek a foknak az első lépése gyakran az, hogy csak az out-group egyes egyedeit fogadják el („annak ellenére, hogy X, ő tisztességes, okos, szép, stb.”), de ez azért is igen lényeges lépcsőfok, mert ezáltal az egyedi elfogadás által az egyedi sajátosságok mintegy felülírják a sztereotípiát: az adott eset megkérdőjelezi a sztereotípiát totálisan érvényes voltát. S ettől már további út vezethet (persze korántsem vezet mindig) az out-group egészének elfogadásához: ha a sztereotípiát nem minden esetben igaz, akkor nem feltétlenül ez a leg-

megfelelőbb szempont az emberek osztályozásában.

Ez az elfogadás a korábbi intoleranciával szembeesülve gyakran csak úgy tudja feldolgozni a szemlélet (igen jelentős) megváltozását, hogy „átcsap” a másik végletbe: az out-group képviselője ekkor – a korábbi előítélet antitéziseként – valamilyen szempontból *magasabb rendűnek* látszik. (A korábban primitívnek, civilizálatlannak ítélt, „természeti” népeknek éppen természetbeágyazottsága kap pozitív megítélést, s szerepelnek ezután a népek tagjai a természet tiszta, bölcs gyermekeiként; a „babonás formásokra épült” távolkeleti civilizációk formáságai mélyebb, a természettel harmóniát tartó tudásokként állítanak piedesztálra). Ám még ez az álláspont sem teljesen mentes az etnocentrizmus maradványaitól.

A pozitív diszkrimináció is diszkrimináció, és az esetek többségében az ily módon „magasabb rendűnek” feltüntetett „más”-hoz való viszonyban kimutatható az etnocentrikus fölény lappangó továbbélése is. A nemes vadember nemesebb, mint mi (de azért nem öltözik fel „normálisan”, mint ahogy mi tesszük, nem tud egy csomó mindent, amit mi tudunk). Lessing zsidó Bölcs Náthánja bölcsőbb, mint a darab egyes keresztény vagy muzulmán szereplői, de azért, mert – Walter Scott Ivanhoe-jának Rebekájához hasonlóan – *keresztényien* viselkedik, mint a keresztények.

Itt érdemes kitérni arra, hogy az idáig egyenesvonalúnak láttatott szemléletmódosulási folyamat korántsem egyenesvonalú. Egyrészt állandóan lehetséges a visszafordulás is egy „korábbi fokra”:²⁴ gondoljunk arra, ahogy például a cigányság megítélésében a tizenkilencedik-huszedik században jellemző „komikus” fázisból a huszedik század második felében (a cigányság aránynövekedése, és hagyományos társadalmi szerepeinek megszűnése, más szerepekkel való felváltása következtében) a közítélet jelentős mértékben az intoleráns etnocentrizmus

lanná” tett, s ezáltal átemberiesített oroszán fölött felhangzik a győzelmes ember fölényes nevetése. A bohóc az ember fölényével látott, domesztikált és ezáltal emberi megjelenése a nem-emberi erőknél; a dühöngő órült (bolond): veszélyes nem-ember, az udvari bolond: kinevethető félelmes.

Amikor tehát egy korábban egyértelmű ellenségességgel kezelt másság komikus formában jelenik meg a társadalomban, ez a veszélyességétől megfosztott, s ezért félig-meddig el is fogadható másság ha nem is válik az in-group részévé – hiszen komikussága azt jelzi, hogy nem tud mindent, amit a „normális” ember, de egy tárgabb értelemben használt emberfogalomba már belefér. Az elfogadás folyamata során minden etnikai másság átmegy (s gyakran meg is reked) ezen a fokon. A nyílt elutasításhoz képest a lenézés ezen „jóindulatú” formája kétségkívül kevésbé ellenséges, ám az egyenjogúság igényének szemszögé-

álláspontjához fordult (vissza). Másrészt olyan folyamatok, amelyek egy korábbi közegben már lejátszódtak, egy másik közegben gyakran újra előlről végigfutnak. A filozófiában és az értelmiségi elitek diskurzusaiban már a tizenharmadik században megjelent az eddig utolsóként említett két fázis: az idegen egyenrangúként való elfogadása (egyes néger szolgák kitanítatásától, vagy Puskin őse esetében az arisztokráciába való beemelésétől a vallási türelmi rendeletekig), illetve az idegen „példaként” állítása (például a „nemes vadember” toposz, vagy Lesing említett, akár filozofikusnak is minősíthető tandrámája).

Ennek ellenére ennek – a korábban említett okokból – nyoma sincs a film kezdeteinél, s csak a második világháború után válik jellemzővé. (Ebben persze nem csak a műfaj sajátosságai a ludasak: a tizenkilencedik században az amerikai rabszolgáság, a gyarmatosítás, a Vadnyugat meghódítása mind az Egyesült Államokban, mind Európa gyarmattartó hatalmaiban felerősítették a durva etnocentrizmus szemléletét, s a huszadik századi film e szemléletnek a tömegkultúrában szétterjedt alapjairól kezdte el a maga fejlődéstörténetét. Ráadásul – főleg az amerikai Délen – a rabszolgáság eltörlése után még nagyon sokáig fennmaradtak e szemlélet társadalmi alapjai, s egészen a huszadik század közepéig nemigen voltak olyan társadalmi tapasztalatok, amelyek ezeket a szemléleti alapokat kikezdhetnék volna).

Jelentős fordulatot közismerten a második világháború hozott. (Már a háború előtt is akadtak olyan példák, amelyek ha nem is hozták a négereket egyenrangú helyzetbe – hiszen a szegregáció továbbra is működött – de egyes területeken, különösen a zenében és a sportban kivételes, félig-meddig sztárhelyzetbe emelhettek egyes feketéket, – a magyarországi muzsikuscigányokhoz hasonlóan – nagymértékben emelve presztízsüket és anyagi jólétüket is, s nem utolsósorban olyan – reflektorfénybe került tevékenységek

részvevőiként, amikor e tevékenységeket fehérekkel együtt, azokkal egyenrangú szereplőként folytatták. Ezek a példák azonban nehezen voltak emészthetőek az ellenséges sztereotípiákon nevelt többség számára, s bár azt elfogadták, hogy ezek a feketék értékesebbek, mint a többiek, ezt az értékességet továbbra is összemérhetetlennek tartották egy bármilyen fehér értékességével.

Így aztán a filmes ábrázolásokban megjelent például a zenész, vagy a bokszoló néger, de legfeljebb a jóindulatú komikus (a hűséges szolgálótól nem különböző) szerepkörben, (s mint-hogy a színész rangjára még nem emelkedtek feketék, gyakran a néger zenészt is, mint az első hangosfilm esetében, továbbra is feketére mázolt fehér színész játszott; el, nem véletlen, hogy az első valóban feketebőrű filmes „sztárok” (Paul Robeson, Harry Belafonte, bizonyos mértékig Louis Armstrong) ezt a sztárságot *zenészként* alapozták meg). A második világháborúban – bár ezellen is volt ellenállás –, a néger katonák együtt harcoltak, haltak meg a fehérekkel (arról, hogy ilyesmire már a polgárháborúban is volt példa, csak néhány évvel ezelőtt készítették filmet!) és sokak szerint ez a tapasztalat segítette átszakítani a szélsőséges etnikai előítélet gátjait. Kétségtelen, hogy a nemzetért való közös cselekvés alkalmas arra, hogy egy korábban teljesen outgroupként kezelt csoportot legalább valamilyen szempontból az in-group tagjaként fogadjanak el. (A háborún kívül jó példa erre a sport is. Azok, akik nemigen viselték el, hogy egy fekete amerikai ökölvívó megverjen egy amerikai fehéret, hajlandók voltak *amerikaiként* ünnepelni ezt a sportolót, ha például egy németet ütött ki. A szélsőséges etnocentrizmust – amely ebben az esetben a négerrel szemben a másik fehér mellé állna – ez esetben felülírja az államnacionalizmus). Úgy

gondoljuk azonban, a háború csak a lélektani gátak átszakításában segített; a jelentősebb tényező valószínűleg az amerikai feketék gazdasági-társadalmi szerepének lassú átértékelődése volt. (Egyfelől egy néger középosztály fokozatos megjelenése, másfelől annak felismerése, hogy jelentős előnyök rejlenek a nagy tömegű színesbőrű népesség vásárlóerejének aktivizálásában). A szemléleti áttörést egyértelműen Stanley Kramer: *Megbilincseltek* című filmje jelentette. Ebben az egymáshoz bilincselve menekülő afro-amerikai és „kaukázusi típusú” (tehát azért nem egészen WASP) fehér igen

szuggesztíven sugallta az egymásrautaltságot és a két különböző rassz képviselőinek ezen egymásrautaltságban kifejeződő lényegi egyenrangúságát. (Az összeláncoltság állapotához hasonló mozdulattal, bilincs nélkül, szabadon is egymás felé nyúló kezek a film csúcspontján katartikus erővel vették a nézők emlékezetébe, hogy az együttélés-együttcselekvés kényszere belsővé, egymás vállalásává is válhat). (Az is szimptomatikus, hogy a film fekete főszereplője Sidney Poitier volt az első olyan néger filmsztár, aki *színeszként* – és ráadásul nem mellékszereplőként! – lett azzá). Nehezen kimutatható, hogy e film hatása milyen szerepet játszott az etnocentrikus közfelfogás átalakulásában, de elég nagy biztonsággal állítható, hogy meghatározó szerepet.

Ettől fogva – az előítéletmentes gondolkodást béklyózó mccarthyizmus bukása után, s különösen a testvériség szellemét hangsúlyozó hatvanas

Sorsok – hátrányok
– oldódások

évektől – egyre több olyan film készült, amelyben az etnikai kisebbségek képviselői pozitív szerepet játszottak. Ezt a folyamatot nyilván az is erősítette, hogy az amerikaiak a második világháborúban egy rasszista alapon szerveződött totális diktatúra ellen harcoltak, s annak veresége az egész világ számára a rasszista szemlélet fenntarthatatlanságát, szalonkép-telenné válását is sugallta.

Ennek a folyamatnak a következő lépése a rasszizmus által üldözött kisebbség mártírként, ártatlan áldozatként való bemutatása. A zsidók ábrázolásában ez a fordulat már a második

megfilmesítések felelevenítik a „nemes vadember” toposzt; egyre többször jelenik meg a bölcs öreg indián alakja, s a folyamat elvezet az indián mártírium bemutatásáig, – lásd *A kék katona*, a *Farkasokkal táncoló* és félig-meddig a *Kis nagy ember* példáját – ahol a fehérek többsége negatív szerepet játszik, s csak egy-egy kivételes hős áll – s az is esélytelenül – az üldözöttek oldalára).

A zöld szemlélettel és a posztmodernnel együtt felerősödik (és számos film fő „mondanivalójává” válik) az a gondolat is, hogy a természeti népek (s különösen erős ez az elem az észak-amerikai indiánok ábrázolásában) a fehérek civilizációjánál sokkal mélyebb és egészségesebb viszonyban állnak a természettel, (amelytől a fehér ember a modernizáció során eltávolodott) s a természethez való ezen viszonyukban a fehérek tanítóivá válhatnak.

Az afroamerikaiak ugyanebben a szemléletben a természetes, az érzelmeiket nyíltan vállaló, mesterkéletlen viselkedés képviselői és tanítói. (Ez egyúttal jó példája annak is, hogy miképpen lehet egy negatív sztereotípiát – „állatias ösztönlény” – pozitív formába: „természetes, mesterkéletlen” – átfogalmazni. Az „átfogalmazás” nem csak azt jelenti, hogy ugyanazt a tulajdonságot más előjellel látom el, hanem azt is, hogy más összefüggésrendbe helyezem: az „állatias ösztönlény”-hez számos negatív, veszélyes, taszító cselekvést kapcsolok, a „mesterkéletlent” viszont a számomra is negatív korlátokkal – görcsösség, hamis mesterkélt-ség – állítom szembe).

A „politikai korrektség” jegyében az utóbbi évtizedekben általában nem készültek olyan filmek, amelyekben az afroamerikaiak lettek volna a negatív figurák. Vagy ha volt is az alakok között negatív, akkor feltétlenül kellett képviselőjüknek lenni a „jó oldalon” is. Így jött létre az a klisé, amely szerint az alvilággal küzdő főhős sze-

repét egy fehér és fekete rendőr párosa tölti be. Felismervén annak fontosságát, hogy a filmek világképet sugallnak, hogy nagymértékben a filmekben ábrázoltak alapján látjuk a világ viszonyait, arányait,²⁵ s így a film a benne megjelenített viszonyokkal, arányokkal segíthet egy „korrekt” világkép terjesztésében,²⁶ a filmkészítők elkezdtek ügyelni arra, hogy ne legyen több fekete a rossz oldalon, mint a jón; hogy – a valóságnak megfelelően, de annál jóval nagyobb arányban – legyenek néger bírások, katonatisztek, orvosok, professzorok, írók, politikusok – egészen az Egyesült Államok elnökéig (főként jövőben játszódó filmekben). Hasonlóképpen jelentek meg ezekben a szerepkörökben egyéb színesbőrű kisebbségek képviselői is. (A legtovább talán a spanyol-amerikaiak maradtak meg a „rossz fiúk” kalitkájában).

Készültek olyan filmek is, amelyekben szinte minden színesbőrű jó, bátor, a fehéreket megszügyenítő módon kulturált. (Talán nem túlzás az az állítás, hogy ezeknek a filmeknek is szerepük volt abban, hogy a közvélemény fokozatosan elfogadta azt a korábban elképzelhetetlen tényt, hogy a valóságos politikában is megjelentek színesbőrű polgármesterek, kormányzók, főbírók, tábornokok és miniszterek).

Az out-group dicsőítő ábrázolásának azonban elkövetkezett a visszahatása is. A filmek és az életben tapasztaltak szembekerülése, illetve a PC pozitív diszkriminációjának a többségi csoport egyes tagjai számára olykor igazságtalansággal járó következményei felvetették azt az igényt, hogy az ábrázolás közelítsen a valósághoz. Újra készültek olyan filmek, amelyekben negatív (például bűnöző) feketék szerepelnek, sőt, olyan is, amelyben a néger igazságtalan meghurcolása ellen küzdő ügyvéd a film végére azzal szembesül, hogy a büntett valóságos elkövetőjét védte. Ezek a filmek egyszerre jelentenek közelítést a realitáshoz, de ugyanakkor lovat is adnak az új erőre kapó rasszizmus alá, hiszen

az említett film nem csak azt sugallhatja, hogy a négerrek nem mindig ártatlan áldozatok, hanem azt is, hogy hibás (naiv) az az egész mentalitás, amely ártatlan áldozatoknak tekinti őket. A PC az ezredforduló utáni neokonzervatív hullámban maga is megkapta a „negatív, destruktív irányzat” bélyegét. (Még olyan, egyébként egyfajta szemléleti anarchizmussal áthatott filmsorozatban is bekövetkezett ez a fordulat, mint a South Park.)

Az etnikai kisebbségek realisabb ábrázolásának azonban nem ez a „rekontra” az egyetlen útja. A színesbőrű filmek szaporodásával egyrészt létrejött annak a lehetősége, hogy saját, külön, – csupa, vagy csaknem csupa afroamerikai szereplőre épülő – filmeket készítsenek, amelyek világában, mint bármely világban természetes módon vannak pozitív, negatív és ambivalens szereplők is.²⁷ Ilyen „tiszta afroamerikai” filmet néhány fehér filmes is készített (pl. Cassavetes, Spielberg). Spielberg Bíborszín-je például úgy oldja meg az afroamerikai mártírium (immár hagyományos) ábrázolását, hogy a szenvedő afroamerikai főhősnővel egy olyan afroamerikai férj áll szemben, aki lényegében ugyanazokat az igazságtalanságokat követi el félig-meddig rabszolgának tekintett feleségével, amelyeket a szokványos „négerbarát” filmekben a fehér ültetvényesek. Így ez a film, amely egyik jelentéssíkja (minden etnikai csoportra érvényes) női emancipációról szól, egy másik jelentéssíkon egyrészt közelít egy kiegyensúlyozott, elfogulatlan ábrázolásmód felé, másrészt közvetett – és újfajta – módon erősen érvel az etnikumok egyenlősége mellett, aláhúzza azt, hogy fehérek és feketék között *ebben sincs* különbség, (mindenki lehet agresszor is, áldozat is).

Ez a megoldás átvezet a teljesen egyenjogúként való ábrázoláshoz. Ez az egyenjogúság az utóbbi évek filmjeiben egyrészt mint „multikulturalizmus” jelenik meg. A „multikulturalista” ábrázolásban a világ sokszínű,

különböző kultúrák, másságok egymás mellett élése jellemzi, – mindnek megvan a maga értéke²⁸ – s az egyes kultúrák egyenértékűek, csak különböző „színeket” képviselnek. (Ebből a szemléletből származik az a híres – bár nem teljesen pontos – szlogen is, hogy „a fehér is csak egy szín”). Ezt a szemléletet már csak az választja el a megkülönböztetés teljes felszámolásától, hogy meghagyja a világ osztályozási elvei között az etnokulturális különbséget, a „másságot”,²⁹ s ugyanakkor magában hordja azt a veszélyt is, hogy a „kultúrák egyenlőségének” hirdetésével elleplezi, hogy a valóságban a kultúrák még nem egyenlők, hogy közöttük továbbra is vannak etnikai feszültségek és etnikumok közötti egyenlőtleniségek, s hogy többnyire a magukat „multikulturálisnak” hirdető társadalmakban is éppúgy meghatározott, domináns etnokulturális csoportok irányítják, s tartják fenn a „kultúrák békéjét” és pluralizmusát, mint ahogy például az Osztrák-Magyar monarchia „idilli, soknemzetiségű birodalma” is alapjában az osztrák császárság birodalma volt.

A „másság” etnocentrikus kezelése akkor szűnik meg véglegesen, amikor – vannak olyan országai a földnek, ahol ez többé-kevésbé érvényesül – nincs többé jelentősége az egyes állampolgárok etnikai eredetének, a csoportokba sorolás, megkülönböztetés nem ezen az alapon történik. A filmgyártásban ezt az állapotot leginkább azok az említett, jövőben játszódó filmek képviselik, amelyekben az etnikai különbségekkel nem foglalkozó társadalmak jelennek meg – akár pozitív, akár negatív utópiák formájában.³⁰

Végül nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy az etnikumok közti viszonyok ábrázolásának megjelent egy újabb, egyszerre toleranciára nevelő s ugyanakkor a valóságos konfliktusokat el nem leplező változata is.

Ebben a típusban (amelyre talán Inarritú *Bábelje* az egyik legjobb példa) a nézőpontok váltogatása eredményezi a toleráns látásmódot. Az egyes etnikai „másságokat” egyrészt belülről, másrészt az őket „másnak” látók előítéleteinek szemüvegén keresztül ábrázolja (hogyan látják az amerikaiak az afrikaiakat, az afrikaiak az amerikaiakat, az amerikaiak – amerikai gyerekek – a chicanókat, a chicanók az amerikai hatóságokat, stb); de áztal, hogy váltogatja a nézőpontokat, s a nézőt hol ezzel, hol azzal a nézőponttal való azonosulásra kényszeríti, igen hatásosan, katartikusan közvetíti az

álláspontok relativitásának élményét, s ezzel közvetve a különböző oldalak igazságát egyaránt elfogadó toleráns gondolkodás szükségességét. Másik sajátossága, hogy a civilizációk különbségeinek és ebből adódó ütközéseinek tragikumát úgy mutatja fel, hogy abban *mindegyik* résztvevő felelősége – s többé-kevésbé valóságos felelőségük arányában – hangsúlyt kap.³¹

* * *

A fentiekben az etnikai „másság” filmes megjelenéséről beszéltünk, de ezt nem lehet teljesen elválasztani az egyéb „másságok” ábrázolásától. Egyrészt a szélsőséges intoleranciától a toleranciáig vezető út – lásd az „osztályellenesség” ábrázolásáról szóló hosszú lábjegyzetünket is – mindegyik másság esetében hasonló. Nem volt eddig szó a „mássághoz” való viszonyon – az intolerancia és a tolerancia közötti – formájáról, amikor a „másság”

tabutéma, és egyáltalán nem jelenik meg a filmes ábrázolásban. Ez nagyon hosszan jellemezheti a közgondolkodásnak akármelyik „mássághoz” való viszonyát, s a tematizáció rendszerint jelentős fordulópontot jelez és megnyitja az utat a tolerancia irányában. (A fogyatékosok tekintetében ilyen filmes fordulópont volt az *Esőember*,³² az *Elefántember*, az *Egy kisebb Isten gyermekei*,³³ Magyarországon a *Vakvagányok*; a transzvesztitáknál a komikus fázist képviselő filmek, például a *Ginger és Fred* után a transzvesztitát teljes emberként ábrázoló *Priscilla, a sivatag királynője*, illetve a

tragikus oldalt is bemutató *Síró játékok*; a homoszexuálisoknál a komikusan elfogadó *Őrült nők ketrece/Madár-fészek*-típusú filmek után az olyan ábrázolások, mint a *Lesz ez még így se* vagy a *Hibátlanok* homoszexuális figurája, a *Philadelphia*, az *Egy különleges nap*, *A boldogító nem*, a *Redvás Amal*, a *Nagy Sándor*, a *Brokeback Mountain* (*Túl a barátságon*), vagy a homoszexuális látásmódot is felvállaló Jarman filmek, Magyarországon az *Egyemásra nézve*; és így tovább).³⁴ A highclass–underclass ellentét érzékeltetése végigkíséri a filmtörténetet: vannak időszakok, amikor ez egyáltalán nem tematizálódik, máskor egyes rendezők egész életművét jellemzi, de legalábbis egyes műveikben mindenképpen nagy hangsúlyt kap.³⁵

Másrészt nagyon lényeges, hogy a különböző „másságokhoz” való viszony bemutatása hat a többi „mássághoz” való viszonyra is. Miként az etnikai „mássággal” szembeni intole-

Sorsok – hátrányok – oldódások

rancia sokszor magával hozza az egyéb „másságokkal” szembeni intoleranciát (lásd például a német fasizmusnak a legkülönfélébb másságokhoz való viszonyát), úgy az etnikai másság elfogadása elősegíti egyéb másságok elfogadását is, (s az egyenjogúsítási küzdelmek is hatnak egymásra, lásd az amerikai néger polgári jogi mozgalom közvetlen hatását a feminista vagy a meleg mozgalmakra), s viszont: a különböző egyéb másságokkal szembeni tolerancia növekedése kedvezően hat az etnikai kisebbség elfogadására is. A különböző másságokhoz való viszonyulásmódok egymásra való hatása egyébként nyilvánvaló, hiszen a legkülönfélébb outgroupok tagjait lehet mintegy „más törzsként”, „más népként” felfogni; mint ahogy megfordítva, a más etnikumokhoz, népekhez való viszonyra nagyon sokszor a saját társadalom belső viszonyulásainak kategóriái és érzelmei vetülnek rá³⁶ (az intolerancia fázisában a másik népet szellemileg fogyatékosnak, testileg csökkent értékűnek, szegénynek vagy gazdagnak, műveletlennek, vagy műveltnek tekintve).

* * *

Egy folyamat bemutatása végén óhatatlanul felmerül az a kérdés is, hogy milyen további lépések várhatók? Jöslásra vállalkozni azonban nem érdemes. Igaz ugyan, hogy az eddigi folyamat a „másságok” mind teljesebb elfogadása felé tendál, de már e folyamat közben is láthatóak voltak az ellenhatások, a túlzásokat fogadó ellenreakciók. S ez bizonyos mértékben így lesz mindig, hiszen a folyamatok sosem egyirányúak. Minden trend kiváltja a maga ellentrendjét, különböző fázisok egyidőben hatnak, s ezáltal összhatásukban a logikusan várható következő lépcső helyett egészen más irányba mozdítják a szemléletet, váratlan új nézőpontok jelennek meg.

Bizonyos az is, hogy az uralkodó szemléletnek mindig szembesülnie kell a reális viszonyokkal, s ha azokban a különböző másságokkal szemben feszültségek keletkeznek, a realizmus követelménye ezeket a feszültségeket előbb-utóbb az ábrázolásokban is megjelenítteti. A másság ábrázolása tehát többé-kevésbé mindig függvénye lesz annak, hogy a társadalom viszonyaiban milyen „másságoknak” lesz társadalomszervező, a társadalom működésében különböző érdekeket és csoportokat képező jelentősége, (s melyek jelentősége halványul el).

V.

Mindenesetre az utóbbi évtizedek során a „másság” megközelítésében legalább háromféle paradigmaváltás mutatható ki.

1. A talán leglényegesebb változás abban ragadható meg, hogy míg korábban a „más” – lásd az általunk fentebb írottakat is – egyértelműen úgy jelent meg, mint az in-group-pal, a „mi”-vel szembeállítható out-group „ők”-je; a „másik”, az „idegen”, aki térben és/vagy időben és/vagy szociális értelemben szembeállítható a saját csoporttal; addig az utóbbi időben megjelent az a szemlélet, amely szerint a „másság” nem kívül van hozzánk képest, hanem mindannyiunkban belül: hogy valamilyen (sőt, általában több) szempontból valamennyien kisebbséget, és a többséggel szemben „másságot” képviselünk, hogy egyetlen személyn belül is lehetséges bármely sajátosságának és az attól eltérő „másságnak” egyidejű jelenléte, s hogy ennél fogva a „másságot” nem jogos in-groupok és out-groupok szembeállítására használni;³⁷ a „másság” egyetlen igazán jogos feltételezése a „minden ember más” igazsága. Ez a paradigmaváltás logikus következménye a liberális egyénközpontúság és a (másságokkal szembeni) tolerancia hullámvölgyekkel fékezett tizenkilencedik-huszedik századi terjedésének.

2. Egy másik paradigmaváltás a „whitology” megjelenése. Bár a világ filmiparát továbbra is az euro-amerikai filmgyártók, és a „fehér ember” nézőpontja uralják, megjelentek már olyan filmek is, amelyekben afrikai, ázsiai, latin-amerikai alkotók a „fehér ember” világát ábrázolják „másságként”, s bár ez önmagában nem jelent igazán lényeges fordulatot, hiszen a „másik oldal” előítélete ugyanolyan előítélet lehet, mint az, amely e „másik oldalt” eleve „másik oldalként” bélyegezte meg, mégis, már maga ez a megfordítás is magában hordja a lényegi változás lehetőségét, hiszen relativizálja az előítéletes állítások igazságát. (George Mikes híres humoreszkjében a következőképpen örökíti meg a „másság” klasszikus előítéletes felfogását: amikor angol menyasszonya őt „foreigner”-ként leminősítette, s ő azzal vágott vissza, hogy „jó, de ha eljössz Magyarországra, akkor ott te leszel 'foreigner', az angol hölgy úgy zárta le a vitát, hogy „nem, én akkor is angol leszek, te pedig 'foreigner'”). A whitology megjelenése (lásd például az említett *Babel* című film példáját is), ezt a rendíthetetlen fensőbbességesség érzést, birodalmi öntudatot kérdőjelezi meg, és sugallja azt, hogy ki a „mi” és ki a „foreigner”, ez csupán nézőpont kérdése. Ez a relativizálás viszont lehetővé teszi az első pontban jelzett paradigmaváltást is.

3. A harmadik paradigmaváltás összefügg az előző két fordulattal. Az euro-amerikai társadalmak világától eltérő, korábban „harmadik világnak” nevezett kultúrák, amelyek azelőtt csak mint fejletlenebb, „primitív” másságként kerültek bemutatásra, egyre inkább mint az euro-amerikai életforma és értékrend *alternatívái* jelennek meg. Az euro-amerikai világtól karakteres eltéréseket mutató „másságként” jelenik meg, s kerül az euro-amerikai társadalmakban is a figyelem középpontjába a Balkán (például Kusturica vagy Paskaljević filmjeiben), Latin-Amerika (például az

említett Inarritunál), a Távols-Kelet (Japán, Korea, Kína, India), Afrika, a mediterrán világ. Amennyiben ezek a világok a „múltat” képviselik, akkor többnyire az is hangsúlyt kap, hogy ennek a „múltak” a sajátosságai az euroamerikai világ múltját is jellemezték, (tehát nem „idegen”); de az igazi paradigmaváltást az jelenti, hogy ez alternatív világok „múlt”-volta is megkérdőjelezik, és felvetődik egy olyan értelmezés is, hogy e kultúrák „mássága” jövőperspektíva, potenciális kiút is lehet a válságjelekkel terhelt euro-amerikai kultúrkör számára. Ezen alternatíva az Európában és Észak-Amerikában az utóbbi évszázadokban elterjedt értékrend számos alapértékét kérdőjelezi meg. Az alternatív világok sajátosságaként kap hangsúlyt – az ész-kultusszal szemben az érzelem; – a viselkedés túlszabályozással szemben a természetesség; – a teljesítményelvvel szemben az életszeretet; – a versenyelvvel szemben a szolidaritás; – az individualitással, a túlhajtott individualizmussal szemben a közösség, a család, (a nukleáris családmóddal szemben több generáció harmonikus együttélése); – a jelenorientációval szemben a tradíciók értéke; – a fogyasztás-kultusszal szemben a környezet funkcionális használata, a környezettel való harmónia, stb.

Hogy ezek a paradigmaváltások milyen mértékben (s végül milyen irányban) rendezik át a „másság” jövőbeli megítélését, ez persze végső soron annak függvénye, hogy az elmúlt évszázadokban a világ sorsát domináló társadalmi rendszer miképpen alakul át, hogyan s mikor lesz lehetőség egy egészen más típusú társadalmi szerveződés létrejöttére.

(2007)

JEGYZETEK

- 1 A MAKAT (Magyar Kulturális Antropológiai Társaság) 1. vándorkonferenciáján (Miskolc, 2007, május 31. – június 1.) e szövegnek időkorlátok miatt csak egyes részei kerültek – vázlatos – előadásra.
- 2 Lásd erről részletesen Kapitány–Kapitány: *Túlélési technikák, társadalmi adaptációs módok*. Kossuth, megjelenés alatt.
- 3 Schütz 1984; Kapitány–Kapitány 1996; Kapitány–Kapitány 2000/b.
- 4 A (tizenkilencedik századi) gyarmatosítás ideológiája nagy mértékben éppen erre épül: az „északi” (európai, észak-amerikai) gyarmatosítók a „térbeli más” szociálisan alávetették ma-

29

K É K

guknak, de ezt azzal igyekeztek indokolni, hogy úgy állították be, mintha a térbeli másság eleve magában hordta volna a szociális különbséget, mintha a térbeli különbségben csak egy eleve meglévő szociális különbség fejeződött volna ki (a déli népek éghajlat-befolyásolta „lustasága”, mint az északiak nagyobb fejlettségének, s ezzel a „szociálisan fenti” helyzetre való méltó voltának alap-oka). Ez nyilvánvalóan ideologikus konstrukció, hiszen valójában minden magaskultúra éppen a „déli” övezetekben alakult ki.

- 5 Ilyen veszély lehet a „társadalom alatti” bűnöző, az in-grouphoz képest „fejletlenebb” szinten álló „barbár”; a „fent lévők” szemében ilyen veszélyt testesít meg a gazdagok vagyonát, a hatalmasok hatalmát fenyegető nincstelen, alávetett. Természetesen a „lent” lévők számára sokszor éppen a hozzájuk képest szociálisan „fent” lévők jelentik a veszélyt, de ilyen esetekben morális minősítés erősíti meg azt az alapképletet, amely a „veszélyest”, a hozzánk képest valamilyen szempontból „alantas-sal” azonosítja.

6 A fantáziavilágok nem csupán az emberek fejében léteznek: egyrészt a művészetek állandóan fenntartják az ilyen fiktív valóságba való valóságos – időleges – átlépés lehetőségének különböző formáit, másrészt az emberi világban a tárgyi valóság szintjén is létrehozhatók olyan zárványok – amilyen például Disneyland, vagy általában a Vidámparkok (ezek általánosabb neve nem véletlenül Lunapark: az emberek hagyományosan szívesen helyezték a „Holdra” a fiktív „Más” világát) vagy újabban a játéktérmekek és a PC-virtualitás világai – , amelyek a valóságban is megadják az embereknek azt a lehetőséget, hogy azt érezhessék, hogy kilépnek a valóságból. De bizonyos értelemben már ezt a lehetőséget kínálja a lakás is, amennyiben azt az ember, ha

30 K É K

akarja, akár teljesen egy ilyen fiktív „más”-valósággá alakíthatja. (Kutatásaink során mi magunk is találkoztunk például olyan lakással, amelyben – teraszokkal, maszkokkal, egyéb dekorációkkal – Tolkien fantáziavilágát teremtették újjá, de ugyanez a gesztus már abban is tetten érhető, amikor például valaki a fürdőszobáját úgy alakítja, hogy az a távoli szigetengerek világát idézze. A lakás egyébként több szinten is lehet a fiktív vagy valóságos másság megjelenítője: van, amikor a lakás egésze testesíti meg ezt a másságot – amikor például Magyarországon az ismert tv-sorozat hatására „Dallas-házak” épültek –; a lakáson belül létrejöhet egy belső zárvány – például egy-egy „keleti szoba” formájában –; de van, amikor csak egy-egy tárgy szimbolizálja és teremti meg legalább elemi szinten a „más valóság” jelenlétét).

7 Lévi-Strauss (1973), p. 85.

8 Elég ha csak a sajátjénál jóval magasabb életszínvonalú országokba, Nyugat-Európába, vagy Amerikába utazó kelet-európai, vagy afroázsiai példájára utalunk, aki hazai szociális státuszától elszakadva ebben a közegben azonnal

Sorsok – hátrányok – oldódások

leértékelődik, sokkal alacsonyabb státuszba kerül, (illetve abban a közegben, semminemű státusa nincs... „Így immár nem teheti meg, hogy társadalmi környezete középpontjában jelölje ki helyét, ami relevancia-szintvonalainak kimozdulását okozza” /Schütz, 1984, p. 409. /de idézhetjük az ellenkező irányú példát is, amikor a sajátjánál szegényebb közegbe utazó, mint az idegenforgalmi szlogen hirdeti „pasának érezheti magát a pasák országában”).

9 Az elmúlt években általunk végzett kutatások elsősorban a tárgyi világban igyekeztek kimutatni annak szimbolikus funkcióit, s ezen belül a tárgyaknak a „másság”-ra vonatkozó üzeneteit is. (Lásd Kapitány–Kapitány (1989), Kapitány–Kapitány (2000/a), Kapitány–Kapitány (2006) és elsősorban Kapitány–Kapitány (2005), mely utóbbi tanulmánykötet: „Adalékok a tárgy-szimbolika kutatásához” című cikkében egy empirikus kutatás alapján számos olyan nézőpontból vizsgáltuk a tárgyakat övező asszociációkat, amelyekből kiindulva különböző „másságoknak” a tárgyi világban kifejeződő szimbolikus megjelenését lehetett kimutatni (keleti tárgyak, nyugati tárgyak, amerikai tárgyak, egzotikus tárgyak, nemesi tárgyak, polgári tárgyak, paraszti tárgyak, szocialista tárgyak, fiatalos tárgyak, öregek tárgyak, nőies tárgyak, férfias tárgyak, számára elleneszenves, taszító tárgyak, stb.). Hogy csak egy példára utaljunk, az öregséghez (mint „mássághoz”) a megkérdozettek igen nagy arányban negatív, eltávolító, olykor kifejezetten undorodó asszociációkat társítottak.

10 Ez és a vallási másság a két legáltalánosabb ellenségképző. Reinhart Koselleck „Ellenségfogalmak” című, 1993-ban megjelent írásában (Szabó, 1998) az ellenségképzet három alaptípusát különíti el: a „barbár”, a „pogány” vagy „eretnek” (a pogány a vallási norma szintjét még el nem ért, az eretnek a vallási normából valamilyen irányban már kilépett), illetve „az alsóbbrendű ember, a nem-ember”. Az utóbbi kategória lényegében az összes másság (az etnikai, a vallási és a többi itt felsorolt másság szélsőségesen előítéletes, ellenséges megközelítésének kifejeződése: az ellentétek kieleződésével a radikális előítélet bármilyen másságot ebbe a kategóriába sorolhat. Ez az idegenség egyik legősibb kezelése: közismert,

hogy az idegent sokáig nem sorolják az in-group-pal azonosított emberfoglomba, vagy emberalattinak, vagy ha az in-group tagjai által nem birtokolt eszközökkel, képességekkel rendelkeznek: emberfeletlinek, istennek tekintik. Az emberalatti, démoni idegen egyik megkülönböztető sajátosságának ezen a fokon a civilizációs együttélés egyik alaptabujának, az emberevés tilalmának áthágását tekintik; nem csak azokat a „természeti” népeket vádolják ezzel az euro-amerikai fehér kultúrák tagjai, amelyek egyike-másika – de korántsem annyi, amennyire rásütik ezt a bélyeget – valóban nem rendelkezik ezzel a tabuval; a másik oldalon a fehérrel szemben alakult ki ez a hiedelem, – egyrészt a fehér hódítók szélsőségesen embertelen kegyetlenkedései, másrészt például a csók szokásának félreértelmezése következtében. De hogy az „emberevés” vád mennyire az elsőfokú, szélsőséges etnocentrizmus kísérője, arra jó példa az, hogy egyes idegengyűlölő csoportok mitológiájában a hatvanas években is találkozhatunk olyan nézetekkel, amely csehszlovákokat // vádolt emberevéssel).

11 Ennek jelentősége általában némileg csökkent, de az iszlám vonatkozásában felerősödött. Itt érdemes megemlíteni azt is, hogy általában a (többnyire negatív minősítéssel szemlélt) „másságok” közé tartozik a fanatizmus is; ez a huszadik században elsősorban politikai másságokhoz kötődött (kommunisták, anarchisták, fasiszták); az utóbbi évtizedek világpolitikai átrendeződésének következtében azonban ma (újra) inkább vallási (iszlám) fanatizmusként tematizálódik. (A felvilágosodás racionalizmusa és az ennek nyomán a tizenkilencedik-huszdik században elterjedt antiklerikalizmus elsősorban a keresztény fanatizmust tematizálta hasonlóan negatív összefüggésben).

12 Itt a „másság” egyrészt a két nem egymással szembeni előítéleteiben tematizálódik, másrészt gyakran éppen a másik nemre vonatkozó sztereotípiáktól való eltérés fogalmazódik meg „másságként”. (Ilyen például a „vamp”-nak az irodalomban, filmművészetben a romantikától kezdődően egyre gyakrabban szerepeltetett típusa, amely a határozott, önálló nő képét, mint a patriarchális társadalmakban kialakított passzív, dependens, önárendelő női modelltől eltérő „másságot” tematizálta – és démonizálta. Ennek ellenpárja a szintén „másságként” szemlélt, – s többnyire szintén negatív, de legalábbis

Sorsok – hátrányok – oldódások

- ambivalens asszociációkkal övezett – gyenge, dependens, „nóies” férfi típusa).
- 13 A negatív előítéletekkel övezett „másság” e tekintetben gyakran értelmiségellenességet jelent (bár persze nem lehet megfélemlíteni másfelől az uralkodó műveltségi sztruktúrák szemszögéből műveltségi hiányokkal rendelkezők elitista lenézéséről sem). A fizikai és szellemi munka történelmi elválása kölcsönösen „másnak” láttatja a kétféle munkafajtát végzők világát, s erre ráerősít a jelenleg uralkodó társadalmi csoportoknak (gazdasági és olykor a politikai-hatalmi tőkék birtokosainak) a szellemi tőke birtokosokkal szembeni érdekellentéte, ami a tudományok a természetben játszott egyre növekvő szerepével csak fokozódik, s ami szintén meghatározó az értelmiségellenes sztereotípiák időnkénti felerősödésében.
- 14 Természetesen bármilyen személyes különbség illetve az ebben kifejeződő érdekellentét bárkihez képest bárki mást a negatívan megítélt „más” kategóriába sorolhat. A személyes ellenségességtől azonban meg kell különböztetni a „közösség ellenségét”. Az érzelmi-indulati töltés a személyes ellenség esetében nagyobb (totális), ám a társadalom szabályozottságának kialakulásával (a vérbosszú s egyáltalán az önkényes agresszió állami korlátozásával) csak a közösség ellensége elleni fellépés bír igazi legitimitással. Ennélfogva az egyének személyes ellenségességüket azzal legitimálják, hogy ellenségüket igyekeznek a közösség szempontjából veszélyesnek minősített, diszkriminált kategóriába sorolni, a közösségek viszont ellenségeikkel szemben a személyes ellenségessel szembeni érzelmeiket és indulatokat mozgósítják. (Ez alól Schwab szerint csak a felvilágosodástól a huszadik századi totalitárius rendszerekig terjedő romantikus „békeidők” lovagias ellenségfelfogása jelent kivételt (talán éppen ezért is nevezhetők ezek a háborútól nem mentes idők „békeidőeknek”) – persze csak az egyenrangúnak tekintett, „civilizált” kategóriába sorolt ellenfelekkel szemben, akiket nem tekintettek személyes ellenségnek, s ezért az ellenségeskedés ebben a korszakban szabályozott-mérsékelt volt). (Lásd minderről George Schwab: „Enemy vagy foe: a modern politika konfliktusa”, in: Szabó, 1998). Ilyen mérsékelt ellenségfelfogás egyenrangú ellenfelek között egyébként gyakorta kialakul a történelemben: már Homérosz megörökíti ezt az Iliász híres jelenetében, amikor Akhilleusz addig

személyes ellenségnek tekintett ellenfeleket, Hektórnak megadja a végtisztséget, (s ez azon alapszik, hogy Hektór atyjának fájdalmát nem egy nem-ember érzelmének tekinti, hanem felismeri az ellenséges csoportokhoz tartozók fájdalmának azonosságát). Később is, például a keresztesháborúkban is létrejön ez a magatartás, Szaladin kezdeményezésére, amit aztán átvesznek a keresztény lovagok is, s Európában lényegében ez szolgál alapjául annak az egész magatartáskódexnek, ami az ellenséghez való viszony „lovagiasságnak” nevezhető.

- 15 Például azért, mert „az ellenséghez fűződő rejtett asszociációk érzelmi töltést kölcsönöznek egy-egy közösségnek, az ellenség nyílt megnevezése ugyanakkor megkönnyíti az ellenzék számára, hogy keményen visszautasítsa a feltételezést, és némi kételyt keltsen azokban, akik elfogadják”. (Edelman in: Szabó, 1998, pp. 98–99). De van, amikor éppen a megbélyegzettek kezdeményezik a tematizációt (pl. a „coming out” formájában), hogy nyíltabb kifejtést adjanak a megbélyegzés alapjául szolgáló nézetekkel szembeni érveiknek.
- 16 Nem lévén filmtörténészek vagy filmszektárak, természetesen nem is filmes (és nem is történelmi) szempontból járjuk körül a választott témát. Csupán azt szeretnénk áttekinteni, hogy a másság kulturális antropológiai szempontból tekintett problémája miként jelenik meg a film – elsősorban az amerikai film – történetében.
- 17 A magukat pluralistaként identifikáló rendszereknek szükségük is van arra, hogy a függetlenség lehetőségét időnként demonstrálják; de még szigorúan monolitikus rendszerekben is előfordul, hogy különböző véletlenek egybeesése folytán a döntéshozók akaratától és szemléletétől teljesen eltérő alkotások is születnek, „a törvény szövedéke mindig fölfeslik valahol”.
- 18 A továbbiakban nem hangsúlyozzuk ezt mindig külön, de nyilvánvalónak tekintjük, hogy bár a filmek sokasága együtt többé-kevésbé jellemző lenyomata egy korszak világképének, az egyes filmek összképének létrejötte mindig számos egyedi tényező hatásának is köszönhető, (s ezek sorában a film alkotóinak személyes sajátosságai, elkötelezettségei, szemlélete nem tartoznak a mellékes hatóerők közé).

- 19 Az amerikai fehér protestáns többség szemében a „katolikus” is a megbélyegzett másság jegyeit viselheti magán, s ez a vallási másság (ha nem is oly mértékben, és nem is a szó szoros értelmében, mint például a szerb és horvát, vagy a szerbhorvát és a bosnyák nép különválásakor) gyakran mintegy „eticizálódik”. A „katolikus” ebben a sztereotípiában: álszent, bigott, fanatizmusra hajlamos.
- 20 Az angolszász (és általában az északi fehér) sztereotípiák szerint a dél-európaiak (spanyolok, olaszok, portugálok, stb.) fél-színesnek (nem „teljes értékű fehérnek”) számítanak, részben az alapvető Észak–Dél viszonyítás miatt, de szerepet játszanak ebben antropológiai sajátosságok (nordikus szőke haj, kék szemű – mediterrán fekete haj,

31
K É K

barna szem); a vallási ellentétek, a történelem (például az angol–spanyol tengeri háborúk, vagy az angol–amerikai–spanyol–amerikai érdekellentétek), a déli népek körében kevésbé érvényesült faji szegregáció, vagy olyan sajátosságok is, mint az olaszok fokozott jelenléte az amerikai alvilágban, a szórakoztatóiparban és a gasztronómiában. (Az egyébként eléggé magátólértetődő, hogy a politikai ellentétek, különösen a háborúk felerősítik az ellenséges néppel szembeni negatív sztereotípiákat – lásd a legutóbbi időkben az arabok fanatikus ellenségként való bemutatását jó néhány filmben).

- 21 A szexuális túlfűtöttség egyébként általános sztereotípiája a megbélyegzési kivant másság jellemzésekor (szinte valamennyi felsorolt etnikai csoportra rávetül ez az előítélet): az önmagát civilizáltnak illetve morálisan szabályozottnak (s ezért morálisan felsőbbrendűnek) minősítő kultúra számára a szexuális túlfűtöttség a civilizáció és az erkölcs által határok közé szorított „ál-lati” (s ezért eleve alacsonyabb rendű) ösztönvilág (elhárítandó) támadását jelenti.

Sorsok – hátrányok – oldódások

22 Persze megjegyzendő, hogy ez az elutasítás egyrészt alapvetően *fehérek* egymással szembeni ellenségességére vonatkozik, (fehérek és „színesek” egymással szembeni konfliktusai nem kerülnek be az ábrázolásba), másrészt például a Szent Bertalan-éj katolikus intoleranciájának ábrázolása maga is nagy mértékben épít a katolikusokkal szemben ellenséges sztereotípiákra.

23 „Fekete” szereplő e filmben csak abban az esetben tölt be „pozitív” szerepet, ha a „hűség szolga” magatartásformáit tanúsítja.

24 A valóságban egyáltalán nincsenek lépcsőszerűen egymásra épülő fokok, az itt a tendenciák érzékeltetésére egymásutániségükben ábrázolt változatok többnyire egymás mellett élnek tovább.

bár az ellen-rasszizmus semmivel sem jobb, mint az, amire reagál, paradox módon ezek a reakciók hozzájárultak ahhoz, hogy a fehér többség egyenrangúnak ismerje el az afroamerikaiakat. (= ők is képesek erődemonstrációra). Az indiánokhoz való viszonyban sem lényegtelen elem a (fél)indián író, Ken Kesey megjelenése és hatása: az ő világsikerű regényéből készült Forman-film az egyike azoknak, amelyben az indián (fél)főszereplő már egyértelműen pozitív, sőt, bizonyos értelemben példaadó szerepet játszik, hiszen a főhős McMurphy „eszmeinek” valóráváltásával, szökésével ő, az indián az, aki a szabadság szimbólumává válik.

28 Lásd például: *Anna és a király, Hét év Tibetben*, stb. (Kisebbségi kulturális eltérések esetében is elterjedté vált az ilyen „multikulturalista” szemlélet: Makavejev: *Montenegro*, Jarmusch: *Mystery Train, Éjszaka a földön*; Kusturica-, és Paskaljević filmek, *Bazi nagy görög lagzi, Kiskakukk*, stb.) Az eltérő kultúrák egyenrangúként való bemutatása a különböző vallások filmes megjelenítésében is érvényesül. (Ez egészen különböző típusú filmek közös jellemzője. *A Hét év Tibetben* vagy a *Kundun* mellett lásd például: *A kis Buddha, Gandhi, Isten nagy, én kicsi vagyok, Jákob rabbi kalandjai, Tigris a hóban*, stb.)

29 Sokáig ez azt is jelenti, hogy miközben egyenrangúnak mutatja be az egymástól való jelentős különbségeiket megőrző kultúrákat és azok képviselőit, keveredésüket, különösen a szexuális érintkezést illetve a házasságot nem tartja kívánatosnak, hanem azt sugallja, hogy „mindenki maradjon a maga világában”. (Ezt még olyan, egyébként a másság iránti toleranciát sugalló filmekben is megfigyelhetjük, mint a *Shrek*, ahol a „megoldás” nem a királylány és ogre „interetnikus” házassága, hanem az, hogy kiderül, hogy a királylány is ogre, s így a házasság „normális”, mert etnikumon belül marad). Fekete és fehér közötti beteljesült szerelem, házasság a legutóbbi időkig nemigen lehetett amerikai filmek tárgya; jellemző, hogy e tekintetben is előbb jelent meg a fehér férfi/fekete nő kapcsolat – hiszen ennek voltak előzményei a fekete rabszolganők ágyasságában –, illetve az, hogy a fekete férfi és fehér nő szerelme először olyan változatokban bukkanhatott fel, ahol a „fehér nő” latin típus volt (amelyről

fentebb már említettük, hogy a hagyományos előítélet-rendszerben bizonyos értelemben csak fél-fehérek számít).

30 A „mátság” egészen más ábrázolása jellemzi a szovjet filmtörténetet. Az etnikai „mátság” diszkriminatív megkülönböztetését a szocialista ideológia tagadja, s bár Sztálin többször is végzett etnikai alapú „tisztogatásokat”, a hivatalosan deklarált *ideológia* a szocializmus történetében mindvégig szembenállt mindenféle rasszizmussal. (Az etnikai alapú tisztogatásokat mindig *politikai* ellenféllel való leszámolással stilizálták át). Már a legkorábbi szovjet filmekben hangsúlyt kap a különböző etnikumok egyenlőségének hangsúlyozása, (Pl. *Út az életbe, Dzsingisz kán utóda*) s egyes filmeknek (*Cirkusz, Maximka*) éppen ez lesz a fő témája. (Az azért kicsit árulkodó, hogy az anti-rasszista álláspont elsősorban a négerellenesség bírálatában jelenik meg, amely etnikum egyáltalán nem volt jelen a Szovjetunióban; ez a téma alapvetően az ideológiai mumus Egyesült Államok bírálatára volt alkalmas.) Mindazonáltal kétségtelen, hogy a szovjet filmek többségére az etnikai mássághoz való viszonyban kezdettől fogva a különböző etnikumok *elvben* egyenrangúként való bemutatása volt a jellemző, bár megjelentek a fentebb bemutatott egyéb változatok – a mátság komikusként való ábrázolása, vagy az idealizált „nemes vadember” – is, s a burkolt etnocentrizmus jegyében az amerikai WASP dominanciájához hasonlóan a pozitív főszerepet a leggyakrabban „tipikus orosz” színészre bízták. Ugyanakkor a szovjet film (és a mintájára kialakított szocialista filmgyártás) az etnikai ellenségességhez hasonló intoleranciával, a gyűlöletkeltés legszélsőségesebb eszközeivel fordult az „osztályellenesség” felé. (S tudjuk, ebbe a kategóriába szinten minden társadalmi-politikai kisebbség besorolható volt az arisztokráciától, nemességtől, polgárságtól kezdve, a módos parasztonokon, a „kispolgárokon”, a „régvi világban” nevelt értelmiségiekben, a szocialdemokrata munkásokon át az „elhajló” kommunistákig, a nyíltan támadó vagy aknamunkát folytató külső ellenségről, és „megvásárolt belső csatlósairól” nem is beszélve). Az első fázis itt is a „nem-ember”-ként való szélsőséges ábrázolás, (ebben a szovjet film olyan óriása is résztvesz, mint Ejszenstejn; forradalmi filmjeiben az osztályellenességet ábrázolja így, a háború idején viszont a német ellenséggel szemben

25 Lásd erről George Gerbner kultivációelméletét. (Pl. Gerbner 2002, Bryant-Zillman, 1986)

26 Nem kívánunk itt belebocsátkozni a különböző médiaelemző iskolák vitájába, miszerint egy médiajelenség éppígy-létét vajon egyfajta mögöttes befolyásolási szándék (illetve az ezt létrehozó érdek) alakítja-e ki, vagy a feltételezett közönségelvárást, illetve maga az a diskurzus, amely a készítő és a befogadók között jön létre; milyen mértékben meghatározó az adott közeg, például a filmnyelv fejlődése, stb. (Lásd erről például Császi, 2002). Nem kívánunk belebocsátkozni ebbe a vitába, mert úgy gondoljuk, *mind egyik* felsorolt tényező szerepet játszik.

27 Már egy korábbi időszakban ebbe az irányba mutatott afroamerikai írók fellépése, és sokat segített az afroamerikaiak egyenjogúsításában az a jelenség is, hogy egyes életterületeken (a jazz egyes szeletei, profi ökölvívás, a hatvanas évek Black Power és az annál szélesebb afro-mozgalma) az afroamerikaiaknak sikerült a fehérekéhez hasonló, sokszor azokat utánzó monopóliumokat, elzárkózási formákat kialakítani, s

már-már az etnikai jellegű gyűlöletkelés eszközeit is bevetve a *Jégmezők lovagjában*); s a lépcsőfokok lényegében ugyanazok, amit az amerikai filmek az etnikumokhoz való viszonyában bemutatunk, azzal a különbséggel, hogy a toleránsabb fázisok csak a szocializmus utolsó szakaszában jelenhettek meg. A különböző stigmatizált csoportok *komikusként* való bemutatására Magyarországon csak a hatvanas évektől kerülhetett sor, egyenrangúként, vagy idealizáltként való elfogadásukra pedig csak a nyolcvanas években. (Már a viszonylag legkevésbé stigmatizált csoportok elfogadása, mint például a középparasztoké, vagy az apolitikus értelmiségieké is jelentős reformlépésnek tetszett a hatvanas évek Magyarországon). A szélsőséges ellenségesség oldalán a szovjet típusú filmek is megvolt a maga *Megbilincselte*: Csuhraj: *Negyvenegyedik* című filmje, amely egy bolsevik lány és egy fehér tiszt szerelmét ábrázolja – csak hogy a film végső megoldásában (az ellenséget a lánynak mégis le kell lőnie), ha tragédia formában is, de mégis visszakanyarodik a szélsőséges intolerancia „igazságához”. Ennél radikálisabb szemléleti változás a cseh Kachyna: *Szekérrrel Bécsbe* című filmjében következik be: itt egy cseh nő és egy megszálló német katona között szövődik szerelem, s bár a befejezés ez esetben is tragikus, itt már a végkicsengés is az elfogadás, az ellentétben való felülemelkedés igazát sugallja. A nyolcvanas években gyors egymásutánban, vagy inkább egymás mellett találkozunk az „ellenségek” ember voltának elismerésével, egyes korábban ellenségnek minősített csoportok idealizálásával (például a magyar filmben a polgári életforma nosztalgikus ábrázolásával), a negatív ábrázolás szalonképtelenné válásával, a pluralizmus hirdetésével. A végpont ebben a folyamatban is a megkülönböztetés alapjainak megszüntetése – ami ebben az esetben az államszocializmusok megszűnésével azonos. (Itt említhető meg az is, hogy a hidegháborús ábrázolás a másik oldalon is oldódott, és az olyan komikus ábrázolásmód átmenete után, mint amilyen a *Top Secret*, a szocializmusnak, vagy legalábbis egyes képviselőinek is találkozhattunk megértő, „emberi” bemutatásával. Lásd az utóbbi időben a *Good bye Lenin*, vagy *A másik élete* látásmódját).

31 Ha nem is ez áll a mű középpontjában, hasonló szemléletet előlegez Figgis: Az

Sorsok – hátrányok – oldódások

ártatlanság elvesztése című filmjében is az „első” és „harmadik” világ szembeállítása; ebben a filmben a nézőpont relativitása a két világ egymással szembeni kölcsönös idegenségén – és az ebben rejlő tragédián – keresztül érzékeltetődik. (Az értékek világok közti relativitása elvben az olyan komikus filmekben is hangsúlyos, mint Az istenek a fejükre estek sorozat, de ezek a filmek egy korábbi fázist képviselnek, amennyiben az értékek relativitásának, a kultúrák egymás tükrében való megmutatkozásának illetve a „nemes vadember” toposzának ábrázolása közben bennük azért az alig leplezett – hagyományos – kultúrfőlny szemlélet is érvényesül).

32 A pszichés devianciák ábrázolásában a borzongatótól (*Psycho*, *Ragyogás*, stb.) egyre inkább a megértő ábrázolás felé tolódik el a szemlélet (*Száll a kakukk fészkére*; *Esőember*, *Egy csodálatos elem*). Ay értelmi fogyatékosok sokáig a túl-intellektualizált világ kontrasztjaként jelent meg, vagy mint a szánni való kiszolgáltatottság (*Rubljov*, *Dodeskaden*, *Az én kis falum*, *Kelj fel Jancsi*), hol mint a fenyegetővé váló kiszolgáltatottság (*Sztálin menyasszonya*, *Rosszcsont Bubby*) szimbóluma; hol pedig mint az olyan fogyatékosok, amelynek megszüntetése (az alvett társadalmi osztályok felszabadításához hasonlóan) az alkotók szerint rosszabb helyzetet eredményez, mint amit meg akart szüntetni (*Charly=Virágot Algernonnak*, *A fűnyíró ember*). Ezekhez képest jelentős változás a fogyatékos egyenrangúként való elfogadása (lásd például az *Amélie csodálatos életében* a zöldsegédek ábrázolását), illetve az olyan ábrázolásmód, amely a fogyatékoságot egyrészt fokozott kiszolgáltatottság forrásaként mutatja be, de ugyanakkor a vele szemben igazságtalan többségi társadalommal szemben erkölcsi fölénybe helyezi, mint például von Trier: *Hullámtörés* vagy *Táncos a sötétben* című remekműveiben.

33 A testi fogyatékosok filmes reprezentációjában a változást egyrészt az jelenti, amikor a fogyatékosok relatív előnyeit is ábrázolni kezdik (*Várj, míg sötét lesz*, *Vaklárma*), illetve amikor kísérletet tesznek a fogyatékosok világának belülről való ábrázolására (mint Timár Péter a *Vakvagányokban*).

34 Sokan, – talán elsősorban Almodóvar – a nők ábrázolásában is hasonló emancipatorikus fordulatot hajtanak végre.

35 Az utóbbi évtizedekben ilyenek a francia Guediguan, az angol Leigh, Ken Loach vagy Stephen Frears filmjei (utóbbiakban gyakran a periférikus társadalmi helyzet egybeesik az etnikai mássággal (a „harmadik világból” érkezett vendégmunkások helyzetével). De gyakran tematizálódik a perifériára szorultság – mint „mátság” – Kaurismákinél, Jarmuschnál, Kusturicánál (utóbbinál szintén erős etnikai elemekkel); s nagy erővel jelenik meg Kurosawa (*Dodeskaden*) vagy Inarritu életművében (*A Babel* mellett lásd például a *Korcs szerelmeket*). A magyar filmben az utóbbi évtizedekben főleg Tarr Bélánál, Gothár Péternél, korábban

33

K É K

Lugossy: *Köszönöm, megvagyunk*, vagy Xantus: *Eszkimó asszony fázik* című filmjében, Szász: *Woyzeck*-jében, Szabó Ildikó: *Gyermekgyilkosságok*-jában, stb. jelentős ez a motívum. De gyakori a szovjet utódállamok filmjeiben is.

36 Az más kérdés, hogy a különböző „mátságok” közös nevezőre hozása és egyenlő súlyúnak tekintése maga is ideologikus képződmény: a liberális ideológia ezzel a felfogással egyszerre tagadja a rasszizmust és a marxista szemléletet, amely a „mátságok” között kitüntetett szerepet tulajdonít az osztálykülbségeknek, és a többi „mátság”-hoz való viszonyt is hajlamos az osztályviszonyokból levezetni.

37 Az „Esőember” típusú filmek hatásának egyik igen lényeges tényezője például, hogy a köznapi gondolkodás számára markáns „mátságként” megjelenő autizmust úgy ábrázolja, hogy az autista figurában – annak számos „különös”, elidegenítő vonása mellett – a néző több ponton is *magára ismerhet*: a főhős tévésorozat-függősége például igazán nem csak az autistákra jellemző tömegjelenség.

IRODALOM

- Allport, Gordon (1977): *Az előítélet*, Budapest: Gondolat.
- Császi Lajos (2002): *A média ritusai*, Budapest: Osiris – MTA_ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- Douglas, Mary (2001): *Rejtett jelentések*, Budapest: Osiris.
- Geertz, Clifford (1974): *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books,
- Geertz, Clifford (1983): *Local Knowledge, Further Essays in Interpretive Anthropology*. New York: Basic Books.
- Geertz, Clifford (1994): *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Századvég,
- Gerbner, George, et al. (1969): *The Analysis of Communication Content*. New York: John Wiley,
- Gerbner, George (2002): *A média rejtett üzenete*. Budapest: Osiris – MTA_ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport,
- Gerbner, George – Gross, Larry – Morgan, Michael – Signorelli, Nancy (1986): *Living with Television: The Dynamics of the Cultivation Process*. In: Bryant, Jennings–Zillman, Dolf (eds.): *Hillsdale, New Jersey: Perspectives on Media Effects*, Lawrence Erlbaum Assoc. Inc,
- Goffman, Erving (1981): *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*, Budapest: Gondolat.
- Herzfeld, Michael (1999): *The Cultural Intimacy (Social Poetic in the Nation State)*, New York–London: Routledge.
- Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor (1989): *Intézménymimika*, Budapest: VITA.
- Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor (1996): *Kultúrák találkozása – kultúraváltás, „Átiratok”*. Szombathely: Savaria University Press.
- Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor (2000/a): *Beszélő házak*. Budapest: Kossuth.
- Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor [szerk.] (2000/b): *Idegen az idegenben*. Budapest: MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, Munkafüzetek, 66.
- Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor (2005): *Tárgyak szimbolikája*, Budapest: Új Mandátum.
- Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor (2006): *Intézménymimika 2*. Budapest: Új Mandátum.
- Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor: *Túlélési technikák, társadalmi adaptációs módok*, Kossuth, Budapest (megjelenés alatt)
- Lévi-Strauss, Claude (1973): *Szomorú trópusok*, Európa, Budapest
- Schütz, Alfred (1984): *Az idegen*. In: Hernádi Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban*, Budapest: Gondolat.
- Szabó Márton [szerk, bev.] (1998): *Az el-lenség neve*. Budapest: Józsefvárosi Könyvtár.

A magyar származású Steven Tötösy de Zepetnek az összehasonlító irodalom- és kultúratudomány kutatója, az általános iskola után került ki Nyugat-Németországba, ahol gimnáziumi tanulmányait elkezdte. A középiskolát Ausztriában folytatta, Svájcban érettségizett, majd Kanadában telepedett le, ahol az albertai egyetemen szerezte Ph.D.-jét. Tanított Kanadában, ezenkívül mint vendégprofesszor többször megfordult Kínában, Magyarországon, Spanyolországban, Tajvanon és

ziumi tanár voltam, majd a Ph.D. és a szokásos számárlétra után egyetemi tanár és egy kutatóintézet vezetője lettem. Feleségem ötödik-generációs angol-skót háttérű kanadai, gyermekeink is ott születtek és nőttek fel. meghatározó élményem, sőt eszményem az interkulturális kanadai társadalom.

CSL: Hat önálló és huszonnégy szerkesztett könyvet publikáltál eddig, több mint 200 tanulmányod jelent meg több nyelven, számos folyóirat szerkesztője voltál, 1999-től pedig

Császi Lajos

Beszélgetés Steven Tötösy de Zepetnek-vel az összehasonlító kultúratudományról

35
K É K

az USA-ban. 2000 óta Bostonban él, ahol a Northeastern egyetemen tanított, 2002-től Németországban a Halle-Wittenbergi egyetem professzora, 2008 szeptemberétől pedig Tajvanon a National Sun Yat-sen egyetemen is professzor.

CSL: Egy ilyen változatos életút látán önkéntelenül is felmerül a kérdés, hogy mi az identitásod? Milyen nemzetiségűnek vallod magad?

StdeZ: Nehéz kérdés, úgy ideológiai mint adminisztratív szempontokból. Kanadai és magyar állampolgár vagyok, ezenkívül amerikai zöld kártyám van, de mondjuk úgy, hogy európai háttérű kanadainak tartom magam, aki most már nyolc éve az USA-ban él és valószínűleg USA állampolgár is lesz... Életem első felét Európában töltöttem, a középiskolát is ott végeztem, de Kanadában szereztem egyetemi diplomáimat, ott volt az első munkahelyem is. Először gimnáziumi tanár voltam, majd a Ph.D. és a szokásos számárlétra után egyetemi tanár és egy kutatóintézet vezetője lettem. Feleségem ötödik-generációs angol-skót háttérű kanadai, gyermekeink is ott születtek és nőttek fel. meghatározó élményem, sőt eszményem az interkulturális kanadai társadalom.

CSL: Hat önálló és huszonnégy szerkesztett könyvet publikáltál eddig, több mint 200 tanulmányod jelent meg több nyelven, számos folyóirat szerkesztője voltál, 1999-től pedig a Purdue University Press *CLCWeb: Comparative Literature and Culture* című online folyóiratát is jegyzed. Hasonló címmel alapítója és szerkesztője vagy két könyvsorozatnak, amelyből az egyiket az USA-ban, a másikat Németországban adod ki. Feltűnő, hogy a könyvek többsége és a folyóirat már címében is tartalmazza a „comparative” szót, ezzel is jelezve az elkötelezettséged az összehasonlító kultúra- (és irodalom-) kutatás iránt. Mit jelent ez az elkötelezettség a gyakorlatban?

StdeZ: Az egyik kötetben például, amelynek címe *Canadian Culture and Literatures, and a Taiwan Perspective*, az összehasonlítás illetve kontextus kétféle értelemben szerepel. Egyrészt olyan tanulmányok vannak benne, amelyekben tajvani kutatók kanadai irodalmi szövegeket elemeznek. A tanulmányok másik része arról szól, hogy Kanadában, mint egy „posztmodern” országban sokféle kultúra él egymással, többek között tajvaniak.

Ezek az írások azt vizsgálták, hogyan él a tajvani közösség Kanadában egy multi- és interkulturális társadalomban. Ez a kérdés nyilván összefüggésben volt egy nagyon sajátos tajvani problémával, ami a kilencvenes években erősen foglalkoztatta az ottani közvéleményt: hogyan lehet integrálni a társadalomba a tajvani bennszülötteket?

CSL: Bennszülött tajvaniak? Ez azt jelenti, hogy olyan őslakosok vannak Tajvanon, mint amilyenek Észak-Amerikában az indiánok vagy Ausztráliában az „Aborigines”?

STdeZ: Igen, ezeket az őslakosokat a

japánok és kezdetben a Kuomintang kínaiak is elnyomták, ezért mikor Tajvan demokratizálása elkezdődött, nagy volt az érdeklődés a kanadai társadalomban a 1960-as évek óta bevezetett multikulturalizmus iránt. Azt akarták megérteni, hogyan sikerült az integráció a kanadaiaknak, amely összehasonlító szempontból szerintem a legsikeresebb példája az etnikai együttélésnek. Sikeresebb, mint az USA, nem is említve az európai országokat.

CSL: És Magyarország, vagy a magyar kultúra hogyan néz ki kanadai szempontból?

STdeZ: Kanada volt az az ország, ahová egy csoportban a legtöbb menekültet hozták be 1957-ben az 1956-os Magyar Szabadságharc után, úgy hatvan ezret. Természetesen most nem arról akarok beszélni, hogy Kanada, mint állam hogyan viszonyult hivatalosan Magyarországhoz. Inkább arról a kultúrpolitikáról, amit korábbi miniszterelnökünk, Pierre Trudeau

nével szoktak jelezni. Eszerint a kormány pénzügyileg is hatékonyan támogatja az etnikai kisebbségeket, ami azt jelenti, hogy a multikulturális identitás erős intellektuális, ideológiai és anyagi háttérrel tudhat maga mögött. Ami a magyarokat illeti, sok író, költő, szobrász, stb. került Kanadába 1957-ben és utána, mint például Faludy György, Kemenes Géfin László, Jonás György, vagy Vitéz János. Mivel jelentős anyagi támogatást kaptak, ezek az írók – hasonlóan más etnikai háttérű kanadai írókhoz – komoly és maradandó munkákat produkáltak, és így segítették láthatóvá tenni ott a magyar kultúrát. Multikulturális prizmán keresztül nézve, Kanadában a közéleti diskurzusban van egyfajta elismerés a magyarok ottani kulturális teljesítményeiről.

CSL: Írásaidban fontos elméleti szerepe van a (radikális) konstruktivizmusnak és a szisztematikus/empirikus rendszerkutatásnak. Úgy látom, hogy ezekre az általános, filozófiai igényű kiindulópontokra azért van szükséged, mert a humán tudományok hagyományos kultúrafelfogásával szemben a korszerű kultúrakutatást komparatív/kontextuális és szisztematikai/empirikus alapokra akarod helyezni. Hogyan alakult ki benned az érdeklődés a „metaelméletek” iránt?

STdeZ: Amikor elkezdtem a Ph.D. disszertációt az albertai egyetemen, akkor már szociológiai irányba kezdtem fordulni, azaz az irodalmat szociológiai szempontból szerettem volna vizsgálni. Ehhez kerestem elméleti és módszertani fogódzókat, de nem a szocialista országokban honos marxista gondolatmeneteket, inkább az Escarpit- vagy Goldman-féle irányt preferáltam. Bár ezek tetszetek nekem, nem találtam őket teoretikailag és metodológiailag teljesnek. Így kerültek a kezembe a könyvtárban barangolva (akkor még nem volt google...) Siegfried J. Schmidt-nek

(*Empirische Literaturwissenschaft*) és Itamar Even-Zohar-nak (*Polysystem Theory*) a munkái. És ez a kettő együtt vitt el ebbe az irányba.

CSL: Schmidt-et kevésbé ismerik nálunk. Mit kell tudni róla?

STdeZ: Schmidt radikális konstruktivisták munkáiban szisztematikailag – nem „szisztematikusan” – gondolta végig az irodalomkutatást, Ludwig von Bertalanffy, Umberto Maturana, Ernst von Glasersfeld, Heinz von Foerster, Francisco Varela és mások gondolatait támaszkodva. Ezeket én aztán továbbfejlesztettem az összehasonlító kultúrakutatás szükségletei szerint, a már említett Even-Zohar, Pierre Bourdieu és Robert Estivals munkái alapján. A „comparative cultural studies” a humán- és társadalomtudományok diszciplínáiból merített teoretikai és metodológiai konstrukció. Főleg az összehasonlító irodalomtudomány és az angol-amerikai „cultural studies” szolgálnak alapul a teoretikai és metodológiai felépítéséhez, de a szociológia, filozófia, antropológia, történelemtudomány, feminista kritika, stb., diszciplínákban található gondolatmenetek is beletartoznak. Egyik fő alaptétele az, hogy ideológiai szempontok és álláspontok – melyek a „cultural studies”-ban mint tudjuk fontosak – szerves részét alkotják úgy a teoretikai konstrukciónak, mint a gyakorlati felhasználásának. A kutatás követelménye, hogy azoknak ne csak a tudományos világban legyen fontossága, hanem a praktikus életben is, tehát relevánsak legyenek a mindennapi élet számára is. További szerves alkotóeleme a „comparative cultural studies”-nak, hogy a folyamatok („process”) kutatására fókuszáljon, bár a szöveg immanens kutatása is fontos.

CSL: Koncepcióid Niklas Luhmann szociológiai filozófiájára emlékeztetnek. Schmidt mennyire kapcsolódott Luhmannhoz?

STdeZ: Schmidt közel áll Luhmannhoz, bár gondolkodása több szempontból megelőzi Luhmannét és

publikációi is előbb jelentek meg. Luhmann jobban ismerik, mert szociológus volt, aki nagyobb nyilvánosságot kapott mind Európában, mind Amerikában, Schmidt pedig irodalomtudós, illetve a 90-es évek óta médiatudós, akit az irodalomtudományban csak a szakmai berkeken belül ismer(t)ek és a médiatudományban is csak a német nyelvterületen. Érdekes, hogy újabban Lengyelországban jelennek meg munkák, melyekkel a konstruktivizmus és az irodalomtudomány kapcsolatát szorgalmazzák.

CSL: Mi a jelentősége és újdonsága ezeknek az elvont elméleti kérdéseknek a kultúrakutatás szempontjából?

STdeZ: Nem állítom, hogy ezek nagyok újak, máshogy mondva: nem találtam fel a spanyolviaszt, de szerintem, nekem nagyon fontosak. A humán tudományokban sok új fejlemény történt az elmúlt évtizedekben, mint amilyen például a dekonstrukció, a historicizmus, vagy az új hermeneutika, de a főbb irányzatok azért ma is a szövegcentrikusak, amelyek a filológiai megközelítést részesítik előnyben. A textualitás elemzése természetesen nagyon lényeges az irodalom- és kultúratudományban, de nem helyettesíti a szociológiai, kultúranropológiai vagy az azokhoz közelálló szisztematikus rendszerszemléleti kutatásokat, amelyeket az említett Bertalanffy, Maturana, Varela, Foerster, Glaserfeld illetve Schmidt és Luhmann nevéhez lehet kötni. Bár ezeket ismerik és használják a pedagógiában és a pszichológiában, sajnos nem méltányolják őket eléggé sem az irodalom, sem a kultúra kutatásában. Ez is az egyik oka annak, hogy a humán tudományok reputációja annyira alacsony világszerte, mert az akadémiai/tudományos világon kívül az emberek nem értik, hogy a humanisták mivel is foglalkoznak, mit csinálnak egyáltalán. Rengeteg kritika és ironia éri őket, nincs pénz, nincsenek állások. Erre a megfelelő válaszlépés az lenne, hogy a kutatók mutassák be a munkáikon keresztül, hogy mi a társadalmi jelen-

tése és fontossága a kultúra tanulmányozásának, hogy miért fontos a kultúra vizsgálata. Lehet persze a tradicionális filológiai úton haladni ezután is, de akkor a humán tudományok tovább fognak marginalizálódni.

CSL: Mit tud szerinted a régi kultúrakutatásnak a szisztematikus, empirikus és kontextuális rendszerkutatás adni?

STdeZ: Sok mindent, de talán a legfontosabb az empirikus szempont hangsúlyozása. Tehát ha analizálok egy irodalmi szöveget, azt egy olyan kontextusban csinálom, hogy társadalmi adatokkal támasztom alá és nemcsak például dekonstrukcióval vagy nyelvi elemzéssel. Tudom, hogy a külső, empirikus referenciák és adatok használata sok esetben nem lehetséges vagy szükséges, és azt is fel lehet e módszer ellen hozni, hogy a társadalmi összefüggések hangsúlyozásánál eltűnik az a filozófiai-humanista gondolatmenet, ami ennek a diszciplínának alapvető sajátossága. De továbbra is állítom, hogy a kontextuális és empirikus szempontokkal releváns tudományos eredményeket lehet produkálni. Ennek a célnak a szolgálatába állítottam a folyóiratomat és könyvsorozataimat is, melyekkel egy széles interdiszciplináris olvasótábor számára igyekszem közérthetővé tenni a humán tudományokat és az ott történő kutatás eredményeit.

CSL: Az egyik összehasonlító kultúrakutatásról írt munkádban megkülönböztetted a humán tudományokon belül intra, multi és pluri-diszciplinaritást. Az „intra” alatt azt érted, hogy a kutatók egy adott diszciplínán belül vizsgálódnak, a „multi” alatt azt, hogy különböző diszciplínák kutatói vizsgálnak valamilyen kulturális problémát, végül a „pluri” alatt azt, hogy a legkülönbözőbb diszciplínák kutatói tudatosan egyazon kérdésen kezdenek el együttesen dolgozni. Ez a distinkció inkább egy formális felosz-

tás, vagy pedig egy valóságos lehetőség leírása? Más szóval tudnál példát említeni a pluridiszciplináris kutatásra a humán tudományokon belül?

STdeZ: Azt kell mondanom, hogy a pluridiszciplinaritás ma még inkább ideál. Saját tapasztalatom alapján azt látom, hogy a humán tudományok terén sem az egyes szakmák, sem a kutatáspolitikai nem igazán nyitottak még egy ilyen fajta együttműködésre. Persze igaz az is, hogy vannak eredményes munkák, mint például a feminista és „gender studies” vagy a környezetkutatási diszciplínák.

CSL: Kik voltak a példaképeid, mi-

ilyen munkák voltak fontosak a számodra?

STdeZ: Személyi példaképeim sohasem voltak és az alapvető behatások nem az elméletből, hanem az irodalomból jöttek, amit gyermekfővel kezdtem el olvasni még Magyarországon. Szüleim könyvtárából – valahogy a háborút túlélte maradványok a nagyszülők könyvtárából – persze a szokásos Jókai, Mikszáth és más kanonizált magyar klasszikusok voltak az elsők. Különösen Petőfi „Apostol”-ára emlékszem, mint komoly benyomásra, aztán Balzac, Stendhal meg ilyenek jöttek. Emlékszem, hogy a nyári szünidőben – mikor mint alkalmi munkás a Törökbalinti Állami Gazdaságban paradicsomot meg barackot szedtem, meg a Veszprémi vasútnál gyomot irtottam – Maupassant *Szépfiúját* olvastam tizenhárom-tizennégy éves koromban. Ezt egy ugyancsak ott dolgozó egyetemista nagyon kifogásolta, mondva, hogy

szüleim „erkölcstelenek” hogy ilyesmit megengednek. A könyvfalást később külföldön folytattam Leo és Alekszej Tolsztojjal, Novalisszal, Thackeray-jel, Dickensszel, Gustav Freytaggal, stb., tehát a német, francia, olasz, orosz, angol, amerikai irodalmi klasszikusokkal, majd Sartre-ral és főleg Camus-vel. 1964 és 1975 között – miután elhagytam Magyarországot és mielőtt Kanadába költöztem volna – átlagosan két regényt olvastam hetenként. Ezek az irodalmi behatások radikálisan megváltoztatták az addigi magyarkodó, konzervatív világnézetemet. Tehát nem iskola,

vagy személyek, hanem az irodalmi olvasmányok voltak rám hatással. És azután jöttek persze a tudományos szövegek a humán- és társadalomtudományok különböző területeiről, beleértve a történelmet, antropológiát, filozófiát, stb.

CSL: Lukács György vagy a frankfurti iskola kultúrafelfogása volt rád valamilyen hatással?

StdeZ: Nem. Lukács regényelmélete fontos, de a frankfurti iskola nem, mert én korán, már a nyolcvanas évek elején kapcsolatba kerültem a birminghami iskola által képviselt „cultural studies” irányzattal. (Raymond Williams-re, Stuart Hall-ra és a többiekre gondolok.) Ezek pedig a frankfurti iskolával ellentétes szemléletet képviseltek.

CSL: Foucault?

StdeZ: Foucault hatalom-konceptiója igazi aha-élményt jelentett nekem, hogy a hatalom nem valami elkülöníthető dolog, hanem áthatja az élet

Felnőttoktatás, kutatás

minden aspektusát, így a kultúrát is. A *Szexualitás története* című munkája pedig azért fontos, mert a feminista és „gender studies” tudományos – és ideológiai – koncepcióinak kutatásával régóta foglalkozom.

CSL: Ricoeur, de Man vagy Derrida?

StdeZ: Nem igazán érdekelt(n)ek, mert ezek hermeneutikai irányzatok, amelyeket én az összehasonlító kultúratudomány koncepciójába nem építetek be, de értem fontosságukat.

CSL: Bourdieu?

StdeZ: Bourdieu később jött, és fontos, mert beletartozott a kontextuális és empirikus érdeklődésembe. Fontos volt még számomra Fernand Braudel és az Annales-iskola, amely a mindennapi élet társadalomtörténetét mutatja be.

CSL: Ezek szerint a kultúrakutatást úgy képezed el, mint olyan társadalomtörténetet, amelyet kiegészítesz a kultúratörténettel?

StdeZ: Igen, pontosan így!

CSL: Saját munkásságodban melyik írásodat tartod fontosnak?

StdeZ: Erre nem tudok válaszolni, mert mint komparatista különböző diszciplínákban dolgozom és publikálok. Így vannak irodalomtörténeti, irodalomelméleti, szociológiai, történelmi, feminista, szövegelméleti, fordítástudomány, média- és kommunikációtudomány, stb. munkáim.

CSL: Akkor úgy kérdezem, hogy mire vagy legbüszkébb azok közül, amiket írtál?

StdeZ: Talán újabban a Kertész Imre munkáiról szerkesztett könyvre, amit Louise O. Vasvárival adtunk ki. Ez az első és eddig egyetlen angol nyelvű tanulmánykötet a Nobel-díjas magyar íróról, amelyet különböző országokból származó szerzők saját kultúrájuk perspektívájából írtak. Ebbe én is írtam egy tanulmányt, amely a Magyarországon, a német nyelvterületeken, az USA-ban és a Kanadában megjelent Kertész-recepciókról szól. Fon-

tosnak tartom két másik kötetemet is, melyek a közép-európai kultúrák összehasonlító kutatásáról szólnak: *Comparative Central European Culture* és a *The New Central and East European Culture*. Nem hiszem, hogy ezekkel (megint) feltaláltam a tanulmányt, de egy transznacionális koncepcióra vannak alapítva, ellentétben olyan munkákkal, melyek nemzeti kereteken belül beszélnek a kultúráról vagy az irodalomról.

CSL: A Közép-Európa gondolat a nyolcvanas években volt nagyon jelen az értelmiségi gondolkodásban. Milan Kundera, Konrád György, vagy Hanák Péter képviselték akkor ezt a nézőpontot. A kommunizmus összeomlása után viszont éppen a nemzeti szemléletek erősödtek fel az egész régióban, ami az Európai Unióhoz való csatlakozás ellenére is megmaradt, sőt sokszor éppen arra reagálva növekedett meg. Nem látsz ellentétet az összehasonlító kultúraelmélet regionális nézőpontja és a közép-európai politikai ideológiák nemzeti törekvései között?

StdeZ: Látom én is az ellentétet, de mint tanár és mint kutató vállalom a komparatív és transznacionális kultúrakutatás ideológiai és praktikus következményeit.

CSL: Most min dolgozol?

StdeZ: Louise O. Vasvárival két kötetet szerkesztünk, *Comparative Central European Holocaust Studies* és *Comparative Hungarian Cultural Studies* címen. Az első kötet már kész van és 2009-ben jelenik meg. A második kötethez az anyagot két éve Debrecenben a Magyarországtudományi Világkongresszuson kezdtük el gyűjteni és 2010-ben tervezzük megjelentetni. Ezekben a kötetekben is igyekszünk a multidiszciplináris és kontextuális/komparatív szemléletet érvényesíteni. Ezen kívül egy önálló könyvet készülök befejezni, melynek címe *Comparative Cultural Studies and Sustainable Humanities*. Arról van benne szó, hogyan lehetne az összehasonlító kultúrakutatás segítségével a humán tudományokat „megmenteni”. Többek között

Felnőttoktatás, kutatás

a könyvnek az egyik fejezete egy empirikus felvétel, amely német és amerikai egyetemi diákok médiafogyasztását hasonlítja össze és ebből von le elméleti következtetéseket arra, hogy milyen befolyással van a kultúra a mai életre. A komparativitás illetve kontextualitás valamilyen módon tényleg minden munkámban jelen van. Dolgozom például egy tanulmányon, amelynek témája Kertész Sors-talanságának regény-változata és a róla készült film adaptálásának összehasonlítása a két szöveg Holocaust-vizualitásainak szempontjából. Mindig van valami magyar téma is ami izgat, most éppen egy tanulmányon dolgo-

zom, amely a feminista teória és kritika iránti érdeklődésemből nőtt ki. Ezenkívül érdekel a tizenkilencedik század végén és a huszadik század elején Löwy Árpád álnév alatt író dr. Réthy László is. Ő a Magyar Nemzeti Múzeum érem- és régiségosztályának igazgatója volt, és erotikus/pornográf verseket írt. Ezekben Réthy/Löwy a korabeli társadalmat pellengérezte ki mély iróniával. Ez a tanulmány egyébként folytatása annak a munkának, amelyet a német és a magyar erotikus/pornográf irodalomról már

korábban publikáltam. És hát próbál-
gatom befejezni a fiktív „mémoire”-
omat melynek címe *The Hybridist*, és
eddig úgy 300 oldala van megírva.

CSL: És Tajvanon?

STdeZ: A National Sun Yat-sen
egyetemen folytatom a 2006-ban el-
kezdett nemzetközi kutatásomat a
multikulturalizmus különböző aspek-
tusairól. Ebben európai, észak-ameri-
kai, afrikai és ázsiai egyetemek vesznek
részt több, mint 100 tudós közremű-
ködésével. A kutatást most kibővítjük a
kínai diaszpóra- és tajvani multikul-
turalizmus vizsgálatával is.

Bevezetés

Az elmúlt évtizedben sokszínű, sokféle érdeket megjelenítő, szükségletet kielégítő civil világ jött létre Magyarországon, és a civil, valamint a kormányzati szférában mind nagyobb számban található roma aktivisták, szakemberek – még ha utóbbiban, illetve a nem kimondottan roma szervezetekben számarányuk messze el is marad a teljes lakosságban való arányuktól.

Az alábbiakban a roma és nem roma aktivistákból, politikusokból, kutatókból álló civilszférát leginkább foglalkoz-

a hatalmi központok felé, vagy éppen fordítva: a hatalom üzeneteit a társadalom felé), illetve mennyire élő a roma ügyben tevékenykedő szervezetek/intézmények és a roma közösségek közötti kapcsolat.

Továbbá összehasonlítjuk a világon egyedülálló intézményrendszert, a kisebbségi önkormányzatokat, valamint a roma civil szervezeteket, illetve bemutatjuk ezek egymáshoz fűződő viszonyát, és néhány szervezet, program bemutatásával igyekszünk előbb – ám közel sem teljes – képet adni a roma közéletéről.

Farkas László

Roma közélet és civil szervezetek Magyarországon

tató kérdések mentén kíséreljük meg ezt a sokszínű világot megmutatni.

Mint minden rövid előtörténetre visszatekintő szerveződés esetén, itt is nehézséget okoz, hogy mely szervezeteket minősítsük jelentősnek. Működnek kis költségvetésű, ugyanakkor igen aktív, innovatív, országosan ismert szervezetek, valamint olyanok, amelyek jelentős összeggel gazdálkodnak ugyan, mégis keveset hallani felőlük. Vannak helyi szinten rendkívül aktív, országos szinten viszont kevésbé vagy egyáltalán nem ismert szervezetek. A roma szervezetek esetében is érvényesül a Budapest központúság: az országosan ismert szervezetek jelentős része itt működik.

Áttekintésünk hangsúlyos szerepet szán annak, hogy az egyes támogatók prioritásai milyen mértékben befolyásolják e szféra alakulását (a roma civil szféra a közösségek felől építkezik-e, az alulról jövő üzeneteket közvetíti-e

Történeti háttér: a szocializmus évtizedei

A szocialista Magyarország (több évszázados előképekre visszatekintve) erőszakos asszimilációs politikát folytatott a romákkal szemben. A roma közösség jelentős többsége (mára 80-90 százaléka) nyelvíleg asszimilálódott, ám ennek ellenére ma is a magyar társadalom legkirekesztettebb kisebbsége. Annak ellenére, hogy a hivatalos politika évtizedekig a romákat nemzetiségként, vagy kisebbségként nem, csak mint egy társadalmilag marginalizálódott réteget ismerte el, a 60-as években viszonylag jelentős roma értelmiségi körök, valamint a roma kulturális mozgalomra érzékeny, új közösséget kereső roma munkásréteg alakult ki. „Munkásszálókra jártunk, és ott zenéltünk, és folyton kezdeményeztük, hogy ők is zenéljenek. Ez egy nagyon különleges helyzet

volt. Az az el nem ismert, és ily módon tulajdonképpen elnyomott roma kultúra, amivel a többségi társadalom legfeljebb a fekete vonatokon találkozott, és valószínű akkor is úgy, hogy már megint gajdolnak és milyen hangosak, és egyébként se értjük, az egyszer csak az elit kultúra részeként színpadi előadásban jelenik meg. (...) Ez a roma emberek számára is más minőség volt. Értékként élhették meg saját cigányságukat. Tulajdonképpen ezeknek a fellépéseknek a hatására kezdődött el az együttes-alakítási mozgalom, mint olyan. Én 1978-ban kezdtem el a Népművelési Intézetben dolgozni, és a roma-kultúrával foglalkoztam, ugye ez ugyanaz az év, amikor megalapítjuk a Kalyi Jag együttest. Odakerülés után gyakorlatilag két héttel elkezdük az országjárást, és az autodidakta roma-képzőművészeket kezdtük összegyűjteni. 1979. májusában országos kiállítás szerveztünk 14 roma alkotóval.”

(Részlet a Daróczi Ágnessel készített interjúból)

Ugyanakkor a romák helyzete kiemelt témája lett a társadalmi egyenlőtlenségeket, szegénységet kutató szociológusoknak. A Kemény István és munkatársai által végzett 1971-es vizsgálat hatalmas lökést adott ennek. Fontos itt még említeni a dokumentumfilmek és szociofotósok munkásságát, akik e kérdéseket a társadalom szélesebb körei része felé is közvetítették. Az érdeklődést nem csupán a tudományos kíváncsiság váltotta ki, vagy a szegényekkel, kirekesztettekkel való szolidaritás, hanem sokak esetében a témában rejlő politikai töltet is – a szegénységről beszélni a szocialista országokban egyben rendszerkritikát is jelentett.

További jelentős tényező a 70-es években megszülető és ugyancsak nem teljesen ideológiamentes magyar táncház mozgalom, mely a roma mozgalom mintájául is szolgált, és ez nem csupán a hasonló szellemiségben nyilvánult meg, hanem a két mozgalom prominens alakjai közötti együttműködés tekintetében is. Forduló-

pontnak tekinthető a nyolcvanas évek közepére egyre súlyosabbá váló gazdasági krízis, illetve a rendszer megrendülése. Ez a folyamat általában politikai engedményekhez vezetett, és a korábbi erőszakos asszimilációs politikák mellett a meginduló roma önszerveződésben rejlő lehetőségek „mederbe terelésével” és kontrollálásával számolt, főként kulturális vonalon engedve nagyobb mozgásteret.

Roma civilszervezetek

A roma önszerveződés szervezeti bázisának kezdete nagyjából 1990-es évek első harmadára tehető: ekkor kezdtek megalakulni a legkülönbözőbb helyi roma szervezetek. Ehhez elengedhetetlen volt a Soros Alapítványnak a 90-es évek első felében nyújtott támogatása, amely – a sok szervezetnek adott kisebb támogatások révén – egyfajta „expanziós” logikát követett: a támogatási lehetőségek révén minél több szervezet megalakulását elősegíteni. Főként ennek eredményeképpen az évtized közepére száznál több roma szervezet alakult, meglehetősen eltérő profillal és színvonalon dolgozva. Mindez azért is különösen fontos, mert „a roma kérdés” a legutóbbi időig – ha a különböző területeken eltérő mértékben is – nemigen tematizálódott a nagyobb magyarországi civilszervezetek munkájában.

Ugyanakkor e szervezetek túlnyomó többsége – a társadalom viszonylag alacsony civil aktivitása, a mecénások szűkös köre miatt – mindmáig támogatásokra szorul. A Világbank megbízásából 2000-ben a '90-es évek roma programjairól készült elemzés (Zolnay, 2002.) szerint a költségvetési és magánforrásokból finanszírozott programok összehangolatlanok, az esetek döntő hányadában a szponzorok nem is kíváncsiak a támogatott projektek

eredményére, és a helyi roma civilszervezetek jó része ma is egy-egy projekt révén elérhető pályázati pénzekre és programokra alakul, többségük léte a támogatók által biztosított forrásoktól függ. Az elmúlt években néhány roma civilszervezet volt képes arra, hogy a helyi közösségek igényeire reagálva széles körű és működő kapcsolatot alakítson ki a helyi többségi intézményekkel – a munkaügyi központokkal, megyei pedagógiai intézetekkel, stb. – és ezek keretében újabb forrásokra tegyen szert.

Ugyanakkor a kisebbségi önkormányzatok megalakulása (ld. lejjebb)

41
K É K

nem egy helyen az alulról építkező roma civil szervezetek munkáját is megnehezítette.

Cigány Vezetők Szakmai Egyesülete (CVSZE), Debrecen

A CVSZE – az egyik legsikeresebb helyi szervezatként – az elmúlt években programok sorát indította el a munkaerő-piaci regisztrációs programtól, a jogvédő irodán, a roma szervezetek és szakemberek képzésén át a szakmaszerző tanfolyamokig. A szervezet képzési programjai mintegy 36 cigány kisebbségi önkormányzatra, és mintegy 40 roma civilszervezetre, és a korábban kiképzett 31 roma közösségfejlesztő asszisztensre irányulnak.

Ugyanakkor e kapcsolatok minősége nagy mértékben függ a többségi intézmények nyitottságától is. Mivel ezen intézményeknek egyeztetési és együttműködési kötelezettségük csak

a kisebbségi önkormányzatokkal van, a szakmai együttműködést bizonyos területeken olykor „felülírják” a politikai kapcsolatok. Ennek egyik legmarkánsabb példája a korábban – munkaügyi központi pénzből képezett roma közösségfejlesztő asszisztensek későbbi foglalkoztatás-szervezőként való alkalmazásának kérdése. A képzésben résztvevő mintegy húsz fő egyharmada tudott elhelyezkedni később a településeken foglalkoztatás-szervezőként, annak ellenére, hogy képzésük során ez volt a később nekik szánt feladat. A Megyei Munkaügyi Központ azonban a foglalkozta-

tás-szervezők későbbi alkalmazása során nem a képzettséget, hanem a települési önkormányzat és az Országos Cigány Önkormányzat (OCÖ) hálózatba tartozó kisebbségi önkormányzatok együttes javaslatának engedte át a döntést. A CVSZE vezetője szerint „a Munkaügyi Központnak az lenne az érdeke, hogy a korábban a képzésben résztvevők legyenek foglalkoztatás-szervezők, de nem vállalnak konfliktust a CKÖ-kkel (Cigány Kisebbségi Önkormányzat), ma hatnak van munkahelye közülük, mert a megyei elnök körbetelefonált minden jegyzőt meg polgármestert a megyében.” Eközben a megyében 34–35ezer körül stagnált a munkanélküliek száma. A Debreceni Regionális Munkaerő-fejlesztő és Képző Központ úgy tűnik, másképpen reagál a helyzetre: a képzési igazgatóhelyettes szerint „ez egy valós probléma, mi a legsikeresebb szervezettel, a CVSZE-vel kötöttünk megállapodást. Akarva-akaratlanul is belefutottunk eb-

Felnőttoktatás, kutatás

be az ügybe a foglalkoztatás-szervezők foglalkoztatása során. Engem az emberek érdekelnek, a programra most legalkalmasabb a CVSZE, el tudnak jutni a helyiekhez. Nem kellene, hogy ez a vita a szakmaiság rovására menjen.” Bernáth, (2000.)

A roma civilszervezetek programjainak fenntarthatósága szempontjából lényegi kérdés, hogy gyakorlatilag teljesen ki vannak szolgáltatva a rendelkezésre álló támogatásoknak: mint a magyarországi civil szervezetek általában, túlnyomó többségük folyamatosan „túlvállalásban van”, és egyfajta „programexpansziós” logikát követ, nem utolsósorban azért, mert a támogatók legnagyobb része működési költségeket nem finanszíroz, így azokat új és új programok elindításából kell fedezniük.

A kisebbségi önkormányzatok

A roma civil szerveződés beindulásánál is nagyobb hatást gyakorolt azonban a roma önszerveződésre a kisebbségi önkormányzatok (CKÖ-k) megalakulása Magyarországon.

A kisebbségi önkormányzati rendszer sajátosan magyar konstrukció. Az 1993-ban hatályba lépett kisebbségi törvény szerint mind a 13 elismert magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségnek joga van ahhoz, hogy meghatározott törvényi feltételek között önkormányzatot válasszon, amely helyi szinten működik, és elsősorban a kulturális autonómia megvalósítása körében vannak feladatai.

A kisebbségi önkormányzatok csúcsterve az országos kisebbségi önkormányzatok. A kisebbségi önkormányzati rendszer 1994-ben, a második helyhatósági választáson állt föl, az elmúlt évek tapasztalatai alapján a rendszer több ponton korrekcióra szorul, és a roma közösségek esetében pedig több problémát vet fel.

A kisebbségi ombudsman 1999-es jelentésében leírtakra támaszkodva a következőképpen foglalhatók össze ezek a problémák:

1. miután a CKÖ-k működésükhöz meglehetősen kevés (akkor félmillió) összeget kapnak központi költségvetésből, csaknem teljes a kiszolgáltatottságuk a helyi települési önkormányzatoknak, amelynek a működésükhöz szükséges infrastruktúrát, és lehetőség szerint további működési forrásokat kellene biztosítania. Ez természetesen az esetek jelentős részében kódolja az önkormányzat felé lojalitásukat.

2. a kisebbségi önkormányzatok fő feladata a kisebbségi kulturális autonómia kiépítése, a magyarországi romáknak azonban jellemzően nem ezen a területen vannak a legnagyobb problémáik. Maguk a roma közösségek is túlzott elvárásokkal tekintenek a CKÖ-k felé és olyan – főként szociális – problémák megoldását várják tőlük, amelyhez sem eszközeik, sem jogosítványaik nem adóttak. Ugyanakkor több önkormányzat – törvénytelenül – is ilyen feladatok megoldása felé tereli őket, több településen például a segélyosztást próbálták feladatukul tűzni.

Az Európa Tanács monitor jelentése a magyarországi kisebbségi önkormányzati rendszer problémáiról (Liégeois, 1996) elsőként említi a kisebbségi önkormányzati képviselők tájékoztatanságát és felkészületlenségét.

A CKÖ-k többségének nincsenek megfelelő információik a különböző lehetőségekről, és az esetek egy jó részében ezeket az OCÖ-től sem kapják meg.

Míg egyfelől a CKÖ-k a fentiek miatt komoly legitimitási gondokkal küzdenek a települések jelentős részének roma közössége előtt, addig a kormányzati-, önkormányzati szervek, valamint a többségi intézmények nagy része kizárólag őket fogadja el legitim partnernek minden, a romákat érintő szakmai kérdésben.

Felmérés a romák közéleti attitűdjéről Magyarországon

„A kutatás eredményei:

– A romák jelentős része (46,4%) elégtelennek minősíti a kisebbségi önkormányzat munkáját.

– A romák 40%-a nem bízik abban, hogy a kisebbségi önkormányzat teljesíti elvárásait.

– Az összes roma úgy vélekedik, hogy a helyi kisebbségi önkormányzat eredménytelen a törvény szabta (például kulturális) feladatok ellátásában.

– Nagy különbségek tapasztalhatók az öt helyszínen tevékenykedő kisebbségi önkormányzat munkájának eredményességében.

– A megkérdezett romák 90%-a elnevezné a kisebbségi önkormányzatok felszámolását.

– A roma kultúra, nyelv vagy történelem oktatásával szemben a romák inkább a munkaerő-képzés, a szociális segélyezés, a lakásellátás és a diszkriminációs esetek feltárásában látnák szívesen a kisebbségi önkormányzatot. Az egyetlen terület, ahol nem akarják a romák a CKÖ-k szerepének növekedését, az a települési önkormányzatok feladatainak ellátása. (Például a szemétyűjtés, a víz- vagy áramszolgáltatás.)

– A kisebbségi jogok érvényesítésénél a romák sokkal fontosabbnak tartják, hogy kisebbségi önkormányzatok gondoskodjanak a szociális jogok érvényesüléséről.”

(Robert E. Koulisch: *Mit akarnak a romák?* 2000)

A cigány kisebbségi önkormányzati elnökök gyakran a szociális bizottságok tagjai, adott esetben elnökei is. Ez a szerep állandó konfliktusokkal jár, s a kisebbségi önkormányzatok képviselőinek pozíciója gyöngé marad.

– Segélyezésekben is részt vett a kisebbségi önkormányzat?

– Hát olyan formájában, hogy én benne voltam a szociális bizottságban. Mert egyébként úgy önmagában a kisebbségi önkormányzat nem foglalkozott segélyezéssel. Semmilyen szakha-

Felnőttoktatás, kutatás

tósági feladatot nem látott el, ami tiltva van. A segélyezésben, vagy annak az odaitélésében keményen érvényesítette a jogi szabályokat, mert akkoriban benne voltunk hárman is a szociális bizottságban.

– Hányan voltak a bizottságban?

– Öten

– Tehát a szociális bizottságban abszolút nektek volt döntési lehetőségetek?

– Inkább az volt a probléma ott a bizottságon belül, a romák közötti szektálás, ami kötelező, hogy megtörténjen, mert voltak olyan időszakok, amikor a mérleg úgy billent, hogy inkább egy család felé terelődött, és ezt ellensúlyozni kellett. Az első időszakban ez volt.

– Nem láttatok veszélyt abban, hogy a szociális bizottságban, ami egy nagyon kényes bizottság olyan döntések születnek, amelyek aztán feszültséget hoznak?

– Erre föl kellett készülni, ez egy olyan ütköző pont a romák meg a mi képviselőnk között, ahol keményen el kell viselni, el kell szívlelni, és meg kell magyarázni a döntéseket.

(Részlet Gallyas Lászlóval, a Hernád-vecsei Cigány Kisebbségi Önkormányzat elnökével készített interjúból.)

Anyagi kiszolgáltatottság a települési önkormányzatnak

A több mint 800 helyi cigány kisebbségi önkormányzat egyenként 620 ezer Ft-ot kap a központi költségvetésből, ami természetesen nem elegendő tényleges működési költségeik fedezéséhez. Az életben maradáshoz tehát a települési önkormányzat támogatását kell megnyerniük, és ennek következtében kiszolgáltatottakká válnak a finanszírozó települési önkormányzatoknak, amik nem egyszer a helyi CKÖ lojalitásához köti a támogatást. Mindez megnehezíti a dolgukat olyan helyzetekben, amikor éppen a települési önkormányzat egyes

döntéseivel szemben kellene védeniük a helyi közösség érdekeit.

Jól jelzi ezt az elkülönített oktatás ellen tiltakozó kisebbségi önkormányzatok helyzete: több helyi tanintézmény vezetésének megválasztásánál és oktatási programjának elfogadásakor figyelmen kívül hagyták a helyi választott roma képviselő álláspontját. Bár a jogszabályok szerint a kisebbségi intézmények vezetőinek kinevezéséhez, illetve a helyi pedagógiai programok elfogadásához az érintett helyi kisebbségi önkormányzatok egyetértése szükséges, a felmérések mégis arról tanúskodnak, hogy a leg-

43
K É K

utóbbi időig kevesen éltek a lehetőséggel, a jogukat érvényesíteni próbálók indítványait pedig legtöbbször félresöpörték a települések vezetési.

Kapcsolatok

Az MTA Regionális Kutatások Központja 1997-ben folytatott kutatást Baranya megyei kisebbségi önkormányzatok körében – egyebek mellett a kisebbségi önkormányzatok a helyi települési önkormányzattal, a helyi és az országos kisebbségi médiával, és az országos kisebbségi önkormányzatokkal való kapcsolatáról. A helyi kisebbségi önkormányzatok igen fontos szerepet tölthetnek be a kisebbségi közösségek tájékoztatásában, ugyanakkor a kutatásból az derül ki, hogy kapcsolatrendszerük korlátozottsága nagymértékben csökkenti ennek lehetőségét.

A kisebbségi közösségek életét erősen befolyásolja, hogy kisebbségi ön-

kormányzataik mennyire tájékozottak a helyi döntésekkel kapcsolatban, és tartanak-e fent rendszeres, formális kapcsolatot a települési önkormányzatokkal. Ennek hiányában nem csak a kisebbségi közösségek kerülhetnek váratlan helyzetekbe, hanem a formális kapcsolatok hiányában kódolva van a többség és kisebbség közötti konfliktusok lehetősége is. A kutatás szerint *„a kisebbségi önkormányzatok gyakran nincsenek bevonva a településsel kapcsolatos döntések előkészítésébe és meghozatalába. Ez a helyzet azért is [problematikus], mivel a döntések hatása lényegesen gyorsabban és közvetle-*

nebb módon tapasztalható a közösségek életében. Mindezek ellenére ez a helyzet mindkét fél részéről hallgatólagosan elfogadott. Valójában csak valamely probléma felbukkanása esetén keresik egymást a testületek”.

Ugyanakkor a kisebbségi önkormányzatok információellátottságát befolyásolja az is, hogy amennyiben egy kisebbségi önkormányzat képviselője nem tagja az országos önkormányzatnak, úgy *„lényegében nincs funkcionális kapcsolat a két szervezet között”.* A mintában megkérdezett kisebbségi önkormányzatok közül a cigány kisebbségi önkormányzatoknál volt a legalacsonyabb (10%) ez az arány.

A jelentés szerint kisebbségi önkormányzatoknak a kisebbségi közösségekkel fenntartott kapcsolata is fejlesztésre szorul: adataikból az derül ki, hogy alapvetően informális úton

Felnőttoktatás, kutatás

történik a kisebbségi közösségekkel való kapcsolattartás, holott *„a kétoldalú és kölcsönös kommunikáció érdekében – a helyi sajátosságoknak megfelelően – a kisebbségi önkormányzatnak törekednie kell arra, hogy rendszeresen informálhassa tevékenységéről, céljairól, döntéseiről a választóit. Az ilyen típusú kapcsolattartás szükségszerű formája lehet a formalizált keretek között történő kommunikáció”.*

A választók

Végül meghatározó jelentőségű, hogy a kisebbségi önkormányzati képviselőkre a helyhatósági választásokhoz hasonlóan titkosan és azzal egy időben minden szavazásra jogosult magyar állampolgár szavazhat. Ez szélső esetekben akár a roma önkormányzatiság kontrollját is jelenheti.

Hajdúhadház

„A helyi kisebbségi önkormányzat, illetve helyi roma önszerveződés vezetője egyaránt úgy véli, hogy a helyi többségi lakosság azért szavazott be a kisebbségi önkormányzatba két nem cigány képviselőt, mert az emberek tartanak a város és az iskolák „elcigányosodásától”. A cigány önkormányzat egyik nem cigány tagja ugyanis a Földi János iskola tanára, aki az iskola és a város vezetése szerint segíti az együttműködést. A CKÖ elnöke ezt másként látja, szerinte a többségi képviselőt egyben többségi kontrollt is jelent és a CKÖ tag tanár több ízben is megakadályozta a kritikusabb határozatok meghozatalát.”

(Mohácsi Viktória – Bernáth Gábor: *Keresztfogás: harc a helyi elitért és a roma oktatása – Hajdúhadházon*)

Ugyanakkor a kisebbségi önkormányzatokkal olyan rendszer jött létre Magyarországon, amelynek keretében országszerte több száz településen artikulálhatják vagy artikulálhatnak a roma közösségek saját érdekeiket. Erre jó példa a Teleki László vezette Nagykanizsai Cigány Kisebbségi Önkormányzat, amely egyedülállóan széles és sokszínű kapcsolati hálóval rendelkezik, és amely körül egész intézményi és szolgáltató hálózat épült ki: köztük a Délnyugat-Dunántúli Cigány Közgyűjtemény Múzeum, Hétfégyi Kollégium, Beás cigány nyelvi szakkör, Ifjúsági Teaház, hagyományörző együttes, versmondó kör, jogsegélyszolgálat. A kisebbségi önkormányzat tevékenységi köre a foglalkoztatás, könyvkiadás, ismeretterjesztés területét is érinti. (Teleki lokális sikere olyannyira ismertté vált, hogy 1999-ben az OCÖ alelnökévé választották.)

A kormány hosszú távú stratégiájában főként a kisebbségi önkormányzatokon keresztül képzelel el a roma közösségek bevonását a programba. „A roma közösségek képviselőinek jogszabályban biztosított joga és egyre erőteljesebb igénye is, hogy aktívan részt vegyenek a roma kisebbséget érintő, különböző szintű döntések meghozatalában. Támogatásuk, együttműködésük nélkül nem valósítható meg a stratégia, közreműködésükkel, részvételükkel azonban lehetővé válik a hosszú távú közös gondolkodás és cselekvés.” Kérdés, – amit egyebek mellett a kisebbségi törvény évek óta tervezett, ám húzóódo módosítása fog megválaszolni – hogy a magyarországi politikai elit mennyire lesz érdekelt abban, hogy e rendszert alkalmassá tegye erre a feladatra. A hosszú távú stratégia mindenesetre a törvény módosítása során konkrét, áttekinthető feladatkörök meghatározását, az önkormányzati képviselők képzését, szisztematikusabb képzési rendszer és szakértői hálózat kialakítását igényli.

Fontosabb tematikák a roma önszerveződésben

Szociális programok

A Világbank számára készített adatbázis alapján a kilencvenes években támogatott roma projektek zöme foglalkoztatási és oktatási célokat kívánt megvalósítani, a lakhatási és egészségügyi támogatások aránya csekély volt. Mindez részben érthető, hiszen a roma kisebbség korábbi egzisztenciális létalapja az 1990-es évek elején drámai gyorsasággal összeomlott. A rendszer-váltás utáni roma ügy szereplőinek többsége szerint a romákat sújtó problémákat esélykiegyenlítő programok segítségével kell orvosolni.

A szociális programok túlsúlya különösen a cigányság többségét kitevő szegény falusi közösségekre jellemző. Az itt működő civil szervezetek létrejöttét esetenként az motiválta, hogy bizonyos támogatásokhoz civil szervezetként juthattak csak hozzá. Ehelyütt mindenekelőtt a roma – főképp mezőgazdasági kisvállalkozások támogatásának programját kell említenünk, mely a civil szervezetek elterjedését meghatározó mértékben segítette elő. Az Autonomia Alapítvány – amely a Soros Alapítvánnyal együtt a Világbank adatbázisában szereplő támogatások 30,2%-át finanszírozta – programja végül államilag támogatott programmá vált: ma már a Magyarországi Cigányokért Közalapítvány (MCKA) és az Országos Foglalkoztatási Alap (OFA) is rendelkezik hasonló pályázati programmal, a kormányzat hosszú távú roma stratégiája pedig a támogatások körének bővítését tervezi.

A Magyarországi Cigányokért Közalapítvány 1996-tól négy év alatt majdnem egy milliárd (984 437 ezer) forint támogatást osztott szét. Ebből 307 027 ezer forintot megélhetési programokra, 183 601 ezer forintot vállalkozói programokra fordított.

Az MCKA ugyanakkor olyan más civil támogatók mellett, mint az Auto-

Felnőttoktatás, kutatás

nómia Alapítvány és a Mediátor Alapítvány, közösségi házakat is támogat. A támogatási program abból a fölismerésből született, hogy a roma civil szervezetek valamint kisebbségi önkormányzatok többsége (különösen kistelepléseken) nem rendelkezik megfelelő infrastrukturális háttérrel közösségfejlesztő tevékenységük ellátásához. A közösségi házak képzést, számítógépes ellátást, és különféle kulturális programokat nyújtanak, többségükben egyelőre még igencsak hiányos feltételek mellett (Lukács, 2002).

Jogvédelem

Az elmúlt években főként magyarországi és külföldi magánalapítványok révén több civil jogvédő szervezet alakult Magyarországon. Külön megemlítendő az 1994-ben megalakult Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő Iroda (NEKI), és a Roma Polgárjogi Alapítvány (RPA). Előbbi évről évre a Fehér Füzet-ben, utóbbi a Polgárjogi Füzetekben publikálja ügyeit. A NEKI szigorúan vett jogi munkája mellett az RPA a jogvédelem egyéb eszközeit is hatékonyan alkalmazza: 1988-ban a miskolci kiteleplések ellen fellépő Gettóellenes Bizottság megalakításával országos hírnévre szert tevő, majd országgyűlési képviselő Horváth Aladár vezette szervezet erőteljes médiamunkát folytat, és folyamatosan próbál koalíciót építeni a szolidáris nem roma értelmiségi csoportokkal a roma ügyek köré. (2000-ben például nagyszabású tüntetést szervezett a szegények melletti szolidaritásért, és évek óta az RPA által kerül megrendezésre a Roma holocaust megemlékezés a fővárosban.)

1995 közepe óta működik a kisebbségi jogok országgyűlési biztosa Magyarországon. A diszkriminációval szembeni határozott fellépés mellett

folyamatosan szorgalmazza a nemzetiségek parlamenti képviselőinek egyelőre megoldatlan ügyét.

Ugyanakkor tavaly ősszel megkezdte működését az Igazságügyi Minisztérium (IM) és az Országos Cigány Önkormányzat (OCÖ) közös országos jogvédő hálózata, amely az OCÖ megyei irodáiban kialakított regionális irodák lesznek, a költségvetésből fizetett ügyvédekkel.

A fiatalok szervezetei

45
K É K

A rendszerváltás korában felnőtté váló generáció Budapesten a Romaversitas, a Kurt Lewin Alapítvány és a Bronz klub köré, Pécsen pedig a Gandhi Gimnázium és a Collegium Martineum alapításában kulcsszerepet játszó Derdák Tibor vezette Amrita Egyesület körül szerveződött. A Romaversitasban az egyetemisták, az Amrita Egyesületben pedig elsősorban a középiskolások számára kidolgozott oktatási program keretén belül zajlik a roma értelmiség új generációjának szerveződése. A Kurt Lewin Alapítvány a szociológia és szociálpolitika iránt érdeklődő fiatalok egyetemi felvételéhez nyújt segítséget. A Bronzklub célja, hogy terepe legyen a roma fiatalok összejövetelének és vitáinak. Az ugyancsak pécsi székhelyű Khatanipe Egyesület jogvédő tevékenységet is folytat, fő tevékenysége azonban az általános iskolások felzárkóztatása, középiskolások felkészítése a tovább-

tanulásra, emellett a már a felsőoktatásban tanuló roma fiatalok szervezésében vesz részt. Ifjúsági szervezetek az említettek mellett szerte az országban működnek.

Oktatás

A rendszerváltás óta több modellértékű roma oktatási intézményt indított el a roma önszerveződés, hogy csak néhányat említsünk: Pécssett működik a világ egyetlen roma gimnáziuma, a Gandhi Gimnázium, léteznek roma bölcsődei és óvodai kísérletek például

Felnőttoktatás, kutatás

szerepüket a hazai források. Ugyanakkor a roma gyerekekkel foglalkozó pedagógusok jelenleg legfőképpen a saját tapasztalataikra alapozhatják munkájukat, illetve programjaikat és pedagógiai módszereiket. Ezekben az intézményekben ugyanakkor olyan tudás halmozódott fel, amelynek a továbbadása az eddigieknél szélesebb körben lenne indokolt.

Kultúra

A roma kultúra sokáig nem is jelentett hivatalosan mást Magyarországon, mint a magyar műzene előadásmódját. Az áttörés e téren a hatvanas évek végén, de leginkább a hetvenes évek közepén kezdődött, s egybe esett a roma mozgalom beindulásával. Ez részben Bari Károly, Lakatos Menyhért írásainak megjelenéséhez köthető, valamint Daróczy Ágnes, illetve a Romano Glaszo zenekar tevékenységéhez. A Romano Glaszo-nak az állami televízióban és rádióban is való fellépésével a szélesebb közönség a megszkottól teljesen eltérő roma kultúrával találkozhatott, sikere ösztönzőleg hatott és nyomában oláh cigány népzenei játszó zenekarok sora jött létre.

Ugyanakkor hozzájárult ehhez a cigány írók tevékenysége, Schiffer Pál cigányokról szóló megrázó dokumentumfilmjei, az oláh cigány zene, tánc és nem utolsósorban a cigány képzőművészek megjelenése.

Az 1979-ben megrendezett autodidakta cigány képzőművészek kiállítása volt az első jelentős alkalom, melyen a cigányság (és nem csak egy-egy alkotó), mint független etnikum reprezentálta magát, méghozzá egy olyan művészeti ágban, mely addig nem volt része a cigány kultúráról – a többség által – alkotott képnek. A festészet azóta is a cigány kulturális mozgalom meghatározó eleme ma-

radt. (...) Korábban nem volt olyan, hogy egy nemzetiség csinált volna ilyen típusú képzőművészeti kiállítást.

Én teljesen szándékosan csináltam roma képzőművészeti kiállítást. A kezdetektől azt gondoltam – mint ahogy erről már beszéltem is –, hogy vállalhatóvá kell tenni, hogy mi romának születtünk. És ha valamivel, akkor ezt az értékeink felmutatásával lehet megcsinálni. Minthogy bölcsész vagyok, azt is tudtam, hogy leginkább a kulturális értékek azok, amelyek átvehetők a köztudatba. (...) Ez az első kiállítás föl vállalta, és meghirdette azt, hogy ezek nem egyszerűen alkotó emberek a maguk helyén, hanem ráadásul romák. Ily módon az a tény, hogy ők romák, az valamiféle érték, nem azért, mert az önmagában érték. Hanem azért, mert a munkájuk érték, és megbecsülésre érdemes, és ha vannak ilyen hősök, márpedig mi íme megmutatjuk nektek, hogy vannak ilyen alkotó hétköznapi hősök, akkor talán a többi ember is képes arra, hogy alkosson, hogy megbecsülésre érdemes legyen. Ugyancsak fontos esemény volt 1981-ben az első roma folklór találkozó, mely a roma népzenei mozgalom számára meghozta a társadalmi elismerést (úgy, hogy akkor még a cigány kultúrának hivatalos intézményei nem voltak, illetve a cigány kultúra létezésének a hivatalos elismerése is kétséges volt).

(Részlet Daróczy Ágnessel készített interjúból)

A Néprajzi Múzeum Roma Gyűjteménye mindmáig a legnagyobb gyűjteménnyel rendelkezik a roma kultúrával és történelemmel kapcsolatban, és komoly dokumentumfilm-készítő műhely is egyben. A főként Soros Alapítványtól érkező támogatás keretében festészeti gyűjteménye a Romano Kher mellett a legnagyobb mecenása a roma festőknek.

2001 talán legfontosabb roma kulturális eseménye – a roma rádió (Rádió C) beindítása mellett – Frederico

Pécssett és a Csepeli Kovács Zoltán Nemzetiségi Óvoda keretében, a Józsefvárosi Tanoda délutáni iskolát szervez, és több alapítványi szakiskola is működik (lásd részletesebb az oktatásról szóló fejezetben). A civil modellkísérletek szempontjából – így például a civil támogatóknak való kiszolgáltatottságról – azonban itt is releváns, hogy ezen intézmények egy része az elmúlt évek alapítványi támogatása után – miután azokat a kormányzat a működésükhöz szükséges összegek töredékével támogatta – ma a megszűnés szélén áll. A modellkísérletekkel kapcsolatos kutatás (Orsós és munkatársai, 2001) többek között felhívja a figyelmet arra, hogy sérülhet az intézményekben folyó munka, az esetleg meg is szűnhet, ha az ezeket az iskolákat támogató, külföldi pénzeket is adományozó alapítványok, egyházak kivonulnak Magyarországról, s időben nem veszik át a

Garcia Lorca: *Várnász* című darabjának bemutatása a Roma Parlament székházában. A magyar állami televízió az előadást teljes egészében sugározta.

Az ilyen látványos, és a roma kultúra szereplőit korántsem teljességében bemutató sikerek mellett, nem szabad elfeledkezni a helyi szinten zajló eseményekről. Az ország számos városában működnek roma kulturális egyesületek, és egy-egy hagyományörző zenéi együttesnek sikerül országos vagy legalábbis is regionális ismertségre szert tennie. Roma zenészek, képzőművészek rendszeresen kapnak meghívást roma szervezetek, vagy kisebbségi önkormányzatok rendezvényeire, akik évente legalább egy-két alkalommal rendeznek kulturális eseményt.

Az elmúlt néhány év áttörést jelentett a nem roma fiatalok és középgeneráció megszólítására legalkalmasabb könnyűzenében is: például a hip-hop zenét játszó Fekete Vonat tagjai magyarul és lovári nyelven is énekelnek, szövegeikben állandó téma roma identitásuk. A fekete rap zenét nagy sikerrel adaptálták a józsefvárosi cigány „gettó” környezetbe. A Fekete Vonat Roma Polgárjogi Díjat nyert, és rendszeresen szerepel a díjat alapító Roma Polgárjogi Alapítvány programjain. Ugyancsak a lemezeladási listák élén szerepel a Romantico együttes, valamint a Fekete Szemek is.

Magyarországon évről-évre egyre nagyobb számban jelennek meg cigány nyelvű könyvek – főként a Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Közalapítvány és a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma támogatásával. Ma Magyarországon hivatalos nyelvvizsgát lehet tenni lovári, valamint beás cigány nyelvből, ugyanakkor óriási a lemaradás az iskolai oktatás, segédletek, tankönyvek szintjén. Az Európa Tanács

Miniszteri Bizottsága tavaly októberben közzétett ajánlásában kritizálta, hogy a Magyarországon beszélt cigány nyelvekre: a romanira és a beásra nem terjed ki a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartájában biztosított védelem, amely a hivatalos ügyintézésről az anyanyelvi és két tannyelvű oktatáson át az anyanyelvű kulturális termékek támogatásáig fontos feladatokat ró a kormányokra. Ma Magyarországon a romani nyelv egységesítését, használatát, és végeredményben a magyarországi kisebbségek mindegyikére kiterjedő rohamos nyelvvesztés lassítását megnehezíti, hogy alapvető intézmények hiányoznak annak ápolásához, és a cigány anyanyelv – főként az oktatásban – ráadásul hátrányt is okoz: Magyarországon ma a cigány népesség egy része tannyelvi diszkrimináció áldozata és ebből következően válik munkanélkülivé (Kontra, 1997). A kormány hosszú távú stratégiája nem szól a Charta kiterjesztéséről a cigány nyelvekre, mindössze annyit mond: „A cigány nyelvek anyanyelvi oktatásának feltételeit biztosítani kell az óvodai nevelés és iskolai oktatás, nevelés során. Bár a kisebbségi oktatás keretében a cigány anyanyelvi oktatás jogszabályi feltételei ma is adottak, további erőfeszítések szükségesek e nyelvek ún. standardizálása, valamint cigány nyelveket beszélő óvodapedagógusok és pedagógusok képzése terén”.

Végül meg kell még jegyeznünk, hogy Budapest nem csupán a magyarországi roma közélet, de bizonyos értelemben a közép-európai roma közélet központja is. Itt működik a European Roma Rights Center, a roma ügyet kiemelten támogató Open Society

Institute (OSI) és az Autonómia Alapítvány Pakhív programja, mely a kelet-európai roma szervezeti vezetők képzését tűzte ki célként.

A nyilvánosság terepei

A roma közösségek médiafogyasztásáról készült egyetlen felmérés (Bernáth-Messing, 1998.) szerint a sztereotipikus ábrázolások, a romák csaknem teljes hiánya a televízió szórakoztató műsoraiban, a roma újságírók hiánya a szerkesztőségekben, és nem utolsósorban az érintettek gyakori le-

47
K É K

sújtó véleménye ellenére számottevő, többségében tudatosan választó, és főként nagy-fogyasztású roma közönsége van a többségi médiának. A romákkal kapcsolatban a többségi média a tartalomelemzések alapján ma is meglehetősen erőteljesen sztereotipizált keretekben gondolkodik, ugyanakkor az erősödő roma részvételre utal, hogy az 1995-ben elindult Roma Sajtóközpont eddig kiadott mintegy 1500 hírének 60%-a jelent meg legalább egy országos napilapban, a Független Médiaközponttal együtt szervezett rendszeres médiagyakornoki programjuk keretében pedig egyre több roma újságíró kap helyet a többségi médiában.

A szociológiai kutatások hagyományosan fontos irányát képviselik a társadalmi igazságosság kérdéskörére irányuló vizsgálatok, ezen belül különösen a jövedelmi különbségekkel, szülők iskolázottságával, vagy a származással (pl. nemi, faji) összefüggő egyenlőtlenségek. Jelen tanulmány az utóbbi időben egyre nagyobb hangsúlyt kapó nemi egyenlőtlenségek szempontjából is vizsgálja a hazai tudományos élet egyik markáns közöségét. A tanulmány célja a tudomány, azon belül is a természettudomány területén kutató nők és férfiak értékorientációjának, attitűdjének, magán-

ron meghaladja a férfiakét a felsőoktatási intézmények hallgatói, a diplomások, és az aktív keresők soraiban is. A képzettség emelkedése új távlatokat nyitott a munkavállalási lehetőségeikben; nagyobb eséllyel indulhatnak a munkaerőpiacon, magasabb jövedelemre tehetnek szert, sikert és karriert érhetnek el a szakmájukban.

1.1. A női munkavállalás megítélése

A teljes „látszatfoglalkoztatottság” és a nők kényszerfoglalkoztatásának megszűnésével új ideológiák születtek, és

Paksi Veronika

Nők és férfiak a természettudományi kutatói pályán

A magánélet és a munka összeegyeztetése, a szakmai előrejutás akadályai

49
K É K

életük és hivatásuk egyensúlyának, valamint szakmai fejlődésük és munkahelyi előmenetelük esetleges akadályainak bemutatása.

1. Bevezetés.

Nők a munkaerőpiacon

Magyarországon az 1990-es éveket megelőző évtizedekben magas női foglalkoztatottság alakult ki. A nők túlerheltekké váltak, meggyengültek a hagyományos családi funkciók. Jövedelmük azonban emelte a háztartás színvonalát, enyhítette a női szegénységet és csökkentette a családdal, illetve a férfiakkal szembeni kiszolgáltatottságukat. A rendszerváltozás óta visszaesett a foglalkoztatottak száma, megnőtt a munkanélküliség, de a diplomás és szakmunkásnők száma növekedett. A nők iskolai végzettsége folyamatosan emelkedett az elmúlt évtizedek folyamán, számuk immá-

a valósághoz közelebb álló attitűdök kerülhettek előtérbe a női munkavállalás megítélésével kapcsolatban. Az egyik álláspont választási lehetőséget ad a nőknek arra, hogy szabadon eldönthessék, hogy a háziasszonyi szerep mellett szeretnének-e kereső tevékenységet folytatni (nem teljes munkaidőben, ami a férj, mint fő családfenntartó létét feltételezi). Egy másik elgondolás szerint a nők munkavállalása teljesen természetes jelenség, ami vagy a kétkeresős családmodellben, vagy egy független, egyedülálló női ideálban valósul meg (Tóth, 1995). A nők körében csökkent a női munkavállalás kedvező megítélése az elmúlt két évtizedben. 1986-ban minden ötödik, 1999-ben pedig már csak minden harmadik nő értett egyet saját nemük munkavállalásával, s azon belül is inkább a magasabb iskolai végzettségű, szellemi munkát végző nők voltak elfogadóbbak, támogatóbbak (Frey, 2001). A támogatottság

Felnőttoktatás, kutatás

csökkenésének hátterében a nők lelkiismeret-furdalása, avagy a kettős teherben való elfáradásuk is állhat, mert a nők – annak ellenére, hogy a gyermekek 15 százaléka bölcsődébe, 88 százaléka pedig óvodába jár – nagy számban (az egyetemi végzettségűek 80 százalékban) elfogadják azt az állítást, miszerint a gyermek megsínyle, ha az anyja dolgozik a gyermek hat éves kora előtt. (Tóth 1995). A fenti ellentmondást jól magyarázhatja, hogy a nők fő munkavállalási motivációja (az egyetemi végzettségűeké szintén 80 százalékban) az anyagi kényszer, amit az is mutat, hogy a

lési lehetőségei még mindig nem azonosak a férfiakéval. A nőknek általában lehetőségük van alacsonyabb vezetői beosztások megszerzésére a szakmai életútjuk elején, azonban a vertikális szegregáció következtében egy szint után megtorpan a karrierjük, és sokszor a férfiakéval azonos képzettségük és nagyobb teljesítményük ellenére is kisebb az esélyük a továbbjutásra, tudásuk és képességeik elismertetésére. Az akadály egyelőre láthatatlan „üvegplafonként” tornyosul – leginkább a női középvezetők karrierje fölé, s gátat szab a felsővezetői pozíciók megszerzésének. A vertikális szegregáción kívül még horizontális foglalkozási szegregáció is akadályozza a nőket, ami úgy jelentkezik, hogy a nők általában az amúgy is elnőiesedett, kisebb presztízsű és jövedelmű szakmákban tudnak csak elhelyezkedni; „üvegfal” zárja el őket a hagyományosan férfiak által uralt, társadalmilag megbecsültebb, nagyobb jövedelmet biztosító foglalkozások megszerzésétől (Nagy, 1997, 1999, 2001).

len szerepe van a kutatók naprakész tudásnak, informáltságának. E tudáson alapuló társadalomban az élet-hosszig tartó tanulás a szakmai életben maradás feltétele. A nők hátrányos helyzetben vannak e téren, hisz akármilyen jól szervezik meg életüket, bármilyen kedvező körülmények is veszik körül őket, a gyermekvállalás hosszabb-rövidebb időre visszaveti őket az információszerzésben és az önképzésben (Koncz, 2004). A megkérdezettek általában a nők reprodukciós feladataiban látják a nemek karrieregyenlőtlenségeinek okait (Nagy, 1997), s ezzel kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy a kisgyermekes anyukáknak van-e egyáltalán igényük szakmai karrierre. Egy 90-es évek eleji felmérés kimutatta, hogy a kisgyermekes anyák majd 40%-a szeretne munkájában előrelépni, karriert befejezni, amit azonban csak úgy tudnak elképzelni, ha annak a család nem látja kárát. A férfiak (apák) véleménye is csak ebben az esetben pozitív a feleségük munkavállalásával kapcsolatban (Pongrácz, 1996). Ugyanakkor, amikor az anyákat arról kérdezték, hogy a szakmai előrelépés milyen problémákkal járna, az anyák válaszaik között első helyen szerepelt, hogy nem tudná összeegyeztetni a családi feladatokkal.

megkérdezett nők fele részmunkaidőben, harmada pedig egyáltalán nem dolgozna, ha a férje el tudná tartani a családot (Pongrácz, 2001).

1. 3. Család és/vagy hivatás?

1.2. Az „üvegplafon” hatása

Noha történetek lépések a munkaerőpiaci esélyegyenlőség megteremtésére, a nők indulási feltételei és érvényesü-

A gyermekes kutatónők képzési, karrier- és mobilitási lehetősége jóval korlátozottabb, mint férfi kollegáiké. A szakmai fejlődésben nélkülözhetet-

A növekvő női ambíció és karrier-vágy ellenére a magyar nők még mindig családközpontúak. A végzettség emelkedésével ugyan emelkedik a családot és munkát egyformára érté-

1. táblázat. A családi / magánélet és a hivatás / munka szerepe és mértéke iskolai végzettség szerint 1998-ban (%)

Iskolai végzettség	a magánélet fontosabb		mindkettő fontos		a munka fontosabb	
	nők	férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak
diplomás	48	40	49	44	3	16
érettségizett	64	45	30	40	6	16
szakmunkás	66	53	29	36	5	11
8 általánost végzett	73	57	23	39	4	4

Forrás: Tárki-Omnibusz 1998/2,3,4. 029.

2. táblázat. Az egyetemi és főiskolai hallgatók nemek szerinti megoszlása a természettudományi képzésben* (%)

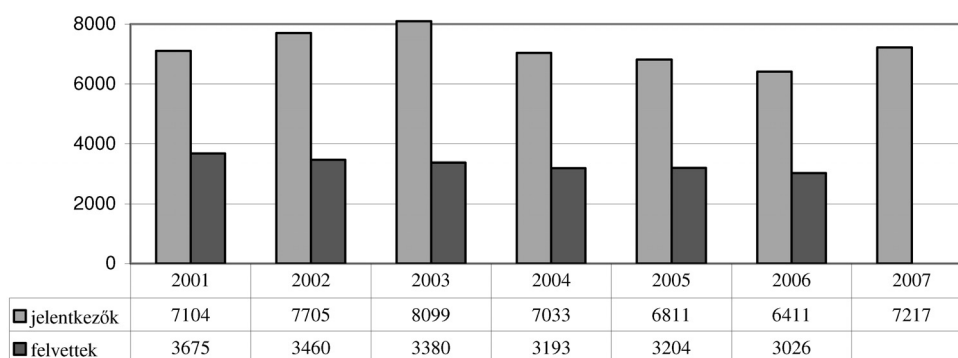
tudományterület	1990			2003			2005		
	nő	férfi	együtt	nő	férfi	együtt	nő	férfi	együtt
természettudományok	41,4	58,6	6,5	49,6	50,4	6,1	50,3	49,7	6,4
többi képzési terület	–	–	93,5	–	–	85,2	–	–	93,6
összes képzési terület	48,8	51,2	100,0	53,7	46,3	100,0	53,5	46,5	100,0

* nappali tagozaton

Forrás: Nők és férfiak Magyarországon, KSH (2005)

1. ábra

A természettudományi képzésre jelentkezők és felvettek száma* 2001-2007** között (fő)

*alapképzésben, nappali tagozatán,

** a 2007-ben felvételt nyertekről még nem állt adat rendelkezésre

Forrás: Országos Felsőoktatási Információs Központ (OFIK) (2007)

kelők, és csökken a magánéletet előtérbe helyezők száma (Tárki-Omnibusz 1998), de a megkérdezett nők kétharmada a magánéletét részesíti előnyben a hivatásával szemben (Pongrácz, 2001).

2. A természettudományi kutatói pálya

2.1. A felsőoktatás

Az egyetemi és főiskolai oklevéllel rendelkezők száma folyamatosan emelkedik hazánkban. Míg 1930-ban a népesség csupán 1,8 százaléka, 1960-ban 2,7 százaléka volt felsőfokú végzettségű, addig 1990-re ez az arány már 10,1 százalékra emelkedett. Ezzel párhuzamosan a nők egyetemeken és főiskolákon való részvételi aránya folyamatosan emelkedik. 1992-ben fordult meg a nemek aránya,

amikor is több nő szerzett diplomát, mint férfi: 2005-ben pedig már 53,5 százalékban találhattunk nőket a felsőoktatásban. A nők a – hagyományosan férfiak által dominált – természettudományi képzési terület hallgatóinak soraiban is már 50 százalékban vannak jelen, arányuk lassan megközelíti az összes képzési terület nőhallgatói arányát.

Az elmúlt évek csökkenése után, 2007-ben ismét nőtt a természettudományi képzésre (alap nappali) jelentkezők száma, de ahogyan az ezt megelőző években, ekkor sem volt egyetlen természettudományi szak sem a hűz legnépszerűbb szak rangsorában. A jelentkezőnek átlagosan kétszeres túljelentkezéssel kellett számolniuk, szemben a népszerűbbnek számító bölcsész- és társadalomtudományi szakok 3–4-szeres túljelentkezésével.

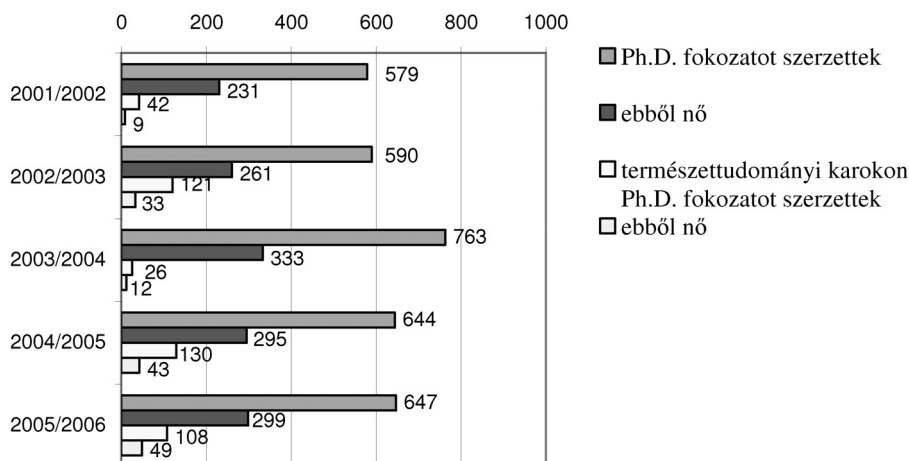
2.2. A tudományos fokozatok és az akadémiai tagság

A Filozófia Doktora fokozat (PhD)

Az első tudományos fokozat megszerzése az első lépést jelenti a szakmai karrier felé egy kutató számára. A doktoranduszok a képzés éve alatt rendszeresebben végeznek tudományos kutatómunkát, többet is publikálnak, legfőbb motivációjuk pedig a szakmai érdeklődés, kutatási lehetőségek, karrier-építés. A posztgraduális képzésben eltöltött idő és munka egyértelműen javítja a PhD fokozattal rendelkezők életpálya-esélyeit a mai gazdasági és munkaerő-piaci tendenciák között. (Fábi, 2008). Az évente kb. 1000 fő friss PhD oklevél tulajdonos már nem csak tudósjelöltként, hanem magas szinten kvalifikált, fejlesztésekre, innovációkra is képes szakemberként jelenik meg a munkaerőpiacon.

2. ábra

A PhD fokozatot szerzettek száma* 2001-2006 között (fő)

*állami intézményekben

forrás: OKM (2007)

Iskolázottságuk emelkedésével megnőtt a nők tudományos pályára való esélye is. Számuk és arányuk folyamatosan emelkedik az első tudományos fokozat, a PhD megszerzésében is a természettudomány területén: bár 2002-ben még csak minden ötödik, 2006-ra már majdnem minden második (41,5%) fokozatot szerzett nő. Részvételük viszont elmarad az egyetemekről kikerülő természettudósok kiegyenlített arányától (50,3%).

A tudományok doktora fokozat (DSc)

A tudományok doktora (más neveken az akadémia doktora, avagy nagydoktori) fokozat megszerzése Magyarországon az egyetemi tanári habilitáció általánosan elfogadott kritériuma, a szakmai karrierhez viszont nem feltétlenül szükséges. A DSc fokozatot szerzettek sorai közt már jóval alacsonyabb számban találunk nőket, mint a PhD fokozat esetében. A 2646 fő tudományok doktora cím birtokosain belül a nők aránya folyamatosan változik, jelenleg 12,7 százalék. 2000-től évente kb. átlagosan százan kapják meg e címet, köztük már majdnem minden negyedik nő (22,8 %). A nők átlag életkora a fokozat megszerzésekor 53 év (a legfiatalabb 37, a legidősebb

66 éves volt), a férfiaké 51 év (a legfiatalabb 36, a legidősebb 83 éves volt).

Az akadémikusok

Az akadémikusok között már csak elvétve találunk nőket. Az akadémikusok foglalkozásuk általi besorolását és nemek szerinti megoszlását a következő táblázat mutatja (Tigyi 2006).

3. táblázat. A tudományok doktorainak (DSc) tudományterületi és nemek szerinti megoszlása

tudományterület	összesen		ebből nő (%)
	fő	%	
természettudományok	1665	37	4,3
többi tudomány	981	63	–
összesen	2646	100	12,7

Forrás: MTA honlap, saját számítás, 2007

1825 és 2002 között majd kétezeren váltak az Magyar Tudományos Akadémia tagjává, mely 178 esztendő folyamán mindösszesen 20 nőt választottak az Akadémia tagjává, ami pontosan a tagok 1 százaléka. A 20 nőtagból viszont 13 a természettudomány területét képviseli. Az első női tagot 24 év után választották meg, ezután a nők akadémikussá választása „rohamosan” nő: 2007-ben a 337 rendes és levelező tag közül már 12 (3,6%) nő.

4. táblázat. Az MTA tagjainak foglalkozásuk és nemek szerinti megoszlása (1825–2002)

foglalkozás	összesen		ebből nő (fő)
	fő	%	
természettudományhoz köthető	799	40,7	13
többi foglalkozás	1170	59,3	7
összesen	1969	100,0	20

Forrás: Tigyi, 2006

2.3. A kutatói pálya

A tudományos kutatói pályát választók nagyrészt költségvetési vagy vállalkozási kutató-fejlesztő intézetekben, valamint felsőoktatási kutatóhelyeken helyezkedhetnek el. Míg az 1960-as években minden ötödik, addig 1998-ban már minden harmadik kutató nő volt (Palasik 2003), de a növekvő tendencia megszakadt. A következő táblázat jó példa a nők horizontális szegregációjára, hiszen arányuk általában jóval alacsonyabb a magasabb jövedelmet biztosító versenyszférában, mint az államiakban. Jó hír viszont, hogy a természettudomány területén hasonló arányban találunk kutatónőket mindhárom szférában, de még mindig csak kb. 30 százalékban.

A nők tehát alulreprezentáltak a versenyszférában, de az Európai Közösség által kiadott jelentés¹ adatai arról tanúskodnak, hogy az Európai Unió helyzet még ennél is rosszabb: a nők aránya átlagosan nem éri el a 15 százalékot (Goodman, 2003). Az Európai Unió 5. és 6. Kutatási Keretprogramja nagy hangsúlyt helyezett a kutatás emberi erőforrásainak fejlesztésére, ezen belül is a kutatónők helyzetének feltárására és a kutatásban elfoglalt szerepükre. Az ETAN (European

Felnőttoktatás, kutatás

Technology Assessment Network) munkacsoportja kimutatta az azóta már sokszor publikált, „üvegplafon” elnevezéssel illetett jelenséget, majd a jelentés alapján a Kutatási Főigazgatóság 2000-ben javasolta, hogy a 6. Keretprogramban szerepeljen a nemek esélyegyenlőségének betartatása, s próbálják a nőket minél magasabb arányban aktivizálni a részvételben. Míg az ETAN jelentés az EU tagállamaira vonatkozott, addig az azt követő ENWISE (Enlarge Women In Science to East) csoport jelentése már 10 kelet-európai, volt szocialista országra. Az ENWISE konkrét javaslatokat fogalmazott meg az egyetemek és kutatóintézetek számára; többek között objektívabb tudományos értékelést; családbarát munkahely megteremtését; új posztdoktori rendszer megteremtését (Európai Bizottság, 2003).

3. A kutatásról

A továbbiakban a természettudomány területén kutatók – különösen a női kutatók – szakmai életútjának, családalapításának, nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdjeinek összefüggései,

valamint magánéletük és munkáik összehangolásának lehetőségei, akadályai kerülnek bemutatásra. A tanulmány alapjául egy természettudományi kutatásokat végző költségvetési kutatóhelyen lefolytatott kérdőíves kutatás² szolgált, amely kiterjedt a férfi kutatókra is, amire egyrészt a vizsgálat módszertani megfontolásai (kontrollcsoport), másrészt a változófelben lévő nemi szerepek és attitűdök mélyebb feltárása, harmadrészt a férfi kutatók számára sokszor ugyanolyan problémát okozó jelenségek kimutatása miatt került sor.

53
K É K

A kutatás hipotézisei voltak:

- A kutatók családalapítása kitolódik karrierjük miatt.
- A természettudomány területén kutató nők szakmai előrehajlását a magánélet és a munka összehangolá-

5. táblázat. A kutató-fejlesztő helyeken foglalkoztatott kutatók létszáma* szektorok szerint 2005-ben (fő és %)

tudományos kutató és fejlesztő	költségvetési kutató-fejlesztő intézetben		felsőoktatási kutatóhelyen		vállalkozási kutató-fejlesztő helyen		összesen	
	összes (fő)	ebből nő (%)	összes (fő)	ebből nő (%)	összes (fő)	ebből nő (%)	összes (fő)	ebből nő (%)
természettudományok	2 163	28,8	2 552	30,3	156	30,8	4 871	29,7
többi tudomány	4 050	43,1	16 534	37,5	5 952	22,4	26 536	35,0
összesen	6 213	38,2	19 086	36,6	6 108	22,6	31 407	34,2

*eseti megbízással foglalkoztatottak nélkül

forrás: Kutatás-fejlesztés KSH (2005)

sának nehézségei, azon belül is leginkább a gyermekvállalás nehezíti.

- A részmunkaidő lehetősége megkönnyítené a kutatónők gyermekvállalását és elősegítené szakmai előrelépésüket.

A vizsgálatban szereplő kutatók 6,3 százalékát teszik ki hazánk összes kutató-fejlesztő intézetében és az egyéb költségvetési kutatóhelyein a természettudomány területén foglalkoztatott kutatók számának.³ Országosan 29 százalék a nők aránya, esetünkben a nők így kissé felülreprezentáltak a maguk 38 százalékával, azonban a

vizsgálatban résztvevő kutatóhely kutatói állományához képest a minta reprezentatív a nemek és az életkor megoszlása alapján.

A kutatók java a kémiai (89%), valamint a biológiai, fizikai, műszaki, orvosi, matematikai tudományok területén (átfedések előfordulnak) dolgozik. A korcsoportra bontás a kutatók szakmai előrelépésének egyik mérföldkővé, a tudományos fokozatok megszerzésének időpontján alapult: a PhD-t javarészt 35 éves korig, a DSc-t pedig 50 év fölött szerzik meg a kutatók.

A kutatói állomány egyfelől nagyon fiatal, másrészt meglehetősen idős.

7. táblázat. A kutatók családi állapota (%)

hajadon/nőtlen	35,8
házas	51,1
újránházadosott	6,6
elvált	5,8
özvegy	0,7

Felnőttoktatás, kutatás

A középső generáció csupán 20 százalékban képviselteti magát az intézetben, így a mintában is. 35 év fölött majdnem minden kutató (90%) rendelkezik valamilyen tudományos fokozattal.

4. A családalapítás időzítése

A kutatás egyik hipotézise volt, hogy a kutatói pályán elinduló fiatalok házasságkötése és gyermekvállalása későbbre tevődik a szakmai követelményeknek való megfelelés miatt. A későbbiekben látható lesz, hogy a kutatók ezt valóban így gondolják (lásd később a 8. ábrán). Ez az érzés mindkét nem esetében főleg a gyermektelen fiataloknál figyelhető meg, de sok 34 évnél idősebb, már családot alapított kutató is hasonlóan érez. A következőkben nézzük meg, mik is azok az életkorok, melyek ezt az érzést váltják ki a kutatókban.

4.1. Házasság

Az adatfelvételkor a kutatók 64 százaléka már kötött házasságot élete folyamán. A hajadonok és a nőtlenek aránya magas (45,3 és 29,8%), ami az igen fiatal kutatógárda összetételének tulajdonítható.

A megkésített családalapítási érzés első látszatra igazoltnak tűnik. Az első házasságkötésük időpontjában nők és férfiak átlagosan 27 évesek voltak, amit nem szabad egy az egyben összevetni a 2005-ös hazai első házasságkötés életkori adataival,⁴ mert a házasságok nagy része nem ebben a százdában kötött. Ha azonban a három életkorcsoportra bontva azokat az éveket vesszük, amikor a tagok elérték az átlag első házasságkötési kort, összemérhető, és érdekes eredményeket kapunk (8. táblázat).

A magyarországi statisztikák világosan kimutatják az első házasságkötések egyre későbbi időzítését. Míg hazánkban a férfiak átlagosan 3–4 évvel idősebbek a nőknél a házasságkötés időpontjában, addig a kutatók, mint

6. táblázat. A kutatók nemek, életkor és tudományos fokozat szerinti megoszlása (fő)

tudományos fokozat	23-34 éves (fiatalabb generáció)		35-49 éves (középső generáció)		49 év fölött (idősebb generáció)		összesen	
	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi
nincs	18	19	1	3	0	4	19	26
PhD, CSc	8	9	11	12	10	15	29	36
DSc	0	0	0	1	4	21	4	22
összesen	26	28	12	16	14	40	52	84

8. táblázat. A kutatók átlag életkora az első házasságkötéskor (év)

jelenlegi életkor	átlag életkor az első házasságkötéskor			
	a vizsgált mintában		Magyarországon*	
	nő	férfi	nő	férfi
35 év alatt	26,7	27,5	26,0	28,5
35-49 év között	27,9	27,8	22,2	25,0
50 éves vagy annál idősebb	26,1	26,3	21,6	24,3

* saját számítás KSH statisztikákból, adott születési évjáratokra (megközelítő értékek)

láthattuk, általában egyidősen házasodnak. A fenti táblázatból jól kivehető, hogy a kutatók első házasságkötésének időzítése alig változott. Napjainkban így a fiatal kutatógeneráció házasságkötése talán csak egy évvel tolódik ki az idősebb kutatótársaikhoz képest, de ez ma már nem számít késői házasságkötésnek, mert a társadalom „utolérte” őket, hiszen az első házasságkötés átlagos életkora napjainkban már szintén 26–28 év. Jelentős eltérés mutatható azonban a 49 év feletti nők esetében, a tudományos fokozatok dimenziójában. A PhD-val rendelkezők átlagosan 24,5 évesen, a DSc-t szerzettek jóval később, átlagosan 29 évesen mentek férjhez.

4.2. Az első gyermek

Az egyre későbbi házasodás mellett az egyre későbbi gyermekvállalás társadalmi folyamata is majdnem „utoléri” a kutatókat. A vizsgált mintában a 35 év alatti kutatók még csak 14%-a vállalt gyermeket, az 50 év feletti kutatók 18%-ának pedig nincsen gyermeke. A gyermekes kutatók körében az átlagos gyermekszám a nőknél 1,8, a férfiaknál 1,9; és az esetek többségé-

ben a kétgyermekes családmóddal jellemző. Érdekes, hogy a régi és az új generációban is nők és férfiak szinte egyidősen vállalták első gyermeküket (lásd a 9. táblázat adatait). A mai fiatal kutatók most korábban időzítik a gyermekvállalást, mint idősebb kollégáik a maguk idejében, noha az általános hazai tendencia pont az ellenkezője. Az országos átlaghoz képest így a fiataloknak jelenleg kb. két évvel tolódik ki a gyermekvállalásuk, míg idősebb kolleganőiknek annak idején ez akár 6–7 év is lehetett. A tudományos fokozatot és a gyermekvállalás időzítését megvizsgálva itt is kimutatható, hogy a most idősebb, nagydoktori fokozattal rendelkezők kutatónők a gyermekvállalást 6,5 évvel későbbre (33 éves korukra) időzítették ugyanilyen korú PhD-s kolleganőikhez képest.

Fontos előre megemlíteni, hogy a kutatók mindezek ellenére úgy vélik, jól össze tudják egyeztetni a magán- és a szakmai életüket, azaz a későbbi családalapítás nagy részüknek nem okoz problémát. Erre a későbbiekben visszatérünk.

5. A szakmai előrelépés nehézségei

5.1. A kollégák, a család és a barátok szerepe

A kutatók szakmai előrelépése nagymértékben függ az őket körülvevő környezettől, személyektől. Mielőtt rátérnénk a szakmai nehézségekre, nézzük meg, hogy a kutatók elsősorban kinek vagy kiknek a segítségére számíthatnak a munkájukban. A 3. ábrán jól látható, hogy nemtől függetlenül azonos sorrendben jelölték meg

55
K É K

a munkájuk során számukra legtöbb támogatást nyújtó személyeket.

Nők és férfiak egyaránt a kollégáktól kapják a legnagyobb támogatást. Ezt követi a férfi főnök pozitív szerepe, ahol a fiatal nők inkább a férfi főnökök (50 százalékban), a fiatal férfiak pedig a női főnökök (67 százalékban) támogatását tartják jelentősnek. Itt fontos megjegyezni, hogy a kutatók szakmai feletteseikkel való viszonya kétpólusú, mert a későbbiekben látható lesz, hogy a szakmai felettések ugyanakkor képesek az egyik legnagyobb akadályt jelenteni egy kutató (főleg az idősebbek) számára. A család a harmadik helyen áll a támogatók sorában, s ebben nincs különbség sem a nemek, sem az életkor tekintetében. A család után a házasság/élettárs támogatása a legfontosabb a kutatók megítélése szerint: a partnerre a középső generáció (35–49 év) számíthat leginkább. A kutatók majdnem egyharmada élvezi barátai támogatását is

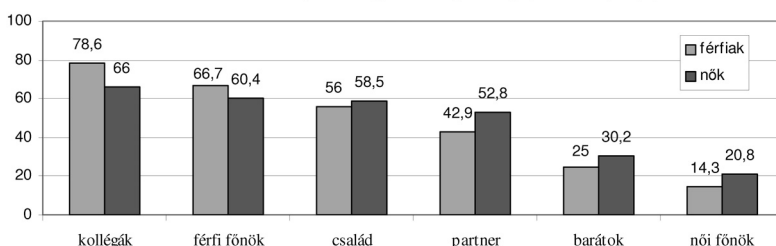
9. táblázat. A kutatók átlag életkora az első gyermek születésekor (év)

jelenlegi életkor	Átlag életkor az első gyermek születésekor			
	a vizsgált mintában		Magyarországon*	
	nő	férfi	nő	férfi
35 év alatt	27,7	27,6	25,9	n. a.
35-49 év között	30,5	30,1	22,9	n. a.
50 éves vagy annál idősebb	29,1	28,9	22,7	n. a.

* KSH statisztikák adott születési évjáratokra, házas nőkre számítva (2005)

3. ábra

A kutatóknak a szakmájukban legtöbb támogatást nyújtó személyek (%)

a szakmájával kapcsolatosan. A barátokra leginkább a 35 év alatti nők és az 50 év fölötti férfiak támaszkodhatnak (átlagosan 43 százalékban), ellenében a középső generációval, ahol a barátok szerepe elhanyagolható. A család és a partner támogatásának hiánya alig került megnevezésre a szakmai előrelépés akadályainak felsorolásánál (nem úgy, mint a szakmai felettes), így elmondható, hogy a sikeres tudományos kutatómunka egyik alapfeltétele a nyugodt, támogató magánéleti háttér. Emellett olyan belső összefüggések is látszanak, hogy a munkához kapcsolódó személyekre (kollégák,

főnökök) a férfiak, a családhoz köthetőkre (család, partner, barátok) a nők számítanak jobban.

5.2. A gyermekvállalás

A kutatás másik hipotézise, amely szerint a nők szakmai előrelépését leginkább a magánélet és a munka összehangolásának nehézségei, azon belül is leginkább a gyermekvállalás akadályozza, csak részben nyert bizonyítást. Nemüktől és életkoruktól függően a kutatók számára más-más okoz szakmai hátrányt munkavégzésük során (lásd 10. táblázat). A gyermekvállalást a 35 év alatti, nagyrészt gyermektelen nők kétharmada szakmai hátránynak tartja, ami valóban magas arány. Idősebb, főként gyermekes kolléganők (a középső generáció 20 százaléka) szintén gondként nevezik meg a gyermekvállalást, mely tapasztalataik alapján leginkább a pub-

Felnőttoktatás, kutatás

likációik számának csökkenésében, a külföldi szakmai utakról való lemondásukban, valamint a szakmai vérkeringésben való nehezebb bennmaradásukban jelentkezik. A gyermekvállalás problémája visszatér a 49 év feletti nők esetében, amit ekkor ők már családi kötelezettségnek neveznek, s ami egyértelműen a gyermekeikre és az unokáikra fordított időt jelent. A férfi kutatókollégák a gyermekvállalást nem tartják igazán hátránynak a munkájukra nézve, de az életkor előre haladtával náluk is megfigyelhető a családhoz köthető terhek szaporodása.

5.3. A szakmai feletteskettős szerepe

Tovább vizsgálva a kutatók szakmai előrelépésének akadályait, bebizonyosodott, hogy a gyermekvállaláson kívül számos munkahelyi, és saját/belső bizonytalanság is gátat szab lehetőségeiknek. Itt játszik fontos szerepet az a már bemutatott eredmény, misze-

rint a kutatók 60–67 százaléka (javarészt a 35 év alattiak) támogatást várhat, és kap is közvetlen felettesétől. Ugyanis a férfiak életkortól függetlenül, a nők pedig főként középső szakmai életszakaszukban (a középső generáció majdnem 60 százalékban) pont a saját főnöküket tekintik akadálnak. A közvetlen szakmai felettesel való viszony tehát meghatározóan hat a kutató szakmai előmenetelére: erőteljesen segíti, vagy nagymértékben hátráltatja azt.

5.4. Az önbizalom és a magabiztosság hiánya

A gyermekvállaláson és a szakmai felettesen kívül egy harmadik tényező is meghatározóan hat a kutatók karrierjére, ez pedig az önbizalom és a magabiztosság hiánya. Sokan úgy érzik azért nem képesek boldogulni pályájukon, mert nem merik megtenni a szükséges (önálló) lépéseket. Ez a bizonytalanság egyfelől önbizalomhiányból, másfelől a hierarchikus rendszer merev struktúrájából fakad. A probléma jelentős, hiszen az idősebb férfi kutatók kivételével mindkét nem ese-

10. táblázat. A kutatók szakmai munkáját gátló tényezők nemek és életkor szerint (%)

nők					
35 év alatt	%	35-49 év között	%	49 év felett	%
gyermekvállalás	67	szakmai felettes	58	családi kötelezettségek	50
magabiztosság hiánya	42	előítéletek, sztereotípiák	25	előítéletek, sztereotípiák	21
előítéletek, sztereotípiák	27	gyermekvállalás	21	gyermekvállalás	21
tanácsadás hiánya	27	elégtelen képzettség	17	kollegák	21
		magabiztosság hiánya	17	magabiztosság hiánya	21
férfiak					
35 év alatt	%	35-49 év között	%	49 év felett	%
magabiztosság hiánya	39	szakmai felettes	40	szakmai felettes	43
előítéletek, sztereotípiák	32	magabiztosság hiánya	33	család	28
szakmai felettes	29	család	20	nem volt akadály	25

11. táblázat. Előítélet, sztereotípa, szegregáció a kutatóhelyen (%)

	a nők szerint			a férfiak szerint		
	a nők	a férfiak	mindketten egyformán	a nők	a férfiak	mindketten egyformán
KI RENDELKEZIK JOBB VEZETŐI KÉPESSÉGEKKEL?	8	42	50	1	47	52
KINEK KELL TÖBBET TELJESÍTENI UGYANAZON ELISMERÉSÉRT?	73	4	23	39	5	56
KINEK VAN NAGYOBB ESÉLYE A SZAKMAI ELŐREJUTÁSRA, MAGASABB BEOSZTÁSRA?	6	66	28	2	59	39
KINEK A MUNKÁJA KÍVÁN NAGYOBB ÁLDOZATOT, LEMONDÁST A MAGÁNÉLETE ROVÁSÁRA?	81	0	19	69	2	29
FÉRFI VAGY NŐI KÖZVETLEN FELETTESEL DOLGOZIK SZÍVESEBBEN?	6	43	51	4	39	57

tében minden életszakaszban megfigyelhető, sőt, az összes női kutató esetében az első helyen áll (32%-ban), megelőzve a gyermekvállalást.

Előítéletek, sztereotípiák

Nem elhanyagolható az előítéletek és sztereotípiák szerepe sem az akadályok rangsorában, hiszen minden negyedik férfit érintve a férfiaknál a második (az első a szakmai felettes), míg minden hatodik nőt érintve a nőknél a hetedik helyen áll az összes kutató tekintetében. A válaszokból e helyütt nem derül ki, hogy mit értettek a kutatók sztereotípián, előítéleten, de anynyi bizonyos, hogy pozitív és negatív diszkriminációval mindkét nem találkozott a munkahelyén az elmúlt egy év folyamán. Saját bevallásuk alapján:

előnyben részesítés érte
a nők 4%-át a férfiak 5%-át,

hátrányos megkülönböztetés érte
a nők 21%-át a férfiak 5%-át.

A nőket ért hátrányos megkülönböztetés a legszámottevőbb, hiszen minden ötödik nő megtapasztalta. Fontos megjegyezni, hogy esetükben a diszkriminációt alkalmazók között nők és férfiak egyaránt voltak. A nők esetében a 10. sz. táblázat előítéletek-re és sztereotípiákra vonatkozó értékei korrelálnak az őket ért diszkriminációval, de nem árnyalják azokat. A férfiaknál nem mutatható ki a fent említett párhuzam, ami arra utal, hogy a férfiak nagy részének karrierjét valóban nehezítik előítéletek és sztereotípiák, de a nőktől eltérően nekik nem a nemükre vonatkozik. E feltevést megerősítette a kutatókkal történt számos beszélgetés, melyre a kvantitatív adatok elemzése után került sor. A következő (11.) táblázat adatai viszont – amellet, hogy közelebbi képet adhatnak a tudományterületen a mai napig is élő, nőkkel kapcsolatos előítéletekről és a sztereotípiákról, azok változásairól, valamint a szegregáció jelenségéről –, megmutatják, hogy a nőknek milyen egyéb nehézségekkel kell szembenézniük a mindennapi szakmai munkáik során.

6. A gyermekvállalásról részletesebben

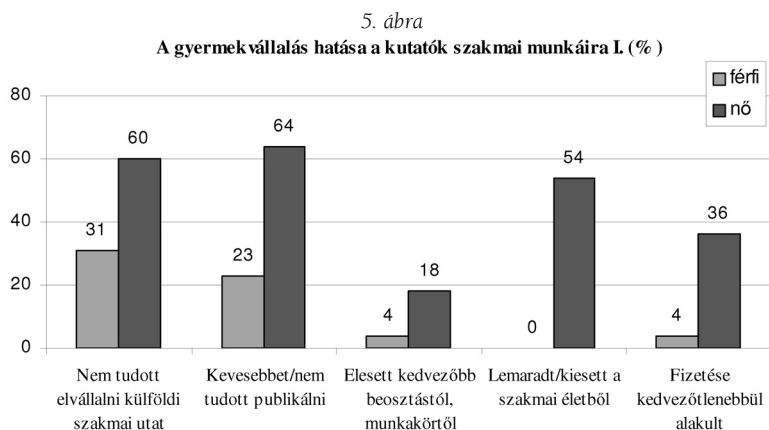
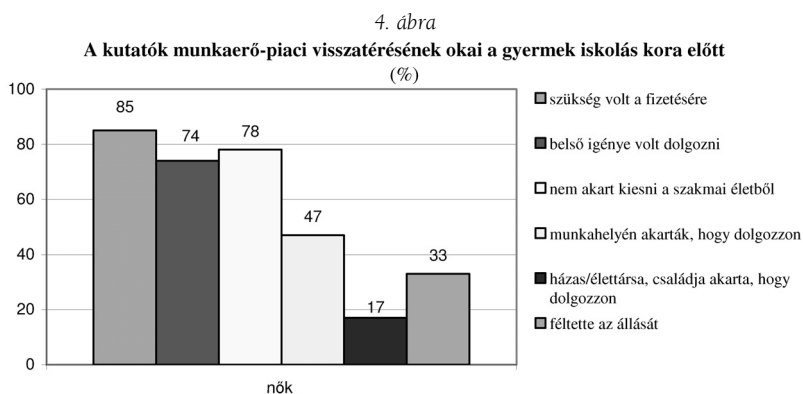
A kutatás hipotézisei mind szorosan kapcsolódnak a gyermekvállaláshoz. Fontosságára való tekintettel a következőkben részletesebben is bemutatásra kerül, milyen okok vezetnek vissza a nőket idő előtt a munkaerőpiacra, milyen arányban vesznek igénybe gyermekeik számára gyermekellátó intézményeket, hogyan alakul emellett szakmai munkájuk, valamint milyen támogatásokat üdvözlőnének a család, a munkahely és az állam részéről.

6.1. Visszatérés a munkaerőpiacra

A gyedről vagy gyesről visszatérő anyák (apák) munkaerő-piaci visszatérési integrálódása korlátozott. 1999-ben a visszatérők 32,4 százalékának kellett

azzal szembenéznie, hogy munkáltatója ugyan létezik, de nem kívánja őt alkalmazni (Lakatos, 2001). A visszatérés időzítése többek között erősen függ a családi- jövedelmi- munkahelyi- és szakmai viszonyoktól, a gyermekneveléssel kapcsolatos attitűdöktől. A 4. ábrán jól látható, hogy milyen okok vezérelték a nőket, hogy visszatérjenek szakmájukhoz, s folytassák keresőtevékenységüket még a gyermek 6 éves kora előtt.

A szakirodalomból már ismert, hogy a diplomás nők 80 százalékát az anyagi kényszer vezeti vissza a munkaerőpiacra (Pongrácz, 2001). A kutatóhelyen is ez a legfőbb motiváció (85%), ami még ennél is magasabb volt a most idősebb generáció gyermekvállalása idejében. Komoly gondot jelent a kutatónők számára, hogy a gyermekvállalás öröme mellett folyamatosan tartaniuk kell attól, hogy minél többet töltenek otthon gyermekükkel, annál nagyobb az esélye, hogy elveszítik munkahelyüket, avagy kiesnek a szakmai életből. Az egzisztenciális félelem a középső és a fiatalabb generációnál a legmagasabb (62%).

6.2. Gyermekellátó intézmények igénybevétele

Mielőtt rátérnénk arra, hogy a kutatók gyermekeik részére milyen gyermekellátó intézményeket vettek, vesznek igénybe, nézzük meg ezzel kapcsolatos attitűdjüket. Az „Ön szerint kivel/hol a legjobb egy gyermeknek nevelkednie 1–6 éves kora között?” kérdésre adott válaszok alapján a ku-

tatók nemtől és életkortól függetlenül azonosan vélekednek, miszerint a gyermek 1–3 éves koráig legjobb, ha otthon bármelyik/mindkettő szülőjével (60%), avagy az anyával (36,5%) nevelkedik. A gyermek 3–6 éves kora között pedig legjobb a bármelyik/mindkettő szülő (54%), vagy az óvoda igénybevétele (40%). Ennek ellenére – tudományos fokozattól függetlenül – a szülők gyermekeinek

12. táblázat. A gyermekellátó intézmények igénybevétele (%)

	Bölcsődébe járt		Óvodába járt	
	1. gyerek	2. gyerek	1. gyerek	2. gyerek
A női kutatók gyermekei	62	73	100	92
A férfi kutatók gyermekei	57	52	84	86

13. táblázat. A gyermekvállalás hatása a kutatók szakmai munkájára II.* (fő)

	pozitívan	negatívan	nem hatott	összesen
nők	2	10	9	21
férfiak	22	3	21	47
összesen	24	13	30	67

* csak a bölcsődés kort már elért gyermekek szülei

több mint fele járt bölcsődébe, s majdnem mindegyik óvodába.⁵

6.3. Hátrány a szakmai munkában

Bár a kutatónők 78 százaléka azért is tér vissza korábban a munkaerőpiacra, mert nem akar a szakmai életből kiesni, még így is számolniuk kell az- zal, hogy ez minden második nővel megtörténhet. Egy kutató számára a külföldi szakmai utak az intenzív szakmai fejlődést, a publikálás pedig a teljesítmény egyik mércéjét jelentik. Ezek elmaradása vagy csökkenése komoly szakmai hátránnyá válhat. Ezek elmaradása vagy csökkenése komoly szakmai hátránnyá válhat, s ezt az anyák 60 százaléka meg is tapasztalja. Nem elhanyagolható az sem, hogy minden harmadik nőnek a fizetése is kedvezőtlenül alakul emiatt, és minden ötödik-hatodik eszik egy magasabb beosztás lehetőségétől is.

A gyermekvállalás természetesen az apák szakmai teljesítményére is kihat, de ők összességében nem tartják nagy hátránynak (13. táblázat). A nők ellenben a gyermekvállalás szakmai munkájukra gyakorolt hatását általában negatívan vagy semlegesen ítélik meg.

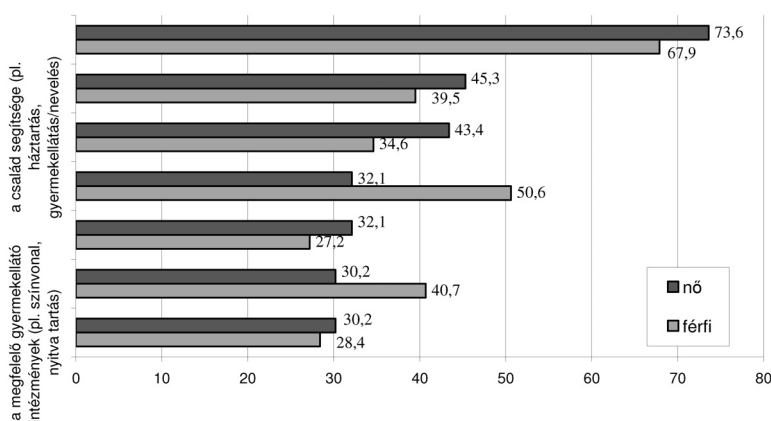
6.4. Lehetséges megoldások

A kutatók számára a legnagyobb hátrányt jelentő tényezők közül (gyermekvállalás, szakmai felettes, magabiztosság hiánya) a gyermekvállalás egyben a kutatás hipotézisének eleme is volt, ezért a vizsgálat – feltételezve a hipotézis beigazolódását – a probléma megoldására is irányult: a kutatók véleménye alapján feltérképezte, hogyan, mivel lehetne könnyíteni a nők gyermekvállalással kapcsolatos terhein.

Családbarát munkahely

A kutatók– nők és férfiak – döntő többsége szerint a családbarát munkahelyek segítenék legjobban a nőket a gyermekvállalásban (a 6. ábrán megadott szempontok közül). A családbarát munkahely legfőbb ismérvei

6. ábra. Ami segítené a kutatónőket a gyermekvállalásban (%)

fontossági sorrendben: a rugalmas munkaidő, (24,4%), részmunkaidő (19,9%), rendkívüli távollét (18,4%), otthoni munkavégzés engedélyezése (13,5%), munkahelyi gyermekellátó intézmény és gyermeküdületési lehetőség (9%), kapcsolattartás a távollévő anyukákkal (8,6%), valamint anyagi támogatás személyi segítő igénybevétele (Frey, 2003).

A részmunkaidő, mint megoldás?

A szakirodalomban több helyütt találkozhatunk a részmunkaidőre vonatkozó javaslatokkal, ezért szerepelt a hipotézisek sorában. Mint láthattuk, a részmunkaidő a családbarát munkahely legfőbb ismérvei között második helyen szerepel, és a megkérdezett kutatók legnagyobb része is többek között részmunkaidő bevezetésével könnyítene a kisgyermekes anyukák helyzetén. Tehát a részmunkaidő egy lehetséges jó megoldásnak tűnik gyermekes nők munkavállalására, a magánélet és a munka összeegyeztetésére, valamint a családi konfliktusok feloldására. Jobban megvizsgálva a 18 év alatti gyermeket nevelő kutatónőket viszont kiderült, hogy a részmunkaidő pusztán 27 százalékuk helyzetén segítené. A másik oldalról megközelítve pedig: a részmunkaidőt kívánó nők kétharmada pedig nem is nevel kiskorú gyermeket. Ez összhangban van a Központi Statisztikai Hivatal

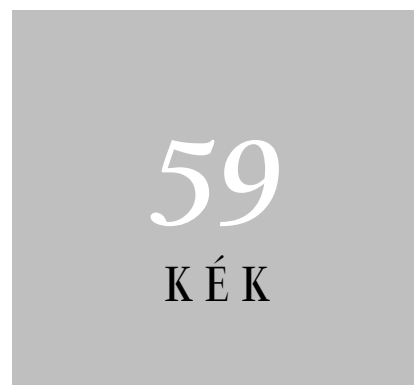
felméréseivel, melyek világosan kimutatják a részmunkaidő népszerűségének csökkenését. 1986-ban a foglalkoztatott nők 78 százaléka, 1995-ben a 60 százaléka, 2000-ben pedig már alig 40 százaléka⁶ tartja csak kívánatosnak a részmunkaidőt. (Frey, 1997). A visszaesés sok tényezőre vezethető vissza. A teljes munkaidős foglalkoztatás nagyrészt mind a munkáltató, mind a munkavállaló anyagi kényszerre. A részmunkaidős foglalkozás természetesen kevesebb fizetést jelent, és csökkentheti a szakmai előrelépést, karrier esélyét, valamint nem minden tudományterületen alkalmazható sikeresen – esetünkben a természettudomány területén sem –, annak specificitása miatt.

Ha nem kell a munkahely elvesztésétől félni

Bár a munkahely elvesztésétől való félelem itt második helyen áll a sorban, jól tudjuk, hogy az 50 év alatti nők kétharmada számára ez komoly félelmet jelent (4. ábra), amit az itt kapott adatok (6. ábra) életkori megoszlása is megerősít. Az, hogy az idősebb női, és a fiatalabb férfi kutatók úgy gondolják, a nőknek nem kell a munkahely elvesztésétől félniük amikor gyermeket vállalnak, azt jelenti, hogy sok kutató még szakmán belül sincs tisztában azzal, hogy a fiatalabb női kollégáikra milyen teher hárul.

A család, apa/partner támogatása

A család támogatásának természetesen fontos szerepe van a nők gyermekvállalásában: a nők szerint a harmadik, a férfiak szerint a negyedik legfontosabb segítség a nők számára. A férfiak a harmadik helyre a saját maguk által a partnerüknek nyújtott segítséget sorolták be, jóval nagyobb jelentőséget tulajdonítva neki (18 százalékkal), mint amennyire ezt a nők érzik. Óriási különbség, hogy az idősebb nők a család és az apa/partner segítségét majdnem háromszor többre értékelik, mint az ötven év alatti kor-

osztály. A tudományos fokozatok dimenziójában is mutatkozik egy jelentősebb eltérés: a DSc-vel rendelkező nők kevésbé tartják fontosnak a családtól kapott segítséget, mint PhD-s kolleganőik, ami azért furcsa, mert a későbbiekben láthatjuk, saját bevallásuk szerint pont ők azok, akik a gyermekeik születésekor a legtöbb segítséget kapták a családtól.

A fenti eredmények a gyermekes és gyermektelen kutatók véleményét egyaránt tükrözik. Részletesebben megvizsgálva a kutatás időpontjában 18 év alatti gyermeket nevelő szülők véleményét viszont kiderült, hogy napjainkban is fontos a család és az apa/partner segítése a gyermekvállalásban, de a gyakorlat azt mutatja, hogy a fiatalok körében ezzel párhuzamosan még nagy segítséget jelentene egyrészt – az immáron sokadszorra visszatérő tényező: ha nem kell a munkahely elvesztésétől tartani, másrészt a fizetett alkalmazott.

14. táblázat. A kutatók otthoni munkamegosztása (%)

Kinek a feladata?	A nők szerint			A férfiak szerint		
	a nők	a férfiak	mindkettő egyformán	a nők	a férfiak	mindkettő egyformán
a gyermeknevelés	8	0	92	11	0	89
a gyermekellátás	40	0	60	34	1	65
a háztartás	42	0	58	40	0	60
a pénzkérés	0	37	63	0	45	55

15. táblázat. Kik és milyen arányban vettek részt az első gyermek nevelésében a gyermek 1–6 éves kora között (%)*

	ő maga	házas/élettársa	nagyszülő	fizetett
nő	61	24	14	1
férfi	29	60	10,5	0,5

* gyermeküket bölcsődébe és/vagy óvodába adó vagy gyermeküket otthon nevelő kutatók összesen

7. Az egyensúly keresése

A magánélet és a munkák aránya az egyén beállítottságán, megvalósítása – vagy meg nem valósítása – pedig számos más, kívülálló tényezőn múlik. Az alábbiakban látható lesz, hogy a kutatók gondolkodása a hagyományos vagy a modernebb családmodellhez áll-e közelebb, s mennyire látják eredményesnek küzdelmüket az egyensúly megteremtésére.

7.1. A családi munkamegosztás

Nagyon hasonlóak a kutatók háztartással, gyermekneveléssel és jövedelemszerzéssel kapcsolatos attitűdjei. Főként a fiatalok gondolják úgy, hogy a gyermeknevelés nem köthető nemi szerephez, hanem mindkét szülőre egyformán tartozik. A gyermekellátást és háztartási munkákat ugyan már a többség közös feladatnak gondolja,

de még mindig sokan érzik csak a nők feladatának, mint ahogyan a pénzkérését is csak a férfiakénak.

A hagyományos és a „modern” családmodell keveredésének vagyunk tanúi, de a változó szerepek ellenére a valóság még mindig mást mutat. Hiába azonosak a gyermeknevelésre vonatkozó attitűdök, a 15. táblázatból jól kivehető, hogy a családokban nagyrészt a nő neveli a gyermekeket.

Azokban a családokban, ahol a gyermek bölcsődébe vagy óvodába jár, értelemszerűen megnő az anya, a nagyszülő és a fizetett alkalmazott szerepe.

A nagyszülők és a fizetett alkalmazott nagyobb igénybevétele egyértelműen arra utal, hogy a gyermek megbetegedése esetén a szülők nem tudnak mindig otthon maradni a beteg gyermekkel, ezt a feladatot, ha tehetik, a nagyszülőkre, bétiszitterre bízják. Itt látható, hogy az idősebb, főként nagydoktori fokozattal rendelkező nők jóval kevesebb (csak 40 százalékban)

időt tudtak a gyermekeik nevelésére fordítani, így náluk az apának (partnernek) nagyobb szerepet jutott (33%), valamint sokkal többet volt szükség a nagyszülők segítségére is (27%).

7.2. A magánélet és a munka egyensúlya

A kutatók először maguk becsülték meg százalékosan, hogy mennyire fontos számukra a magánéletük, a háztartási és szakmai munkájuk, valamint azt, hogy mennyire képesek ennek megfelelően alakítani és élni életüket.

Az eredményeket nem egyértelműek, mely abból az egyszerű „csele”-ből ered, hogy a kitöltendő táblázatban a háztartási munka külön helyet kapott a magánélet és a szakmai munkák közé ékelve. Ha azt feltételezzük, hogy a kutatók a háztartási munkát a hagyományos családmodell szerint a magánülethez sorolták, akkor elmondható, mindkét nem számára fontosabb a magánélet, mint a munkáik. Ha azonban felmérték, hogy a háztartási munka is munka (csak nem fizetett munka), és a szakmai munkáik mellé sorolták, akkor az látszik, hogy a nők egyensúlyt teremtettek a két terület között, a férfiaknál pedig átbillen a mérleg a munkák javára.

Az életkor tekintetében teljesen egyértelmű változások mutathatók ki a kutatók értékorientáltságában. Az életkor előre haladtával egyre jobban nő a szakmai munkák iránti igény mind a nők, mind a férfiak körében. A magánélet és a háztartási munkákra szánt időbeosztásban viszont a nemek között kis különbség mutatkozik. Ugyan nők és férfiak is egyre kevesebb magánéletre vágnak az idő eltelével, azonban ez a férfiaknál a háztartási munkára is jellemző. A nők viszont minél idősebbek, annál fontosabbá válik számukra a házi körüli foglalatosság. Egyértelműen látszik, hogy a kutatók többet foglalkoznak a szakmai munkájukkal, mint amennyit szeretnének, azaz nem teljesen

16. táblázat. A magánélet és a munkák egyensúlya (%)

	a nők számára		a férfiak számára	
	mennyire fontos	mi a valóság	mennyire fontos	mi a valóság
magánélet	48	34	45	34
háztartási	13	16	11	11
szakmai	39	50	44	55
összesen	100	100	100	100

sikerül megvalósítani a saját maguk által felállított egyensúlyt – ez csak minden hatodik nőnek és minden negyedik férfinak sikerül.

7.3. A magánélet és a munkák összeegyeztetése

Ez eddigiekben bepillantást nyerhetünk a természettudományos kutatói pályán dolgozó kutatónők és férfiak életébe. Megismerhettük, milyen nehézségekkel kell megküzdeniük otthon és a munkahelyen, valamint azt is tudjuk, hogy sokak a magánéletéből áldoznak a tudomány javára. Most végezetül nézzük meg, hogy mindezek alapján a kutatók hogyan értékelik a magánélet-munka összehangolására tett erőfeszítéseiket. A kutatók, ahogyan a dolgozó emberek általában, a saját pihenésüktől, kedvteléseiktől vonják el az időt, amikor a munkáikra kénytelenek több időt áldozni. Bevallásuk alapján a kutatók több mint felének nem jut annyi ideje a családjára, mint amennyire szeretné,

valamint nem tudtak eleget törődni a háztartással, és a kedvteléseikkel sem. E jelenség a kutatók 79-87 százalékát érinti, ami jóval meghaladja az országos átlagot (Tárki-Omnibusz 2001/2), ahol „csak” minden 10. ember küzd vele.

A korábbiakban már volt szó arról, hogy a kutatók későinek érzik családalapításuk időzítését. A következő (8.) ábrán az arányszámok azt is megmutatják, hogy majdnem minden második nő, valamint minden negyedik férfi úgy érzi, később tudott gyermeket vállalni, házasodni.

A magánélet és a munka egyensúlyának megvalósítása az eddig bemutatottak tükrében nehézségekbe ütközik a kutatók számára, azonban úgy látszik, a kutatók erről másként vélekednek. Összességében nem érzik, hogy komoly problémákkal állnának szemben, hiszen közel 80%-a azt vallja, hogy jól össze tudja egyeztetni a magánéletét a munkáival, sőt általában elégedett a munkájával és sikeresnek

is érzi magát benne. Ezzel kapcsolatban felmerül az a kérdés, hogy vajon a kutatók olyan jól megbirkóznak a nehézségekkel, hogy azok sem ők, sem családjuk, sem környezetük számára nem okoznak gondot, avagy annak a jelenségnek lehetünk tanúi, hogy ezt még lelkiismeret-furdalásuk sem engedi ezt bevallani – legalábbis a nyilvánosság számára.

8. Összefoglalás

A nők iskolai végzettségének emelkedése megnyitotta számukra a tudományos

61
K É K

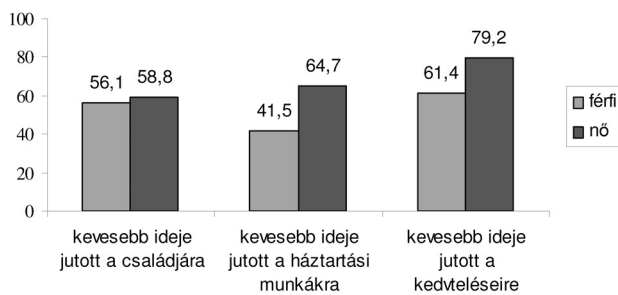
pályára lehetőségét is. A természettudományok területén – mint oly sok más területen is – a foglalkozási szegregáción kívül még munkahelyi szegregációval is meg kell küzdeniük. Kevesebb eséllyel helyezkedhetnek el a magasabb jövedelmet biztosító vállalkozási kutató-fejlesztő helyeken, valamint munkahelyi előmenetelük is erősen korlátozott.

A kutatásban a természettudományi pályán kutatók magánéletének és munkájának összeegyeztetését, a szakmai fejlődésük akadályait, valamint a gyermekvállalásunk a szakmai munkára gyakorolt hatását vizsgáltuk.

Napjainkban is zajlik a családalapítás egyre későbbi időzítésének társadalmi folyamata. Ezzel összhangban mind az idősebb, mind az új, fiatal természettudós generáció megkésettnek érzi családalapítása időzítését. Az átlagosan 27–28 évesen kötött házasság és a 28–29 évesen vállalt első gyermek három évtizeddel ezelőtt valóban

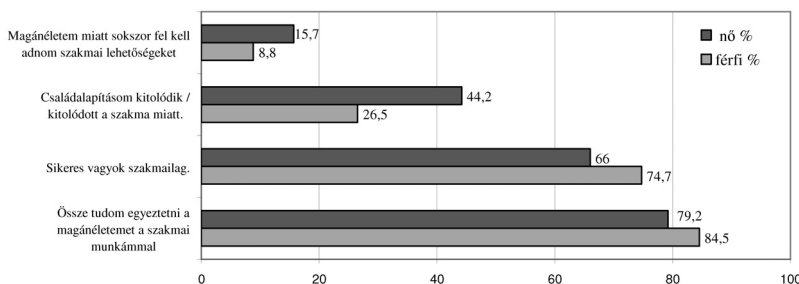
7. ábra

A magánélet és a munka összeegyeztetése I. (%)

8. ábra

A magánélet és a munka összeegyeztetése II. (%)

megkésettnek számított, ám ez a jelenség napjainkra már nem szokatlan, hiszen a társadalom „utolérte” a kutatókat ebben. A tudományos fokozatok birtoklásának dimenziójában kimutatható, hogy a nagydoktori fokozattal bíró kutatók jelentősen később házasodtak és vállalták első gyermeküket, mint a PhD-val rendelkező kolléganőik.

A sikeres tudományos kutatómunka egyik alapfeltétele a nyugodt, támogató magánéleti háttér, melynek biztosításában a kutatók leginkább a kollégákra, felettéseikre, valamint a családjukra és barátaikra számíthatnak.

A természettudományi pályán kutatókat nemtől és életkortól függően más-más akadályozza a szakmai fejlődésben, előrejutásban. A gyermekvállalás mellett az önbizalom és a magabiztoság hiánya leginkább a fiatal generáció problémája, a közvetlen szakmai felettes káros jelenléte pedig főként a férfiakat, illetve a 35-49 év közötti női kutatókat hátráltatja. Érdekes tehát a közvetlen szakmai felettes kettős szerepe a kutatók szakmai életében: vagy megbízható partnert és mentort jelentenek a szakmai munkáik folyamán, vagy jelenlétük ellehetetleníti a kutatót a szakmai érvényesülésben.

A kutatók lehetségesnek tartják a magánélet és munka összeegyeztetését, ugyanakkor számos problémával kell szembenézniük. A gyermekneveléssel kapcsolatban meggyőződésük, hogy a gyermeknek születése után legjobb otthon a szülőkkal nevelkednie, mégis sokszor döntenek a munkaerőpiacra történő korábbi visszatérés,

Felnőttoktatás, kutatás

és valamilyen gyermekellátó intézmény igénybevétele mellett. Döntésükben az anyagi kényszer mellett a munkahely elvesztésétől való félelem, és a szakmai életből történő kiesés játszik döntő szerepet. Bebizonyosodott, hogy hiába térnek vissza idő előtt a munkaerőpiacra, minden második kutatónő addigra kiesik a szakmai életből, sokak fizetése kedvezőtlenül alakul, és többen elesnek egy jobb beosztás lehetőségétől is. A megoldást keresve kiderült, hogy a rész munkaidő lehetősége nem teljesen jó megoldás számukra. A fiatal generáció számára a legfontosabb egy biztos, rugalmas munkahelyi háttér lenne, amely a gyermekvállalás ellenére stabil munkaviszonyt, szakmai útmutatást és támogatást, illetve szakmai előmenetelt biztosítana számukra.

A háztartásokban történő munkamegosztás és a munkahelyi problémák jellege azt mutatja, hogy a kettős szerepet felvállaló nők középső, 35-49 év közötti generációjára hárul a legtöbb teher. A házasságkötésük és gyermekvállalásuk is későbbre tevődik, valamint kisebb részben tudnak részt venni gyermekük nevelésében kolléganőikhez képest. A hagyományos családi szerepek viszont változóban vannak a fiatalabb generáció életében. Nők és férfiak véleménye megegyezik a családi munkamegosztással kapcsolatban, s a változás iránya a háztartás, a gyermeknevelés, és a pénzkeresés egyforma megosztása felé mutat.

A legtöbb kutató vágyik a magánélet és a munka kiegyensúlyozására, de a gyakorlatban ezt nem képesek megvalósítani. A munkáikra kényszerből szánt többletidőt elsősorban maguktól, az otthoni munkáiktól, majd végül családjuktól vonják el. Mindezek ellenére a kutatók elégedettek magukkal, szakmai munkáikkal, és alapvetően sikeresnek érzik magukat.

JEGYZETEK

- 1 Women in industrial research: a wake-up call for european industry
- 2 2006-ban, 137 fő.
- 3 2163 fő (Kutatás-fejlesztés, KSH, 2005)
- 4 Magyarországon az átlagos házasságkötési életkor a nőknél 26,9 év, a férfiaknál 29,3 év volt 2005-ben.
- 5 Arról nincs adat, hogy a gyermek mennyi időt töltött el gyermekellátó intézményben.
- 6 A valóban rész munkaidőben dolgozók aránya csupán 5,6 százalék volt akkor, ami messze elmaradt az európai uniós átlagtól, ami 32,3 százalék volt (Frey, 2001).

IRODALOM

- Európai Bizottság (2003): Elfecsérelt tehetségek: egyéni sorsok társadalmi megközelítésben. Nők és tudomány az ENWISE országokban. Luxemburg: Az Európai Közösség Hivatalos Kiadványainak Hivatala, Luxemburg.
- Fábri István (2008, in press): Doktoráltak a munkaerőpiacon. In *Diplomás pályakövetés I. Nemzetközi és hazai kitekintés*. Educatio Kht-Országos Felsőoktatási Információs Központ (OFIK), Budapest
- Frey Mária (1997): Nők a munkaerőpiacon. *Szerepváltozások*. Jelentés a nők helyzetéről. Társasági Minisztérium, Budapest, 3–34
- Frey Mária (2001): Nők és férfiak a munkaerőpiacon. *Szerepváltozások*. Jelentés a nők helyzetéről. Társasági Minisztérium, Budapest, 9–30.
- Frey Mária (2003): A gyermeknevelési támogatásokat igénybe vevő és a családi okokból inaktív személyek foglalkoztatásának lehetőségei és akadályai. In *Demográfia, foglalkoztatás, női munkavállalás*. MEH Stratégiai Elemző Központ, Budapest, 14.
- Goodman, Sally (2003): Europe is pushing to get more women scientists into industry and academia, but can the commission legislate for gender equality? *Nature*, 426:210–211.
- Koncz Katalin (2004): A nők munkaerőpiaci helyzete az ezredfordulón Magyarországon. *Statisztikai Szemle*, 82(12): 1092-1106.
- Kutatás-Fejlesztés (2005) KSH, Budapest.
- Lakatos Judit (2001): Visszatérés a munkaerőpiacra a gyermekgondozási idő után. In *Statisztikai Szemle* 79(1): 56–63.

Felnőttoktatás, kutatás

- Nagy Beáta (1997): Karrier női módra. In Lévai Katalin – Tóth István György (szerk.) *Szerepváltozások. Jelentés a nők helyzetéről*. TÁRKI–Munkaügyi Minisztérium, Budapest, 35–51.
- Nagy Beáta (1999): Munkahelyi előmenetel. In Pongrácz Tiborné–Tóth István György (szerk.) *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. TÁRKI–Szociális és Családügyi Minisztérium, Budapest, 30–39.
- Nagy Beáta (2001) *Női menedzserek*. Budapest: Aula
- Nők és férfiak Magyarországon* (2005) KSH, Budapest.
- Palasik Mária (2003): A magyar nők a műszaki felsőoktatásban, a mérnöki

pályán és a műszaki tudományokban a XX. Században. *Múltunk Politikatörténeti Folyóirat*, 3:132-158.

Pongrácz Tiborné, S. Molnár Edit (1996): Gyermeket nevelni. In Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György (szerk): *Társadalmi Riport*. Tárki, Századvég Kiadó, 332–351.

Pongrácz Tiborné (2001): A család és a munka szerepe a nők életében. In *Szerepváltozások. Jelentés a nők helyzetéről*. Tárki-Munkaügyi Minisztérium, Budapest 30–45.

Tárki-Omnibusz (1998/2,3,4) <http://www.tarki.hu/adatbank-h/nok/abra/image029.html>

Tárki-Omnibusz (2001/2) <http://www.tarki.hu/adatbank-h/nok/abra/image054.html>

Tárki-Omnibusz (2001/2) <http://www.tarki.hu/adatbank-h/nok/abra/image052.html>

Tóth Olga (1995): Attitűdváltozások a női munkavállalás megítélésében. *Szociológiai Szemle* 1:71–86.

Tigyi József (2006): Hol teremnek az akadémikusok? *Magyar Tudomány*, 3:344.

OKM statisztikák (2007)

Országos Felsőoktatási Információs Központ (OFIK) www.felvi.hu

A kutatás fő célja a munkaerőpiacról kikerült, halmozottan hátrányos helyzetűek (döntően romák) képzéssel, tanácsadásokkal történő integrálása a társadalomba és a munka világába, ez által életminőségük javítása és a régió feszültségeinek csökkentése a Zempléni térség magyar és szlovák területén:

- Alapozva a meglévő magyarországi és szlovákiai kutatásokra – elvégezni a magyar és a szlovák térség roma lakosságának összehasonlító szociológiai vizsgálatát, elemezni a szegénység kultúráját, valamint a kapcsolódó társadalmi jelensége-

és gazdasági helyzetét, a térségre vonatkozó roma kutatásokat, tanulságait beépítettük az ezt követő munkafázisokba, s elkészítettük a régió problématerképét magyar és szlovák változatban is. Szakirodalmi és a saját szociológiai és andragógiai kutatásainkra alapozva (a célcsoport attitűd-, identitás- és életmódszempontú vizsgálata) kidolgoztuk az előzetes tudásszint és kompetencia mérés módszerét és azt a toborzott célcsoporton sikeresen alkalmaztuk.

Az 500 toborzott munkanélküliből a célcsoportba beválogatott személyek (75 magyar, 25 szlovák) részére ún. tanulótérkép készült az ELTE

Tibori Tímea

Beszámoló

az NKFP 5/035/04. sz. „Magyar–szlovák összehasonlító komplex képzési program a romák felzárkóztatásáért” című projektről

ket, illetve ezek megváltoztatásának lehetőségeit.

- Megtalálni a térségben a romák számára hosszú távon életlehetőséget biztosító foglalkozásokat.
- Ehhez kidolgozni egy kompetencialapú, a romák előzetes tudásszintjét és életvezetési szokásait figyelembe vevő speciális képzési és támogatási rendszert.

1. A kutatás rövid ismertetése

A kutatás keretei – mint ahogyan a Zempléni Kistérség is – túlmutattak az országhatáron, ezért tudományos és logisztikai együttműködésre szlovák partnereket is bevontunk a munkába.

A kutatási, képzési és foglalkoztatási munkacsoportok megalakulása után a projekt keretében először áttekintettük a Zempléni Kistérség társadalmi

TÓFK mérési csomagja alapján. Tibori Tímea által a projekt számára kifejlesztett, egyedi értékelési rendszerű tanulótérkép módszer az egyén adottságaira, erőforrásaira, beállítottságára és az energiaforrások-erőfeszítésekre alapozva mutatta, meg hol lehetett erősíteni az egyén alapértékeit, tanulása és munkába állásának folyamatát, valamint további életútja prognosztizálását a projekt befejezése után. A program kezdetekor kistérségi mentorokat képeztünk, akik a projekt futamideje alatt egyénre szabott tanulási, foglalkoztatási és életvezetési tanácsadással segítették a célszemélyeket. A képzés komplexitását jelentette az is, hogy minden modulban különös hangsúlyt kapott az egyéni kommunikáció és az önismeret fejlesztése.

A kutatás innovatív módszertanának köszönhetően a célcsoport először egy munkaerő-piaci tréninget végzett el sikeresen, majd egy részük OKJ

Felnőttoktatás, kutatás

A*-os sütőipari munkás szakképzést, gomba- és gyógynövénygyűjtő, és virágkötő tanfolyamokat, valamint vállalkozói képzést. A lemorzsolódás alacsony volt, egy részüknek pedig sikerült részt foglalkoztatást biztosítani a képzés lezárulta után.

A projekt végén a csoport tagjai a kutatás keretében kidolgozott kultúra-érzékeny egészségfejlesztő program kézikönyvet vettek át, és egyéni karrier-tanácsadásban részesültek. Megjelentettünk egy, a projekt eredményeit bemutató 500 oldalas tanulmánykötetet, melyet a projekt zárókonferenciáján a résztvevők rendelkezésére bocsátottunk. A projektet munkaértekezlettel, majd a zárójelentés elkészítésével fejeztük be.

2. A kutatás új eredményei

a) „Határtalan kutatás”

A Zempléni Kistérség a korábbi mesterséges határok ellenére is megőrizte viszonylag egységes társadalmi, gazdasági szerkezetét, településstruktúráját. Mérföldkőnek tekinthető, hogy **a projektet kiterjesztettük a kelet-szlovákiai Töketeremesi Járásra is**, ahonnan 15 fő önerőből vállalta a programban való részvételt, s melyet szlovák partnereink és a Zempléni Vállalkozásfejlesztési Alapítvány tudományos és logisztikai szempontból elkötelezetten támogattak.

b) Munkaerő-piaci kutatások

A roma- és munkaerő-piaci kutatásaink megerősítették a Zempléni Kistérségre vonatkozó előzetes tapasztalatokat, így azt a következtetést vontuk le, hogy **a munkanélkülieknek szóló képzések hatékonyságát olyan képzési programok kidolgozásával lehetne javítani**, amelyek alkalmat teremtenek a munkát keresők és a potenciális munkáltatók kölcsönös

megismerésére. A kérdőíves felvétel eredményei megerősítették kutatási hipotéziseinket, miszerint a halmozottan hátrányos helyzetűek:

- nehéz helyzetüket alapvetően kevésbé ítélik válságosnak és így másokét sem tekintik teljesen eredménytelennek;
- kerülnek a nyilvános megmérettetést, az igazi versenyhelyzetet, a mobilitást, inkább személyes boldogulásukat keresik;
- többségük máról holnapra, tervszerűtlenül él, újratermelik a hátrányos helyzetet;
- bár verbálisan kezdik elfogadni a kor követelményeit, de a megújulásért keveset tesznek;
- mélyül a szakadék a tanultak és az aluliskolázottak, ill. a gazdagok és a szegények, valamint a generációk között;
- a rendszerváltást követően az érdekérvényesítés erősödött, de a társadalomért szükséges felelősség- és kötelezettségvállalás még mindig gyenge;
- párosul ez a magatartás a törvényesség megkerülésével és/vagy kiájtásával, ill. az egyéni problémák kialakulásában az állami szolgáltatások elapadásában látni az okokat;
- gyenge a személyes felelősségvállalási, kreativitási készség;
- az elsődleges (családi) és a másodlagos (iskola, társadalom) szocializációs nehézségek egyaránt megmutatkoznak;
- csekély a közösségek megtartó szerepe;
- igazolódott a térségben erősen ható, a mássággal kapcsolatos előítéletesség (nemi, faji, szexuális, gazdasági stb. téren);
- A célcsoport által kiemelt értékek és a „három kívánság”-uk szorosan együtt jár: a megkérdőzettek számára legfontosabb az egészség, a

pénz, a munka lehetősége, a gyerekek és az unokák stabilabb életfeltételei, biztos megélhetésének reménye.

c) Az előzetes tudásszint és kompetencia mérése és eredményei

A tudásszint és kompetencia mérésere elkészített képzési- és mérési csomagot 500 toborzott fő esetében referencia jelleggel, és sikerrel alkalmaztuk, majd dokumentáltuk. Az attitűd- és értékvizsgálataink, vala-

65
K É K

mint andragógiai kutatásaink alátámasztották a projektben alkalmazott előzetes tudásszint- és kompetencia mérés alábbi alapelveit:

- A felnőttek tudása, készségei, kompetenciái mérhetők és fejleszthetők.
- Minden felnőttet egyénre szabottan, kompetencia alapú módon kell képezni, és a meglévő tudáshoz és élettapasztalatokhoz kell kötni.
- A hátrányos helyzetű felnőttek képzésénél figyelembe kell venni, hogy többségüknek negatív tanulási élményei, iskolai kudarcai vannak, amelyek a felnőttkori tanulás ellen hatnak.
- A célszemélyek nem motiváltak a szabadidő hasznos és értelmes eltöltésére, nincsenek mintáik, motivációik a tanuláshoz, a kulturális vagy sport-rekreációs tevékenységekhez.

d) A mérések modellezése:
a tanulótérkép kifejlesztése

Az előzetes tudásszint és kompetencia mérések alapján a célcsoportba beválogatott 100 fő (75 magyar, 25 szlovák személy) részére ún. tanulótérkép készült. A Tibori Tímea által kifejlesztett **egyedi értékelési rendszerű tanulótérkép módszer** a projekt egyik legfőbb fejlesztése. A tanulótérkép **adottságokra, erőforrásokra, beállítottságra és energiaforrások-erőfeszítésekre alapozva, egyénre szabottan megmutatta, hol lehetett erősíteni az egyén alapértékeit, a**

66

K É K

tanulása és munkába állásának folyamatát, és hogyan volt prognosztizálható további életútja a projekt befejezése után. A módszer bármely térségre jól adaptálható, fejleszthető.

A tanulótérkép kidolgozásánál – részben francia kutatási eredmények, részben saját fejlesztés alapján – az alábbi elemeket vettük figyelembe:

- az egyén biológiai és szociális adottságai;
- erőforrások: életkor, nem, etnikai hovatartozás, kapcsolati és társadalmi tőke;
- életkörülmények: család- és jövedelem szerkezet;
- beállítottság, munkaethosz;
- korábbi formális tanulási eredmények (iskolai végzettség, szakképzettség);
- nonformális és informális úton szerzett rejtett és manifeszt tapasztalati tudás;

Felnőttoktatás, kutatás

- meglévő gondolkodási, reflexiós és tanulási képességek.

A négy paraméter (adottságok, erőforrások, beállítódások, előzetes tudás) felvételére épülő tanulótérkép elméletének verifikálása megtörtént, egy teljesen új összefüggésrendszert dolgoztunk ki a felnőttoktatás számára. A képzési- és mérési csomag beavált, megfelelő alapot adva a célcsoport kiválasztásához, az egyéni karrier tanácsadáshoz, a mentori munkához és a szervezetépítéséhez.

e) A kompetenciaalapú képzések megvalósulása

A projekt keretében az alábbi **képzések sikeresen valósultak meg:**

- 60 órás munkaerő-piaci tréning: 67 fő (52 magyar és 15 szlovák)
- OKJ A*-os sütőipari munkás: 17 fő
- 60 órás gomba- és gyógynövényismereti tanfolyam: 27 (12+15) fő
- 30 órás, bentlakásos virágkötészeti tanfolyam: 20 fő
- bűnmegelőzési-életvezetési tréning: 27 fő
- 60 órás vállalkozói képzés: 15 fő (10 magyar, 5 szlovák)
- 60 órás akkreditált kistérségi mentorképzés (OKM 29/2006): 32 fő

A mérések és képzések módszertana

A mérések és képzések módszertana ugyancsak innovatív volt. A társadalmi hatások kiemelt szerepet játszanak a hátrányos helyzetű célcsoportok esetében, ezért aktív tanulási módszereket vezettünk be a verbális, előadóközpontú, frontális andragógiai módszerek helyett. Az elméleti jellegű ismeretek elsajátítása cselekedtető módon történt, rendszerint csoportban végzett feladat elvégzésébe ágyazottan, a kompetenciafejlesztő gyakorlatoknál

pedig az élménypedagógia és a kooperatív tanulás elemeit alkalmaztuk. Így egyfajta andragógiai-módszertani kísérletnek tekintettük a célcsoport három szakterületen (gomba és gyógynövény-ismeret, virágkötészet és sütőipari munka) történő párhuzamos képzését és foglalkoztatását is.

Eredményesség:

Sikernek tekintjük, hogy a beiskolázott személyek mindegyike eleget tett a képzési követelményeknek, a lemorzsolódás csak 12% körül volt. A képzések elvégzése és a tanulás terén – cigányok esetében – tapasztalt meglepő sikeresség a tanulótérképen alapuló kiválasztásnak és a mentori támogatásnak volt köszönhető.

- A munkaerő-piaci tréninget a 100 kiválasztott (75 magyar, 25 szlovák) személyből 67 fő végezte el sikeresen. A lemorzsolódás itt volt a legmagasabb, különösen a szlovák célcsoport esetében. A tréninget végzettek felkészültebbé váltak a munka világába történő belépésre és bennmaradásra, a képzés során fejlődött egyéni kommunikációjuk és önismeretük, javultak beilleszkedési és együttműködési képességeik, külső megjelenésük iránti igényességük, nőtt a fegyelem- és felelősségtudatuk, járatosabbak lettek az álláskeresési technikákban.
- A tanfolyami és OKJ A*-os képzések célja volt, hogy a célcsoport szakmai ismeretei, kulcskompetenciái mellett az akarati és egyéb személyes tulajdonságaik is fejlődjenek, nőjön az önállóságuk és kezdeményező-készségük, tanulási rutinjuk és motivációjuk. Reményeink szerint – ennek vizsgálatát a futamidő közelsége még nem tette lehetővé – képesek lesznek a tanultakat szűkebb környezetükben multiplikálni, a megismert értékrendszert terjeszteni.

f) Foglalkoztatás

Jó eredménynek számít, hogy a képzések ideje alatt **13 fő** részére, az OKJ A*-os szakképzések elvégzése után pedig **8 fő részére** (6–8 hónapon keresztül) **sikerült részfoglalkoztatást biztosítani.**

g) Akkreditált mentorképzés (OKM 29/2006)

Megerősítést nyert a program andragógiai innovációjaként megfogalmazott feltételezése, hogy a siker kulcsa a mentori támogatás lehet. Projektünk egyik **innovációja a 60 órás akkreditált mentorképzési program kidolgozása** volt, a 32 fős képzés levezetése, majd kistérségi mentorok alkalmazása. A széles spektrumú alkalmazhatóság érdekében a mentorok képzésekor az elméleti ismeretek gyakorlati alkalmazása, készségeik, kompetenciáik kialakítása személyre szabott, kompetencialapú, együttműködésre épülő kiscsoportos módszerrel valósult meg, építve a mentorok eredeti foglalkozására, hivatására, érdeklődési körére. A mentorképzés szerves folytatása a team-szupervízió és az egyéni értékefejlesztés volt.

h) Egyéni mentorálás, nyomonkövetés, tanácsadás

A projekt **módszertani újítása**, hogy nem hagyta magára a célszemélyeket a foglalkoztatás és tanulás ideje alatt a tanulási, munkahelyi és egyéni problémáival, hanem a mentorok által egy folyamatosan működő, segítő-támogató-ellenőrző rendszert működtetett. **A mentorok a futamidő alatt valamennyi célszemélyt egyénre szabott, folyamatos, mindenkor elérhető egyéni tanulási, foglalkoztatási és életvezetési támogatással segítettek.** A célcsoport lemorzsolódása minimális volt. Javult a célcsoport érdekartikuláló és érdekérvényesítő ké-

Felnőttoktatás, kutatás

pesége, szervezettsége, a kiképzettek referenciaszemélyekké váltak lakóhelyükön. A program során nőtt az egyének önbizalma, megerősödött belső motiváltsága. Eredményként könyveljük el, hogy ha kis mértékben is, de változott a tanulással és az iskolával kapcsolatos, hagyományosan negatív attitűd. Tapasztalataink szerint a mérés, a képzés, és a mentori támogatás hozzájárult ahhoz, hogy a projekt futamidejének végére a célszemélyek közel felénél munkával és életvezetéssel kapcsolatos attitűdök megváltozzanak, életvitelükben valamelyes, eredményeink szerint tartós módosulás állt be. Az attitűdváltozás eredményesebbé teheti a településeken az önkormányzatok, az iskolák és a roma családok kapcsolatrendszerét, megkezdődhet a párbeszéd képzési, foglalkoztatási kérdésekben.

i) Életvezetési tananyag kidolgozása, és pilot study típusú próbája

A projekt újításai közé tartozott, hogy az egészséges életmódra nevelés az egyének közvetlen környezetére, családjára is kiterjedjen a három éves futamidő alatt. Feltérképeztük a családok jövedelmi és lakásviszonyait, munkaerő-piaci és élethelyzetét, s az eredmények alapján többlépcsős, modulrendszerű fejlesztő programot dolgoztunk ki, amelyet beépítettünk az egyéni és a csoportos foglalkozásokba is. A projekt harmadik szakaszában egyéni karrier-tanácsadást végeztünk, illetve átadtuk a célcsoport tagjainak a projekt keretében kidolgozott kultúra-érzékeny egészségfejlesztő program kézikönyvét. Eredménynek tekintjük, hogy a célcsoport tagjainak többségénél a projekt végén megfigyelhető volt a külső megjelenés igényesebbé válása, a kommunikációs készség és a mentális

képességek fejlődése, az egészségtudatosság, illetve bátrabb kezdeményezés.

j) A projekt folytatása

Az eredmények társadalmi és gazdasági hasznosíthatóságának jegyében **a projekt vezetőiben és helyi szervezeteknél** (Pedagógiai Szakmai- és Szolgáltató Központ, a Zempléni Civil Szervezetek Szövetsége, Községi Bűnmegelőzési Iroda, az Önkormányzat, és a Szociális és Családsegítő Szolgálat, illetve a Zempléni Vállalkozásfejlesztési Alapítvány a szlovákiai

67
K É K

filiáléjával) is **igényként merült föl a program folytatása.** Ezért 2006-ban bűnmegelőzési és családbarát munkahelyek teremtése a képző-vállalkozókkal témában négy pályázatot nyújtottunk be az Igazságügyi Minisztériumhoz, illetve pályáztunk az NCA-hoz.

3. Megvalósult célkitűzések

Az eredeti célkitűzéseknek megfelelően elkészítettük a célcsoport attitűd-identitás- és életmódszemponturnak vizsgálatát, és „A Zempléni Kistérségben lakók véleménye a kisebbségről és a többségről” c. kutatási jelentést, az összesen **1000 kérdőív és 30 interjú alapján.** Kidolgoztuk és megvalósítottuk a tudományos alapokon és mérésen nyugvó kiválasztási, képzési, foglalkoztatást segítő és mentori rendszert, s azt rendszerszerűen alkalmaztuk alap- és alkalmazott kutatás, illetve kísérleti fejlesztés keretében. **A prob-**

lématérkép elkészítése, az előzetes tudásszint és kompetenciamérések, a képzések, a munkahelyteremtés és foglalkoztatás lehetőségeinek kutatása és elősegítése, a folyamatos mentori munka, valamint az életvezetési programcsomag gyakorlatba történő sikeres átültetése nyomán beigazolódott a hipotézis, mely szerint a projekt elemeinek (mérés, képzés, foglalkoztatás, mentorozás) rendszerszerű alkalmazása növeli az eredményességi mutatókat.

A célcsoport tagjai sikeresen elvégezték a képzéseket, tréningeket,

megerősítést nyert, hogy az előzetes tudásszint mérés és a kompetencialapú képzések révén teljesítő képes célcsoport alakítható ki, és a lemorzsolódás jóval a tervezett 20% alá (kb. 12%) csökkenthető. 8 fő részére pedig sikerült részfoglalkoztatást biztosítani a képzések után.

A célcsoport tudására és kompetenciáira vonatkozó elő- és utómérések eredményei szerint a célcsoport felének számszerűsíthető mutatói emelkedtek, célcsoport fele jelentős nyereséggel jött ki a projektből. A Zempléni kistérségben emelkedett a képzettek száma, motiváltabbá váltak a tanulásra és a munkára, nőtt az önismeretük és munkahelyi kompetenciájuk. A vállalkozói és mentorképzést végzett személyek (főként) a további változások motorjai lehetnek, mert közösségük referenciaszemélyeivé váltak. Az érintett szervezetek között fejlődött a kommunikáció és a kooperáció, nőtt az egyének kapcsolati tőkéje. Ütőképes

Felnőttoktatás, kutatás

mentori csapat képződött ki, akiknek továbbképzése a szupervízió révén folyamatos.

A tudományos eredményeket számos konferencia előadáson, könyvben és folyóiratban tettük közzé. A projekt zárótanulmányaként elkészítettük a kutatási eredményeket összefoglaló 500 oldal terjedelmű kötetet könyv és CD formában, amelyet térítésmentesen átadtunk az érdeklődők részére.

A magyar és a szlovák összehasonlító szociológiai vizsgálat dokumentumai a továbbiakban is jól szolgálják a kistérség fejlődését, segítik további projektek kidolgozását. A mérési és képzési csomag pedig bármely közép-európai régióban adaptálható.

Az eredmények gazdasági és társadalmi hasznosíthatóságának bemutatása

A projekt a lakosság attitűdjeinek, értékszemléletének és életmódjának felmérésével és megfogalmazásával, a célcsoport előzetes tudásszint és kompetenciamérésével, a munkaerő-piaci képzésükkel és szakképzésükkel, valamint a munkahelyteremtéssel és foglalkoztatásuk lehetőségeinek kutatásával és elősegítésével illetve egyéni mentorálás módszerével (azaz szociológiai és andragógiai kutatásaival) nagy mértékben **hozzájárult** a Zempléni kistérségben **a munkaerő-piacról kirekesztődő társadalmi csoportok – közöttük a romák:**

- **munka világába történő integrálásához, a munkaerő-piaci esélyeik növeléséhez, életminőségük javulásához,** a régió társadalmi feszültségeinek csökkentéséhez;
- **társadalmi integrációjához,** a kirekesztés, az elszegényedés elleni harchoz, **a mobilitásra ösztönözéshez,** a szociális és kulturális ellátottság javításához;

- felkészítéséhez, hogy képesek legyenek alkalmazkodni az EU-csatlakozásból adódó gyors társadalmi- és a munkaerő-piaci átalakulásokhoz, felzárkózni, és részt venni az egész életen át tartó tanulásban;
- hatékonyabb érdekképviseletéhez és védelméhez;
- valamint az európai és hazai – közösségi és egyéni – értékek romák körében történő elfogadásához és elsajátításához, identitásuk megőrzése mellett életvitelük többségi társadaloméhoz történő közelítéséhez.

A kutatás eredményeképpen született összesen **33 hazai publikáció** mellett számos fórum (médiaszereplések, workshopok, konferencia) biztosította az eredmények társadalmi nyilvánosságát.

A magyar és a szlovák összehasonlító szociológiai vizsgálat dokumentumai (térségi életmód/problématérkép, cselekvési tervek, kompetenciamérési csomagok) a jövőben is jól hasznosíthatóak, szolgálhatják a kistérség fejlődését, és segíthetik további projektek kidolgozását. A Dél-Magyarországi Pedagógiai Alapítvány, az Európai Ifjúsági Kutató-, Szervezetfejlesztő és Kommunikációs Központ, a SETUP Alapítvány, valamint **szlovák partnerek már átvették** a munkaerő-piaci tréninget előkészítő modul alkalmazását, és hozzákezdtek a mentorprogram adaptálásához.

A célszemélyek kiválasztását szolgáló előzetes tudásszint- és kompetenciamérési csomag és annak részét képező tanulótérkép, valamint a projekt eredményeként létrejött felnőttképzési innováció transzferálabilis, azaz változtatható tartalmú moduljai révén **bármelyik közép-európai térségben jól adaptálható,** és a tapasztalatok alapján folyamatosan módosítható, fejleszthető.

A hozzáférhetőséget, azaz az értékesíthetőséget az életvezetési kézikönyv és a zárójelentés kötetben (angol összefoglalóval) és CD formában történő megjelentetése biztosítja. Ezeknek

a termékeknek csak eszmei értéke van, készpénzért nem forgalmazzuk.

A projekt monitoring mutatói

A projekt hasznosítható eredménye / kifejlesztett új szolgáltatás

a) 60 órás kistérségi mentorképzés kidolgozása és akkreditálása (OKM 29/2006)

Tudományos eredmények / publikációk

Könyv

Tibori Tímea (szerk): Zempléni átjáró. Kiadó: Belvedere Meridionale, Budapest–Szeged, p503 (2007)

Folyóirat

Tibori Tímea: Attitűdök, értékek a Zempléni Kistérségben. Tanulmány. Kultúra és Közösség, III-IV: p83-106. (2006)

Kraiciné Szokoly Mária: Andragogy in adult education. Lifelong learning füzetek 2. Debreceni Egyetem (2006. október)

Kraiciné Szokoly Mária: Egész életen át tartó tanulás, felnőttoktatás, felsőoktatás – kihívások az ezredfordulón. Zempléni Szemle, Sárospatak (2006 tavasz)

Kraiciné Szokoly Mária, Tibori Tímea: Felnőttképzési kísérlet a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok felzárkóztatásáért. Felnőttképzés, Budapest (2007. április)

Tibori Tímea és a konzorciumi partnerek: „Magyar-szlovák összehasonlító kutatás...” projekt tudományos eredményeinek (mérés, képzés, survey, kutatás, attitűdmérés) 4 éves tanulmánya. Fórum Társadalomtudományi Szemle 1-2. (2007) *elfogadva*

Előadás

Tibori Tímea: A nyertes NKFP-5 „Magyar-szlovák összehasonlító kutatás...” projekt bemutatása. TIT Szakmai Nap, Budapest, TIT Szövetségi Iroda (2004. október 7.)

Tibori Tímea és a konzorciumi partnerek: A nyertes NKFP-5 „Magyar-szlovák összehasonlító kutatás...”

Felnőttoktatás, kutatás

projekt bemutatása. Sátoraljújhely, ZRVA székház (2004. október 21.)

Tibori Tímea: A nyertes NKFP-5 „Magyar-szlovák összehasonlító kutatás...” projekt bemutatása. Roma Parlament, Budapest (2004. október 29.)

Tibori Tímea: A nyertes NKFP-5 „Magyar-szlovák összehasonlító kutatás...” projekt bemutatása. A Magyar Szociológiai Társaság tudományos ülése a Kultúra Szakosztály keretében. Budapest (2004. november 19-20.)

Tibori Tímea: A nyertes NKFP-5 „Magyar-szlovák összehasonlító kutatás...” projekt bemutatása. BAZ Megyei Munkaügyi Központ (2004. november 23.)

Tibori Tímea: A nyertes NKFP-5 „Magyar-szlovák összehasonlító kutatás...” projekt bemutatása. Polgármesteri Hivatal, Királyhelmece, Szlovákia (2004. november 24.)

Tibori Tímea: Beszámoló a tanulótérképről és az életvezetési csomag alapötletéről. Tudományos tanácskozás a Kultúrakutató Műhely kutatásairól, MTA Szociológiai Kutatóintézet (2005. április 28.)

Tibori Tímea: Összefoglaló az első éves projektmunkáról. MTA Jakobinus terem, MTA Szociológiai Kutatóintézet (2005. december 13.)

Kraiciné Szokoly Mária: A 45 év feletti cigány populáció képezhetőségéről. Az Idősek képzési igényei és lehetőségei c. konferencia, ELTE PPK Neveléstudományi Intézet ELTE Élethosszig Tartó Művelődésért Alapítvány (2005).

Tibori Tímea, Szokoly Mária, Heves Andrea: A hátrányos helyzet és az egész életen át tartó tanulás – a Zempléni Kistérségben folyó kutatás alapján. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (2006. március 24.)

Tibori Tímea: A mentorálás szerepe a felnőttek tanulási esélyeinek javítá-

sában. PTE FEK Ifjúságsegítő kurzus, Pécs (2006. október 13.)

Tibori Tímea: Kerekasztal-beszélgetés a terepmunkával kapcsolatosan. Grund Fesztivál, Hajós (2006. június 10.)

Tibori Tímea: Beszámoló a projektben folyó képzésekről, illetve életmódkutatásokról. Zempléni Regionális Vállalkozásfejlesztési Alapítvány, Sátoraljújhely (2006. június 16.)

Tibori Tímea: Beszámoló a projekt eredményességéről és nehézségeiről. 3 alkalom: Sátoraljújhely, Fűzér, Királyhelmece (2006. június 30.)

Kraiciné Szokoly Mária: Komplex felnőttképzés módszertani kísérlet a

69
K É K

hátrányos helyzetű társadalmi csoportok felzárkóztatására. Közép-Európa: Transzfer és dialógus Budapest Fórum Konferencia. Fürstenfeld, Ausztria (2006. szeptember 30.)

Kraiciné Szokoly Mária: Komplex mérési, képzési, foglalkoztatási, mentori program a romák felzárkóztatásáért. Tudomány Hete, MTA-TIT, Pásztó (2006. november 14.)

Maria Szokoly: Adult education (methodological) experiment for closing up inadvantaged peoples in Barcs's micro region (Hungary) Lifelong learning in the City – Region Observatory PASCAL International Conference. PTE FEEK, Pécs (2007. szeptember 25.)

Tibori Tímea: A program áttekintése. „Magyar-szlovák összehasonlító kutatás...” projekt záró konferenciája. Sátoraljújhely (2007. szeptember 26.)

Tibori Tímea: A továbbfejlesztés lehetőségei. „Magyar-szlovák összeha-

sonlító kutatás...” projekt záró konferenciája. Sátoraljaújhely (2007. szeptember 26.)

Kraiciné Szokoly Mária: A projekt mérési-képzési eredményei. A továbbhasznosítás lehetőségei. „Magyar-szlovák összehasonlító kutatás...” projekt záró konferenciája. Sátoraljaújhely (2007. szeptember 26.)

Heves Andrea: A mentorképzés pszichológiája. „Magyar-szlovák összehasonlító kutatás...” projekt záró konferenciája. Sátoraljaújhely (2007. szeptember 26.)

Németh Andrea: A mentorprogramok működésének fontossága. „Ma-

gyar-szlovák összehasonlító kutatás...” projekt záró konferenciája. Sátoraljaújhely (2007. szeptember 26.)

Tardos Katalin: Munkaerő-piaci helyzetkép és az aktív foglalkoztatási eszközök BAZ megyében. „Magyar-szlovák összehasonlító kutatás...” projekt záró konferenciája. Sátoraljaújhely (2007. szeptember 26.)

Bognárné Várfalvi Marianna: Az egészség útja. „Magyar-szlovák összehasonlító kutatás...” projekt záró konferenciája. Sátoraljaújhely (2007. szeptember 26.)

Kraici István Márton: A projektmenedzsment tapasztalatai. „Magyar-szlovák összehasonlító kutatás...” projekt záró konferenciája. Sátoraljaújhely (2007. szeptember 26.)

Kraiciné dr. Szokoly Mária: A felnőttképzők felelőssége. Művelődéshete Tanulás Ünnepe Ünnepi ülés az MPT újjászervezésének 40. évfordulója alkalmából. Salgótarján (2007. október 4.)

Felnőttoktatás, kutatás

Kraiciné dr. Szokoly Mária: Felzárkóztató felnőttképzés. „Az egész életen át tartó tanulás szerepe a felzárkóztatásban a foglalkoztatás fejlesztésében és megtartásában. Szakmai konferencia: Magyar Művelődési Intézet 2007. október 10.

Médiaszereplés

Tibori Tímea és a konzorciumi partnerek: riport a pályázat tartalmáról. Zemplén TV (2005. február 24.)

Tibori Tímea: riport a pályázat tartalmáról. Aktív Rádió, Sátoraljaújhely (2005. február 24.)

Tibori Tímea: riport a célcsoport tagjainak kiválasztásáról. Sátoraljaújhely Városi Rádió (2005. március 17.)

Tibori Tímea: riport a célcsoport tagjainak kiválasztásáról. Zemplén TV (2005. március 18.)

Tibori Tímea, Heves Andrea: riport a kézműves táborról. Zemplén TV (2005. június 28.)

Tibori Tímea, Heves Andrea: 1 órás beszélgetés a kézműves táborról. Zemplén TV és Aktív Rádió, Sátoraljaújhely (2005. június 30.)

Tibori Tímea és a konzorciumi partnerek: beszélgetés a konzorciumi partnerekkel a projektről. Petőfi Rádió, „Petőfi éjszaka”, vezette: Földy Attila (2005. július 05.)

Tibori Tímea: riport a térségi projekt munkáról és a sütőipari szakképzésről. Zemplén TV (2006. április 3.)

Tibori Tímea: riport a térségi projekt munkáról. Aktív Rádió, Sátoraljaújhely (2007. március 20.)

Tibori Tímea: riport a térségi projekt munkáról. Zemplén TV (2007. május 08.)

Tibori Tímea: riport a térségi projekt munkáról. Zemplén TV (2007. július 01.)

Tibori Tímea: riport a térségi projekt munkáról. Zemplén TV (2007. július 07.)

Tibori Tímea: riport a térségi projekt munkáról. Aktív Rádió, Sátoraljaújhely (2007. július 07.)

Tibori Tímea: riport a térségi projekt munkáról. Zemplén TV (2007. szeptember 26.)

Lezárult a 3 éves roma felzárkóztató program c. cikk. Zempléni Hírlap (2007. szeptember 30.)

Emberi erőforrás / Oktatásban/képzésben hasznosított eredmények száma (4 db):

tanulótérkép módszer
képzési- és mérési csomag
akkreditált mentorképzés
életvezetési kézikönyv

Gazdasági hasznosíthatóság / az eredményt hasznosító cégek száma (10 db):

Emberi erőforrás Zempléniért Civil Szervezetek Szövetsége
Közösségi Bűnmegelőzési Iroda
Sátoraljaújhely Önkormányzata
Szociális és Családsegítő Szolgálat
Zempléni Vállalkozásfejlesztési Alapítvány,
és szlovákiai fiiláléja (SK)
Pro Patria Alapítvány (SK)
A Dél-Magyarországi Pedagógiai Alapítvány
Európai Ifjúsági Kutató-, Szervezetfejlesztő és Kommunikációs Központ
SETUP Alapítvány

Társadalmi hasznosíthatóság

b) Horizontális szempontok érvényesülése (lásd részletesen III. pont)

c) A projekt eredményeinek nyilvános bemutatása

publikációk (lásd részletesen IV/2. pont)

előadások (lásd részletesen IV/2. pont)

workshopok

médiaszereplések (lásd részletesen IV/2. pont)

hírlevelek a projekt honlapján

Összefoglaló értékelés

A projektben megfogalmazott és szerződésben rögzített célkitűzésekben jelentős módosulás, változás, csúszás nem történt, azokat maradéktalanul és határidőre megvalósítottuk, számos új eredményt értünk el, ezért projektünket összességében sikeresnek értékeljük.

A program innovációi közé tartozik az egyének adottsága és beállítottsága alapján kidolgozott tanulóterkép módszer, a képzések módszertana, a program keretében akkreditált mentorképzés, valamint az életvezetési tananyag/kézikönyv kidolgozása. Beigazolódott azon alaphipotézisünk, amely szerint a projekt keretében megvalósuló foglalkoztatást kísérő háromféle szolgáltatás (mérés, képzés, tanácsadás) egy időben történő alkalmazása révén ezek eredményei összeadódnak, felerősítik egymást. Az előzetes attitűd,- identitásvizsgálatnak, majd a célszemélyek előzetes tudásszint és kompetencia mérésen alapuló kiválasztásának, valamint a projekt keretében kiképzett mentorok folyamatos tanácsadásának és a program innovatív módszertanának köszönhetően a célcsoport tagjai eredményesen végezték el a projekt által biztosított munkaerő-piaci, sütőipari szakmunkás képzéseket, valamint a gomba- és gyógynövény-ismereti, virágkötő-, és bűnmegelőzési tanfolyamokat. A tervezettnél kisebb mértékben, de sikerült a képzés ideje alatt és a szakkép-

Felnőttoktatás, kutatás

zések elvégzése után is részt foglalkoztatást biztosítani a célcsoport egy részére.

Úgy értékeljük, hogy a szociológiai és andragógiai kutatások révén hozzájárultunk a Zempléni kistérség munkaerőpiacról kirekesztődő társadalmi csoportjainak – főként romáknak – képzettségük emelkedéséhez, életminőségük javításához, munkaerő-piaci esélyeik növeléséhez, mobilitásra ösztönzésükhöz, a munka világába történő integrálásához, és ez által a társadalmi feszültségek csökkentéséhez.

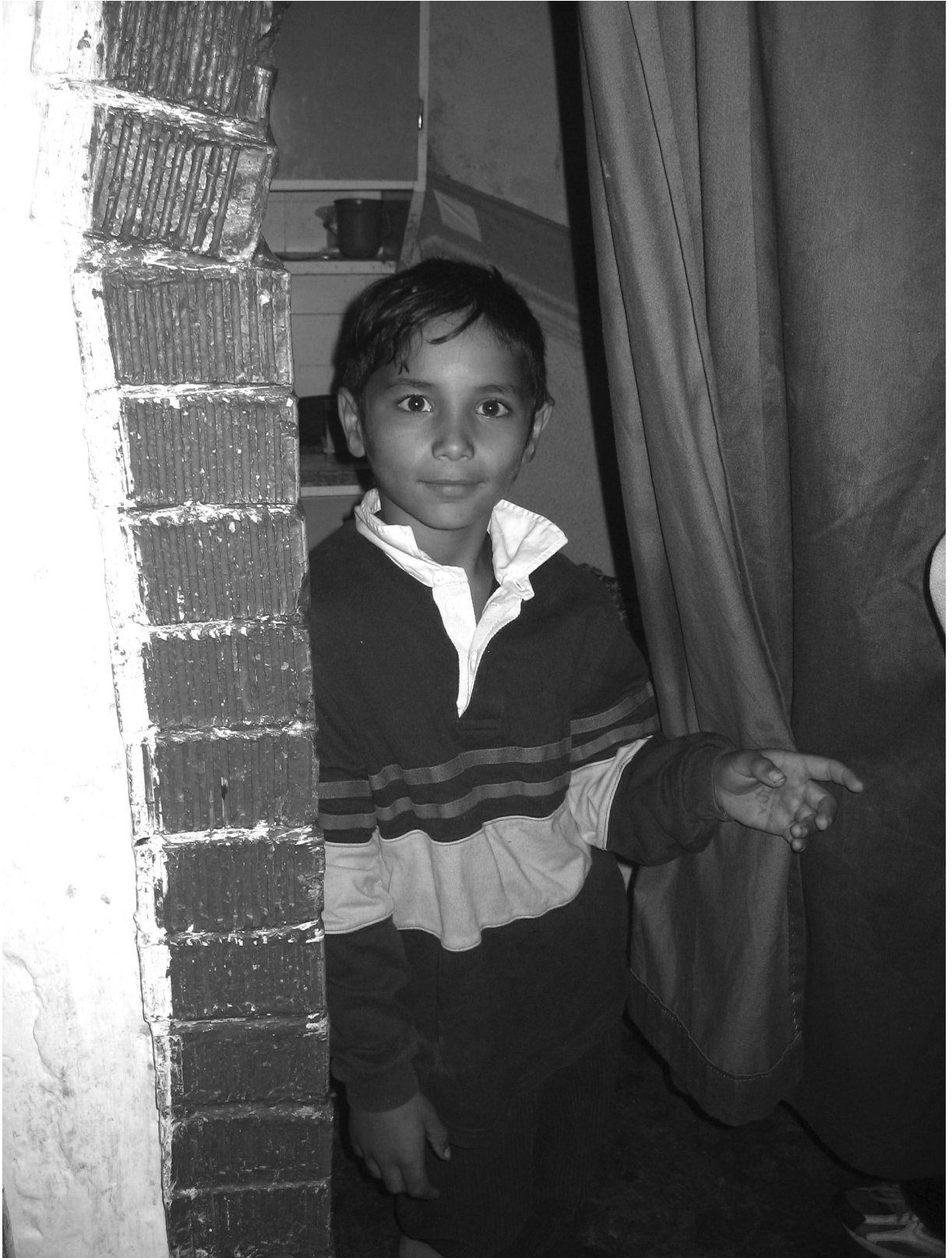
A futamidő alatt kiépült a projekt és a mellette működő mentori csapat fejleszthető szervezete, nőtt az egyének motivációja és kapcsolati tőkéje. A projektvezető feladatát nagy szakértelemmel, a célcsoport irányába nagy empátiával látta el. Mind a tartalmi, mind a pénzügyi ügyvitel szabályszerű volt, megfelelt a szerződés követelményeknek. A költségvetési kutatóhelyek és a vállalkozások a feladatok professzionális megosztásának köszönhetően hatékonyan együtt tudtak működni. A konzorciumi partnerek együttműködése a feladatoknak megfelelő volt, a projektmenedzsment helyi tagjai sokat profitáltak a közös munkából, számos know-how birtokába jutottak.

A kutatás eredményeképpen született összesen 33 hazai publikáció mellett számos fórum (médiaszereplések,

workshopok, konferencia) biztosította az eredmények társadalmi nyilvánosságát. A kutatás dokumentumai a továbbiakban is jól szolgálják a kistérség fejlődését, segítik további projektek kidolgozását. A mérési és képzési csomag változtatható tartalmú moduljai révén bármely közép-európai régióban adaptálható. Az eredmények társadalmi és gazdasági hasznosíthatóságának jegyében a projekt vezetőiben és helyi szervezeteknél (Pedagógiai Szakmai- és Szolgáltató Központ, a Zemplénért Civil Szervezetek Szövetsége Közösségi Bűnmegelőzési Iroda, az Önkormányzat, és családsegítő

71
K É K

szolgálat, illetve a Zempléni Vállalkozásfejlesztési Alapítvány szlovákiai fiiláléjával) is igényként merült föl a program folytatása. Ezért 2006-ban bűnmegelőzési és családbarát munkahelyek teremtése a képző-vállalkozókkal témában négy pályázatot nyújtottunk be az Igazságügyi Minisztériumhoz, illetve pályáztunk az NCA-hoz.

Köszönetnyilvánítás

Először is köszönöm *Gábor Kálmán*-nak a Felsőoktatási Kutató Intézet munkatársának, aki a Diákszigetet mintegy tíz éve kutatja, hogy 2005. nyarán lehetőséget adott arra, hogy a fiatalok öltözködése, lakáshasználata és ízlése terén is tehesünk fel kérdéseket, méghozzá módszertanilag újszerű „képes kérdőív” formájában. Neki köszönhetően viszonylag nagy mintán vizsgálódhattunk, majd a kö-

hely eltérések, esetleg jelentős eltérések is lehetnek azoktól. Egy korábbi kutatás szerint (Szapu, 2000)² a kaposvári fiatalok 85%-a volt besorolható valamelyik nagy, nyugati eredetű szubkulturális csoportba. E kutatás állításával szemben az az érzésünk, hogy elég jelentős az olyan fiatalok száma, akik ugyan hallgatják az adott csoportra jellemző zenét, esetleg még a viseletüket is hordják, de más csoportok zenéje és viselete is megjelenik náluk, és így valamilyen „keve-

Gaul Emil

A magyar fiatalok életformájáról és ízléséről a Sziget-kutatások alapján¹

73
K É K

vetkeztetések megfogalmazásánál is számos jó tanáccsal segített. Az adatelemzésben az intézet egy másik munkatársa, *Szemerszki Mariann* segített, a számítások elvégzésén mesze túl az értelmezések terén is a témát magáénak érezve önálló ötletekkel gazdagította a levonható tanulságok körét. A képes kérdőíveket magamon kívül két lelkes és kitartó hallgatóm *Bicsérdi Ágnes* és *Husztai Andrea* szerkesztette meg, és főként ők kutatták fel a legjellegzetesebb képeket. A számítógépes grafikákat nagyobbik fiam *Gaul Miklós* készítette a tőle megszokott precizitással.

Kutatásunkban arra keressük a választ, hogy a fiatalok, így a Sziget fesztivál résztvevői is milyen ízlésűek, és milyen értékeket vallanak. Az a feltételezésünk, hogy öltözködési szokásaik és zenei ízlésük hasonlít a nyugati mintákhoz, de azt is feltételezzük,

rek” stílus képviselői lehetnek. Továbbá azt gyanítjuk, hogy széles tömegek vannak a farmer + pólo viseletű gyerekeknek, akiknek nincs erős kötődésük egyik „szélsőséges” szubkulturális csoporthoz sem. A *Gábor Kálmán* vezette Sziget-kutatáson belül lehetőségünk nyílt arra, hogy a standard kérdőíveken belül megjelenjen az ízlés kérdése is, méghozzá két képes kérdőívben.

A kérdőívekre kapott válaszok alapján először a Sziget fesztivál látogatók életformáját próbáltuk körülrajzolni, majd egy kicsit mélyebben megnéztük, milyen háztípusban laknak és hová szeretnének költözni. Ezt követően megvizsgáltuk, hogy az egyes ifjúsági szubkulturák mennyire szimpatikusak számukra. Végül megpróbáltuk jellegzetes csoportokra bontani a mintát és jellemezni az egyes csoportokat.

Hogyan élnek a Sziget Fesztivál 2005. látogatói?

Budapest

A Sziget Fesztivál 2005-ön készítette felmérés 624 érvényes adatlapja szerint fiúk és lányok nagyjából azonos arányban vettek részt a rendezvényen. Az életkor megoszlása úgy alakul, hogy az általános és középiskolás korúak 27,2%-ot tesznek ki, a 20–24 évesek (így a felsőoktatásban tanulók) 36,2%-ot képviselnek, az ennél idősebbek, pedig a harmadik harmadot jelentik (36,6%). A fiatalok több mint fele Budapesten él, a többi, pedig vidéki városokban, csak 6% lakik falun.

van középiskolai, harmaduknak felsőfokú végzettsége. A mintában szereplő fiatalok 40,8%-a még tanul, 34,2% dolgozik, a többi, pedig egyszerre tanul és dolgozik (leszámítva a 3%-os nem dolgozó csoportot). Az általános iskolai tanulótól a gyermekes szülőkhöz terjedő mintában a havi átlagos pénzkeret 72 000 forint, ami persze elég nagy szórást mutat az összeg nagyságában, harmaduknak éppen eléri a 20 000 forintot a (zseb)pénze, 20 000 – 100 000 Ft között helyezkedik el a minta fele, míg 22% 100 000-nél magasabb összeg felett rendelkezik havonta. A fogyasztási cikkek bizonyos fajtájának birtoklása jellemző a fiatalokra, mert mobiltelefonja mindenkinek van, diszkenye is majdnem mindenkinek, saját számítógépe 84%-nak, digitális kamerája 36%-nak van. Önálló lakása negyedüknek (26%), autója ötödüknek (19%) van. A pénzköltésben a szórakozás az első hely (26%), amit a ruházatra fordított pénz követ (14%), a többi árucikkre (könyv, kozmetika, CD, egészség, stb.) fordított összeg egyike sem éri el a 10%-ot. Az öltözködés szempontjából talán érdekes lehet az önállóság, a felnőtté érés egy-egy áll-

másának átlagéletkora. A 15 évesen már szabadon jövő-menő fiatalok átlagosan 16,5 éves korukban szerzik az első szexuális tapasztalatot, 21 évesen vállalnak teljes állást és ekkorra tehető az első komoly együttélés, persze már nem a szülői otthonban. Gyereket azonban csak átlagosan 29 éves korban vállalnak a mai fiatalok (1. táblázat).

Milyen csoportokba sorolhatók a Sziget Fesztivál 2005-ön résztvevő fiatalok?

Az alábbi elemzésben arra keressük a választ, hogy a „sziget-lakóknak” milyen csoportokra bomlanak, mekkorák ezek a csoportok, milyenek a háttérváltozóik, vagyis, hogy melyik csoport tagjai fiatalabbak, iskolázottabbak, hol és milyen házban élnek, milyen lakásba igyekeznek, mennyi pénzük van, és mire költik. Végső soron az egyes csoportok tipikus képviselőinek profilját szeretnénk megrajzolni.

Az adatfelvétel során fotókat akartunk készíteni az adatközlőkről, de ez sajnos elmaradt, így a válaszadókat nem tudjuk pontosan azonosítani a ruházatuk alapján. Megítélésünk szerint azonban nem tévedünk nagyot, ha azt feltételezzük, hogy azok, akik válaszaikban az egyik csoport tagjaival teljesen azonosulnak, nagyjából azonosak az adott csoport tagjaival, hogy például azok, akiknek nagyon szimpatikusak a punkok, maguk is punkok. Noha vannak olyan emberek, akik azt mondják, nekem tetszenek az adott stílus képviselői, mert merészek, jópofák, stb. de én a világot fel nem vennék egy olyan ruhát.

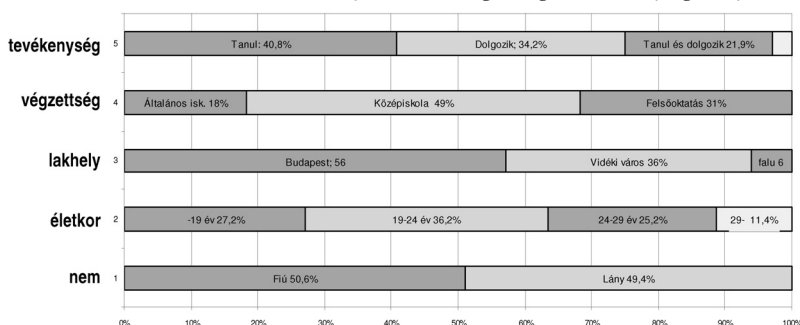
A kutatás során a megkérdezett fiataloknak egy nyolc képből álló stíluslapot mutatott a kérdező (2. képmel-*lélet*). A nyolc szubkultúrát megjelenítő képek mindegyikén egy-egy pár látható, a megfelelő öltözködésben. A megkérdezetteknek arra kellett válaszolni, hogy hányas képen szereplő öltözködés áll hozzá közel, illetve tőle távol,

74 K É K

Több mint felük kertes családi házban lakik, 27% panelban él, a többiek pedig, bérházban, lakóparkban, és hagyományos parasztházban (1. ábra).

Az iskolai végzettségük is jóval meghaladja az országos átlagot, felüknek

1. ábra. A nem, az életkor, a lakóhely, az iskolai végzettség és a tevékenység arányai

1. táblázat. Életesemények átlagéletkora években

Önálló jövedelménés	Első szex	Első komoly párkapcsolat	Elköltözés otthonról	Első teljes állás	Első együttélés	Első gyerekek
15 évesen	16,5 évesen	18 évesen	20 évesen	21 évesen	21 évesen	29 évesen

Budapest

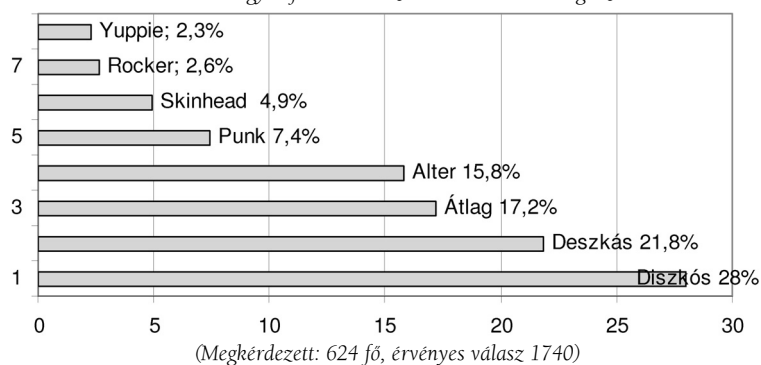
majd becsülnie kellett, hogy melyik öltözék mennyire jellemző, elterjedt a Sziget közönségére, illetve Magyarországra. Az eredmények azt mutatják, hogy a Szigetjáró fiatalok majdnem 60%-nak az alternatív stílus a leg-szimpatikusabb, és csak ez után következnek az „átlagos” öltözéket viselő fiatalok 40%). Az ellenszenv is legkevesébé ezt a két csoportot sújtja (7,7, illetve 14,3%). Ugyanakkor a fiatalok több mint fele utálja a rockereket és a punkokat (54,9 és 51,1%). A megkérdezettek szerint a Szigeten a

legtöbb az alteros és a punk (26,2 és 26,4%). A szubkultúrák országos jelenlétét becsló válaszok szerint a legtöbben a diszkósok vannak (28%), őket követik a deszkások (21,8%), az átlagos és alteros öltözékűek még jelentősek (17,2 és 15,8%), míg a többi négy, ruházatban is megjelenő stílus képviselői alig vannak jelen a hazai populációban

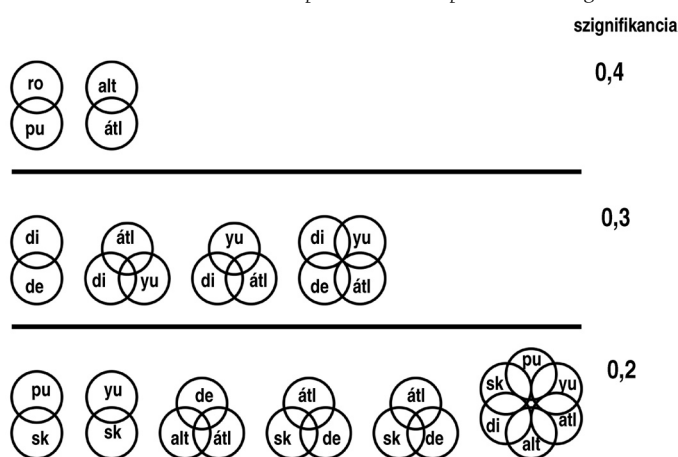
A csoportok közötti kapcsolatok és erősségük

Kíváncsiak voltunk, hogy az egyes öltözködési stílusok kapcsán nyilvánított rokonszenv milyen mértékben korrelál az egyes csoportok között, és milyen valószínűséggel, azaz szignifikancia szinten (4. táblázat). Négy szintet találtunk, a 0,4-es, a 0,3-es, és a 0,2-es erősségű szintet. Az együttjárásokat szignifikancia szintenként külön-külön jelöltük (3. ábra). Utána megpróbáltuk a kapcsolatot és annak erősségét ábrázolni. A 0,4-es értékű kapcsolatot rövid, vastag vonallal, a

2. ábra. A magyar fiatalok öltözködési stílusának megoszlása

3. ábra. Az öltözködési csoportok közötti kapcsolatok erőssége

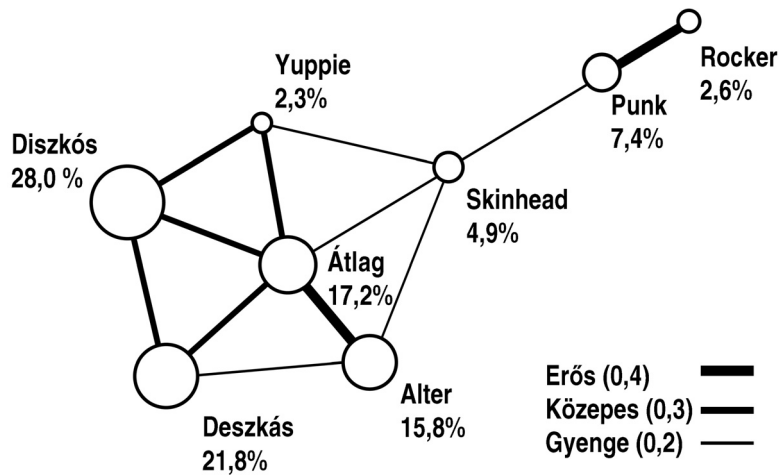
2. táblázat. Csoportok megoszlása a Szigeten és Magyarországon, az irántuk érzett szimpátia százalékában

%	alter	átlagos	deszkás	diszkós	rocker	Yuppie	Skinhead	punk
Szigeten	26,2	2	16,7	10,2	12,6	0,5	4,9	26,4
Magyarországon	15,8	17,2	21,8	28	2,6	2,3	4,9	7,4
közel áll	59	39,7	25,6	19,5	18,4	15,8	14,8	13,9
semleges	33,3	45,9	40,7	39,3	26,8	40,4	46,9	35
távol áll	7,7	14,3	33,7	41,2	54,9	43,8	38,4	51,1

0,3-es értéket közepes vastagságú és hosszúságú vonallal, és a 0,2-es erősségűt, vékony, hosszú vonallal jelöltük. Az így nyert papírsárkány formájú ábra (4. ábra) több mindent szemléltetett és néhány következtetésre inspirált.

A körök nagysága utal az egyes csoportok nagyságára. Az ábrán az is jól látható, hogy a rockerek és a punkok nem tartanak kapcsolatot a többi csoporttal. A skinheadek a rockereken kívül már három csoporttal is kapcsolatban állnak, de ez elég gyenge (csak 2-es erősségű). Az ötszög másik négy csúcsánál elhelyezkedő, tehát sajátos stílusú csoportok egymáshoz elég

4. ábra. Az öltözködési csoportok nagysága és kapcsolati rendszere

76 KÉK

erősen kötődnek (2-es, 3-as). Az ötszög középpontjában helyezkedik el az „átlagosak” csoportja, amelyik mind az öt másikkal kapcsolatot tart, az alterekkel igen erőset (4-es). Az egyes csoportok a többihez képest elfoglalt helyükkel és a kapcsolat erősségével jellemezhetők, mint ahogy egy szociometriai ábra elemzése során tapasztaljuk.

A háttérváltozók, különösen az ízlésre jellemző ház és ruha stíluslap elemzése

Számítást végeztünk, hogy az egyes csoportokkal szimpatizálóknak milyen a korrelációja a nemmel, az életkorral, a lakóhellyel, a végzettséggel, a jelenlegi és jövőbeli lakástípussal, a fogyasztási szokásaikkal és az életese-ményeikkel (3. táblázat). A táblázat egyes értékeinek összevetése, elemzése alapján állításokat fogalmazunk meg,

következtetéseket vonunk le. Először az egyes háttérváltozók sorait vizsgáljuk, utána az egyes szubkulturális csoportok oszlopai mentén végezzük el az elemzést.

Nem A fiú/lány arány három alcsoportban kiegyenlített, míg a diszkósoknál, a punkoknál és a yuppieknél több a fiú, addig a deszkásoknál és az altereknél több a lány. A szélsősége-sebbek (skinhead, rocker, punk) között ugyan nincs lány többségű, de a „szolidabbak” között viszont van fiú többségű (yuppie, diszkós) csoport.

Életkor A 19 éves korig tartó legfiatalabb korcsoportban nagyon nagy a szórás, a deszkások kétharmada, és a punkok, rockerek egyharmada ide tartozik, míg a yuppieknak csak hatoda. A 20–22-évesek csoportja kiegyenlített, alacsony a szórás, az egyes csoportok negyede-ötöde tartozik ide. A 23–24 és a 25–29-évesek között

már markánsan megjelenik a yuppiek, alteresek, átlagosok többsége és a punkok és rockerek elenyészően alacsony száma.

Lakhely Az „élőhely” vizsgálatánál azt a lakhelyet vettük figyelembe, ahol több időt tölt a fiatal, például a kollégistáknál a kollégiumi címet. Három kategóriát különítettünk el, a budapesti, a vidéki városi és a községekben élő fiatalok csoportját.

A fiatalok átlagosan 41%-a Pesten, 47%-a vidéki városban és csak 12–13%-a él községekben. A szubkulturális csoportok eloszlása elég egyenletes, nem mutat nagy eltérést az átlagtól. A punkok és deszkások inkább pestiek (48–48%), a skinheadek és a rockerek pedig inkább vidéki városiak (50,6xy–49, 6%). Érdekes, hogy a skinheadek aránya falun 5,9%, a 12%-os átlagos eloszlásnak csak a fele.

Iskolai végzettség A Szigetlátogatókra a középfokú végzettség a jellemző, mintegy 2/3-uk tartozik ide, a csak általános iskolát végzetek hányada elenyésző, közel 1/3-os a felsőoktatási végzettség a mintában. A legképzettebbek a yuppiek és a legalacsonyabb iskolázottságúak a rockerek.

A saját rendelkezésű pénz összege havonta Ebben a tekintetben hasonló az eloszlás a lakóhellyel. A legtöbbjük a yuppieknak van a legszegényebbek a punkok, és az eltérés közöttük igen jelentős, 30% a yuppiek felől, 50% a punkok felől nézve.

4. táblázat. Az iskolai végzettség szempontjából szélsőségesen eltérő csoportok

Csoport	8 általános %	Középiskola %	Főiskola, egyetem %
Yuppie	0,0	26,0	73,9
Átlagos	0,9	39,0	59,6
Punk	2,5	59,3	38,3
Rocker	2,8	69,2	20,6

5. táblázat. A havonta rendelkezésre álló „saját pénz” összege a sor elején és végén

Csoport	Havi pénzösszeg Ft
Yuppie	95,5
Diszkós	88,0
Rocker	70,0
Punk	61,4

Fogyasztás A fogyasztás szerkezetében nem térnek el az egyes öltözködési stílusok szimpatizánsai. Mindegyikben a legnagyobb tétel a szórakozás (23–29%) és azt az öltözködésre fordított kiadások követik (14–19%).

Életesemények Itt is igen kicsi a szórás az egyes csoportok értékei között, ami azt mutatja, hogy nem annyira az élet lényeges szempontjaiban tér el az ízlésük, hanem inkább a különbözőség, az egyedi élet kifejezésének vágya (Simmel) hajthatja őket a szubkulturális külső felvételében. Talán annyi megkockáztatható, hogy a rockerek és a punkok szimpatizánsai korán kezdők, míg az átlagosak és a yuppiek kedvelői ráérősebben élnek az életüket, később költöznek el otthonról, később szánják rá magukat megállapodottabb párkapcsolatra.

Hol laknak most, és milyen lakásba vágyódnak a jelenlegi „szigetlakók”?

A kilenc tipikus ház fotóját tartalmazó stíluslap (1. képmelléklet) alapján a megkérdezett 309 fiatal harmada egyemeletes, kertés házban lakik, 27%-uk panelházban, további 21% pedig úgynevezett kockaházban. Az egyes csoportok eltérése az átlagtól nem mindenütt jelentős, a kiemelkedőbbeket közé tartozik, hogy a panelházakban egy kicsit több punk, skinhead és rocker él és kevesebb yuppie és deszkás, az utóbbiaknak viszont a villákban magasabb a jelenléte.

A következő kérdés arra vonatkozott, hogy milyen házban lesz az első

Budapest

önálló lakásuk. Tekintve, hogy már a megkérdezés pillanatában 20%-nak volt saját lakása, és 24 éves korra teszük az elköltözést, a kérdés aktuális, valóságos. A válaszok szerint a legtöbben panelban kezdenek (26%), lakóparkba, vagy bérházba költöznek (21+17=38%), vagyis 2/3-uk úgy látja, hogy nagy társasházakban kaphat megfizethető árú lakást. Valószínű, hogy ezeket a lakásokat Budapesten és a többi városban képzelték el.

A „10-15 év múlva” kezdetű kérdésre adott válaszokban azt láthatjuk, hogy harmaduk szüleikhez hasonlóan megszerzi az emeltes kertés házat, vagy egy szép lakást egy lakóparkban, és innen talán elszabadul a képzelet, mert a jelenlegi 3%-ot kitevő villalakók létszáma megsokszorozódik és 39%-ra emelkedik! A leglátványosabb a panelházak „kiürülése” (27-ről 3%-ra), és a kockaházak elnéptelenedése (21%-ról 5%-ra). A bérházak, lakóparkok, parasztházak 3–10%-os, alacsony népszerűség mellett, szám szerint őrzik a lakóikat. Attól eltekintve, hogy mennyire reális és mennyire álmódosítás a távoli jövőt firtató kérdésre adott válasz, az világosan kirajzolódik, hogy míg a közeljövőben társasházban, addig a távolabbi jövőben 80%-ban kertés családi házban gondolkodnak a fiatalok. A választások között nincs nagy szórás az egyes csoportokat illetően, bár akad egy-két kiugró érték, például a parasztházat a megkérdezettek átlagosan 5%-a választotta, de a deszkásoknak 14,3%-a igyekszik oda. A panelt csak 2% tartja távlatosan vonzóknak, a rockereknek azonban 8,4%-a képzeli a jövőjét panelházban.

Az elemzés ettől a ponttól kezdve egy kicsit elszakad a tényszámoktól, és a feltételezések tájára téved. Vajon mi az oka annak, hogy ilyen elsősorban magas arányban döntenek a fiatalok a családi kertés ház mellett? Talán

a gyermekkori kertés ház visszaszerzésének álma, vagy a szülők meg nem valósított vágya, esetleg az amerikai filmek mintája volt olyan vonzó? Vagy a hazai polgári álmom egy családi, kertés ház, a zöldben játszó három gyerekkel, és nyugati kocsival munkából hazatérő apukával? A társasház miért ennyire népszerűtlen? Menekülés a panel sivárságából, az elhanyagolt lépcsőházakból, a szűkös, merev terekből? Az elmúlt szocializmussal együtt a kollektív házakat is el akarjuk feledni? Kiterjedt kertváros bevásárló központokkal és autóval: ez vonzó.

77
K É K

A hagyományos városi tér, a magas beépítés, a sűrű élet inkább taszít.

A kívánatos jövő villái a stíluslapon eléggé eltérnek egymástól, ami a vagyoni szempontból hasonló „befektetések” tulajdonosainak ízlésére is rávilágíthat. A legtöbben a klasszicista villát választották (17%), ami okvetlen a hagyományt testesíti meg, az oszlopok és timpanon az építészet 2000 éves motívumai, isteni, örök, klasszikus, hagyományos jelzőkkel jár. A modern villa a liberálisabban gondolkodók sajátja lehet, a tehetőséget szintén kifejezi, a tágas kert, a nagy ablakok, a nyugodt formák pedig a korszerű lakáskultúra attribútumai, a lakberendezési lapok által közvetített ideális otthon képének egy megvalósult formája. Érdekes, hogy a szecessziós villa (7%, az Andrassy úti Egger villa) mennyire „lemaradt” a versenyben, talán azért, mert kétemeletes és ezért bérháznak néz ki?

A Sziget fesztivál látogatóinak öltözködési csoportjai

Budapest

Diszkósok szimpatizánsai A legtöbb mutatóban nem nagyon térnek el az átlagtól, erőteljesebb tendencia nem rajzolódik ki náluk. A kétharmadában fiúkból álló csoport tagjainak fogyasztói stílusára jellemző, hogy ők költenek a legtöbbet ruhára (19,4%), és ők vágnak kertes házba, leginkább klasszicista villába (24,6%), tehát fontos nekik a szép megjelenés.

Punkok szimpatizánsai A többségben fiúkból (63%) álló csoport tagjai a fiatalabb korosztályhoz tartoznak, a középiskolai és felsőfokú végzettségük aránya 60/40% körüli. Közel felük budapesti lakos, az átlagnál magasabb arányban élnek panelházakban és kertes házakban. Pénzben a legrosszabbul elerestett csoport (61 400 Ft/hó) mégis ők költik a legtöbbet

szórakozásra (29,7%), korán veszítik el a szüzességüket (15,9 éves korban), és korán állnak munkába (20 évesen). Szegény, de szabadságra, önállóságra vágyó fiatal fiúkból álló csoport.

Skinhead szimpatizánsok A kapott értékek eloszlása szinte sehol sem tér el az átlagtól. A települések között a vidéki városokban sokkal többen élnek az átlagnál (50,6%). Az eszményi háztípus számukra a kertes ház, abban is a huszadik században épült nem kirívó külsejű épület. Az átlagos iskolázottságú, idősebb korosztályhoz tartozó fiatalok alkotják ezt a csoportot.

Yuppie szimpatizánsok Ez a minta nagyon sok értékben tér el az átlagtól, igen jellegzetes. A fiú/lány arány

60/40%, és a legidősebb a többi csoportéhoz képest, a legkevesebb 19 évesnél fiatalabb és a legtöbb 25–29 éves van közöttük. Ők messze a legiskolázottabbak a 73,9/26,2 felsőfokú/középfokú végzettségű arányukkal, és a legtöbben tőlük jönnek villalakásból és még többen fognak a későbbiekben is villában lakni, és a legmagasabb az egy főre jutó saját rendelkezésű pénzük (95 000 Ft/hó). Minden életeseményük 1/2-1 évvel később következik be az átlagnál, később állnak munkába (talán amiatt is, hogy egyetemre járnak), később költöznek el otthonról, később kezdenek együtt élni a párjukkal. Gazdag, megfontolt, sikeres csapat.

Rockerek szimpatizánsai A minta tagjai nagyon fiatalok és a legalacsonyabb az iskolai végzettségük is (69,2/20,6% felső/középfokú). Jellemző rájuk hogy többen laknak vidéki városban, azon belül is panelben (34,6%). Viszonylag kevesen vágnak közülük kertes családi házba, villába és ugyanakkor többen még panelházba is mennének! A rocker szimpatizánsok szegények (70 500 Ft/hó) és a legfiatalabban költöznek el otthonról, legkorábban, 16 évesen kezdik a nemzeti életet, és legfiatalabban állnak munkába.

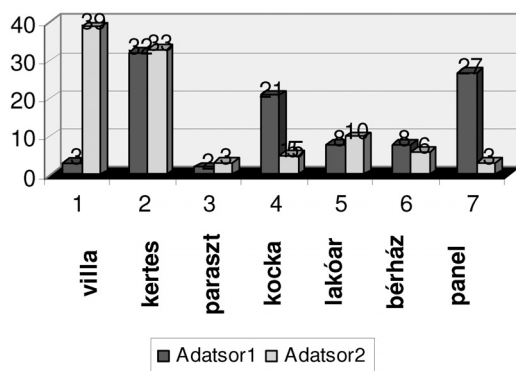
Deszkások szimpatizánsai Ebben a csoportban a lányok vannak többségben (46,0/54%) és ők messze a legfiatalabbak, a saját csoportjukon belül 59,2%-os a 19 éveseknél fiatalabbak aránya. Többen élnek Budapesten, és érdekes módon közülük igyekeznek a legtöbben parasztházba (14,3%). A többi mutatójuk nem tér el az átlagtól.

Altérek szimpatizánsai Az alternatív stílusú ruházatúakra szavazók között túlsúlyban vannak a lányok (43,5/56,2), és a magasabb iskolai végzettségűek (42,0/56,5% közép/felső).

Átlagosak szimpatizánsai Ebben a mintában az idősebbek vannak túl-

5. ábra Háztípusok. Hol lakik, hová készül először és távlatilag?

Lakóháztípus, ahol most lakik (1), és ahol 15 év múlva lakna (2)

6. táblázat. Háztípusok. Hol lakik, hová készül először és távlatilag?

Háztípus/ %	villa	emele- tes kertes ház	paraszt- ház	kocka- ház	lakó- park	bérház	panel- ház
Most lakik	3	32	2	21	8	8	27
Első saját lakás	3	17	3	10	21	17	26
15 év múlva...	39*	33	3	5	10	6	3

* klasszicista villa: 17%

modern villa: 14% szecessziós villa: 7%

(41. 42. 43. kérdőív.)

súlyban, és olyanok, akiknek magasabb az iskolai végzettsége (39.2/59,6%), és a legkésőbb szerzik az első szexuális tapasztalatot (16,9 év), és későn költöznek el otthonról.

A szimpatizánsok elemzésének összefoglalása

Azt tételeztük fel, hogy több mint 15% „átlagos” kinézetű fiatal van, de a vizsgálat szerint a szakértők, vagyis a Sziget-látogatók becslése szerint ez 17,2%, ami ugyan annyi, mint a kaposvári kutatásban talált érték. Valóban itt számszerű egyezés van, és azt is mondhatjuk, hogy ez a 15–20% fiatal nem sorolható egyik szubkulturális csoportba sem. A fiatalok kinézet szerint elkülöníthető csoportjai azonban életmódban sem térnek el egymástól (lásd életesemények majdnem azonos bekövetkezése), ezért többségük nem nevezhető szubkulturának. A csoportok megkülönböztetésére inkább az jellemző, hogy azonos a viseletük, azonosak a szokásaik a külsőségeik. Úgy is fogalmazhatjuk, hogy az egyes csoportok a szubkulturák stílusára épült üzleti stílusnak, a termelők és szolgáltatók által kínált tipikus stílusú javak fogyasztói, tehát nem a szubkulturák életformáját valósítják meg, hanem csak a stílusukat vásárolják meg, fogyasztják, viselik.

A fogyasztói és „viselési” szokások hasonlósága mellett kitapintható még egy összefüggés. Úgy tűnik, hogy az években és a tapasztalatokban megragadható életkor, az iskolázottság, az anyagi javak birtoklása többé-kevésbé együtt fordul elő a vizsgált minta több csoportjában, így megfogalmazhatunk néhány szabályszerűséget.

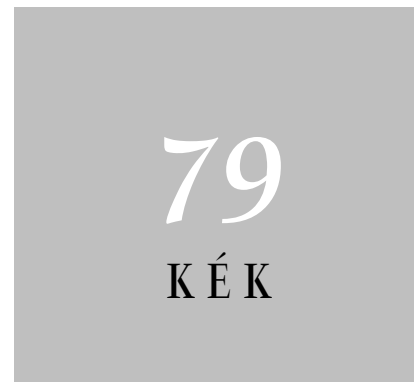
Kétszer négy állítás:

1. A *deszkások* a legfiatalabbak, de a *punkok* és a *rockerek* is fiatalok
2. A *rockerek* és a *punkok* kezdik legkorábban a felnőtt életet.
3. A *rockerek* és a *punkok* a legalacsonyabb iskolázottságúak
4. A *punkok* és a *rockerek* a legszegényebbek, utánuk jönnek a *deszkások*
5. A *yuppiek* a legidősebbek, utánuk jönnek az *átlagosak*, az *alterek* és *diszkósok*.
6. A *yuppiek* talán egy kicsit később kezdik a felnőtt életet a többiekénél
7. A *yuppiek* messze a legiskolázottabbak, utánuk jóval jönnek az *átlagosok* és az *alterek*
8. A *yuppiek* a leggazdagabbak, utánuk jönnek a *diszkósok*

Ezen állítások alapján néhány következtetést kockáztathatunk meg. Beigazolódott az a régi mondás, hogy „fiatalság – bolondság!” A szélsőséges megjelenésű *punkok* és *rockerek* ugyanis többségében fiatalok, míg a *yuppiek*, *átlagosok*, *alterek* és *diszkósok* az idősebb korosztályhoz tartoznak. A *deszkások* a jobbmódú, a *punkok* és *rockerek* pedig a szegényebb fiatalok.

A *diszkósok*, *átlagosok* és *alterek* iskolázott, nem kirívó, feltűnő öltözködésű, idősebb fiatalokból összetevődő

csoportok a *yuppiek*től például abban térnek el, hogy nem öltözködnek olyan „hivatalosan”, felnőttesen, amit talán azért is tehetnek meg, mert a munkájuk nem kívánja meg, de lehet, hogy ez csak ízlés kérdése. Az ízlésbeli eltérést úgy fogalmazhatjuk meg,

hogy például a *diszkós* lányok egy kicsit szexibbek, a fiúk divatosabbak, az *alterek* pedig érdekesebb, fűszerebb darabokat vesznek föl, olyanokat, amelyek inkább a lelki tulajdonságaikat fejezik ki.

JEGYZETEK

- 1 A kutatás a Széchenyi István ösztöndíj támogatásával jött létre.
- 2 Szapu Magda (2000): *A zúrkorszak gyermekei*. Budapest: Századvég

7. táblázat. Jellegzetes csoportok jellegzetes változói

Csoport, stílus	Életkor	Élettapasztalat	Iskolázottság	Pénz, vagyon
Punk	Fiatal	Korai	alacsony	legszegényebb
Rocker	Fiatal	Korai	Legalacsonyabb	szegény
Deszkás	Legfiatalabb	Átlagos	Átlagos	Átlagos
Alter	Idősebb	Átlagos	Magas	átlagos
Átlagos	Idősebb	Később	Magas	átlagos
Yuppie	Legidősebb	legkésőbbi	Legmagasabb	leggazdagabb

Mellékletek

1. képmelléklet. Ruha stíluslap

1

2

3

4

5

6

7

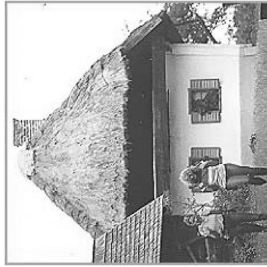

8

Fiatlok ízlése kutatás, RUHA MINTALAP, Sziget 2005.

2. képmelléklet. Ház stíluslap

F i a t a l o k í z l é s e k u t a t á s . H Á Z M I N T A L A P . S z i g e t 2 0 0 5 .

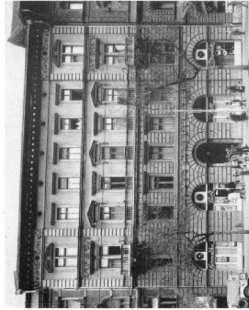
1

2

3

4

5

6

7

8

9

3. táblázat. A nyolc szubkulturális stílus szimpatizánsainak háttérváltozói százalékban kifejezve

%		1 disz- kós	2 punk	3 skin- head	4 yup- pie	5 rocker	6 desz- kás	7 alter	8 átla- gos
NEM	fiú	64,9	63,0	52,9	60,9	55,1	40,6	43,5	49,6
	lány	35,1	37,0	47,1	39,1	44,9	54,0	56,2	50,4
ÉLETKOR	19	19,3	37,1	20,0	15,2	31,8	59,2	25,8	24,3
	20-22	25,4	23,5	23,5	27,2	20,6	24,0	23,8	20,0
	23-24	8,8	7,4	12,9	15,2	7,5	10,7	11,3	11,3
	25-29	29,8	19,8	28,2	31,5	22,4	24,0	29,0	30,4
	29-	16,7	12,3	15,3	10,9	16,8	8,7	9,9	13,5
LAKHELY	Budapest	44,7	48,1	42,4	39,1	35,5	48,0	42,0	45,2
	többi város	40,4	37,0	50,6	40,3	49,6	36,0	43,8	41,7
	község	14,9	12,3	5,9	12,0	13,1	14,0	13,0	13,0
VÉGZETT- SÉG	8 általános	0,9	2,5	2,4	0	2,8	0,7	1,2	0,9
	középiskola	51	59,3	50,6	26,1	69,2	48,0	42,0	39,2
	felsőoktatás	48,3	38,3	45,9	73,9	20,6	50,7	56,5	59,6
HÁZTÍPUS	parasztház	1,8	1,2	3,5	2,2	1,9	0,7	1,7	1,7
	kockaház	18,4	11,1	22,4	19,6	20,6	22,7	20,9	20,0
	kertes ház, kétszintes	27,2	33,3	29,4	32,6	29,9	32,7	32,2	31,3
	városi bérház	6,1	4,9	7,1	10,9	6,5	7,3	8,7	10,0
	panelház	28,9	34,6	31,8	20,7	34,6	19,3	24,9	25,2
	lakópark	13,2	12,3	3,5	6,5	4,7	10,0	7,5	8,3
	klasszicista villa	1,8	1,2	0	3,3	0,9	2,7	1,7	0,9
	szecessziós villa	0	0,0	0	1,1	0	0,7	0,3	0,9
	modern villa	2,6	1,2	2,4	3,3	0,9	4,?	2,0	0,9
VÁGYOTT HÁZTÍPUS	parasztház	4,4	3,7	5,9	3,3	7,5	14,3	4,6	5,2
	kockaház	35	8,6	5,9	4,3	7,5	3,3	3,2	3,5
	kertes ház, kétsz.	32,5	27,2	40,0	37,0	22,4	31,3	32,8	33,0
	városi bérház	5,3	4,9	3,5	2,2	7,5	8,0	6,7	6,1
	panelház	0,9	3,7	2,4	2,2	8,4	0,7	2,6	2,2
	lakópark	11,4	12,3	5,9	10,9	7,5	12,0	10,7	12,6
	klasszicista villa	24,6	14,8	11,8	20,7	11,2	18,7	16,8	15,7
	szecessziós villa	3,5	6,2	7,1	3,3	11,2	7,3	6,7	7,0
	modern villa	14,0	18,5	17,6	16,3	16,8	16,7	14,8	13,9
FOGYASZ- TÁS	ruha	19,4	15,8	14,4	17,2	15,8	16,7	15,3	16,0
	szórakozás	24,5	29,7	25,1	24,9	23,5	28,7	26,8	24,7

SAJÁT PÉNZ Ft	ezer forint/hó	88	61,4	80,0	95,5	70,5	77,0	81,3	80,5
ÉLET- ESEMÉNY években	elköltözés	20,0	20,4	19,7	20,1	18,9	20,0	20,0	20,6
	első szex	16,3	15,9	16,4	16,6	16,0	16,8	16,6	16,9
	első teljes állás	21,2	20,0	20,7	21,4	20,1	21,0	21,0	21,2
	együttélés	21,5	21,8	21,5	22,6	22,2	21,3	21,7	21,9

8. táblázat. Az öltözködési stíluslap (párokat ábrázoló) korrelációja

Correlations

	K107.1 Stílus II. 1	K107.2 Stílus II. 2	K107.3 Stílus II. 3	K107.4 Stílus II. 4	K107.5 Stílus II. 5	K107.6 Stílus II. 6	K107.7 Stílus II. 7	K107.8 Stílus II. 8
K107.1 Stílus II. 1 Pearson Correlation	1	-,012	,183**	,357**	-,062	,336**	,163**	,330**
Sig. (2-tailed)		,771	,000	,000	,131	,000	,000	,000
N	598	596	596	596	596	596	597	596
K107.2 Stílus II. 2 Pearson Correlation	-,012	1	,250**	-,062	,464**	,008	,075	-,014
Sig. (2-tailed)	,771		,000	,131	,000	,845	,067	,728
N	596	596	596	596	596	596	596	596
K107.3 Stílus II. 3 Pearson Correlation	,183**	,250**	1	,215**	,133**	,094*	,234**	,258**
Sig. (2-tailed)	,000	,000		,000	,001	,022	,000	,000
N	596	596	596	596	596	596	596	596
K107.4 Stílus II. 4 Pearson Correlation	,357**	-,062	,215**	1	-,085*	,132**	,179**	,300**
Sig. (2-tailed)	,000	,131	,000		,039	,001	,000	,000
N	596	596	596	596	596	596	596	596
K107.5 Stílus II. 5 Pearson Correlation	-,062	,464**	,133**	-,085*	1	-,033	,024	-,053
Sig. (2-tailed)	,131	,000	,001	,039		,420	,559	,196
N	596	596	596	596	596	596	596	596
K107.6 Stílus II. 6 Pearson Correlation	,336**	,008	,094*	,132**	-,033	1	,284**	,248**
Sig. (2-tailed)	,000	,845	,022	,001	,420		,000	,000
N	596	596	596	596	596	596	596	596
K107.7 Stílus II. 7 Pearson Correlation	,163**	,075	,234**	,179**	,024	,284**	1	,479**
Sig. (2-tailed)	,000	,067	,000	,000	,559	,000		,000
N	597	596	596	596	596	596	597	596
K107.8 Stílus II. 8 Pearson Correlation	,330**	-,014	,258**	,300**	-,053	,248**	,479**	1
Sig. (2-tailed)	,000	,728	,000	,000	,196	,000	,000	
N	596	596	596	596	596	596	596	596

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

T. Kiss Tamás: *Tett(Hely)ek. Egyetemisták valóságkutató táborai Magyarországon a 20. században*. Budapest: ÚMK, 2007.

A 20. századi magyar történelem változásait mindig egy-egy társadalmi méretű kataklizma előzte meg, mint például Trianon, a II. világháború vagy az 1956-os forradalom és szabadságharc. Ezeknek az eseményeknek az igazi következményeivel csak évtizedekkel később szembesült a politikai és az értelmiségi elit, de termé-

lőnböző korszakokban jelentkező falukutatók számára is.

E két fogalom kimondatlanul is összekapcsolódik T. Kiss Tamás kötetében akkor, amikor a valóságfeltáró táborok részletes bemutatása előtt szükségét érzi a falukutatók társadalomtörténeti okainak tisztázását. A 20. században a legnagyobb változások a falvakban történtek, s minden korszakban jelentkeztek olyan egyetemista, főiskolás csoportok, akik szembesülni akartak a valósággal. S ez volt az a közös

Bögre Zsuzsanna

Valóságkutató táborok és/vagy identitás keresések

85
K É K

szetesen maga a társadalom nagy része is. T. Kiss Tamás monográfiája arról győzi meg az olvasót, hogy a 20. században Magyarországon (is!) a szociológia és a szociográfia kitermelt egy nagyon sajátos valóságfeltáró műfajt, a falukutatót.

A magyar és persze a közép-kelet európai társadalomfejlődés sajátossága áll amögött, hogy miért éppen a falu lett és maradt – közel egy századon keresztül – a társadalmi önismeret helyszíne. Mindkét fogalom a „falu” és a „társadalmi önismeret” is kulcsfontosságúnak tekinthető a vizsgált korszakban. Egyfelől a magyar falvakban végbement változások ismerete nélkül nem érthető meg a 20. század társadalomtörténete, másfelől a változások ismeretében juthatunk el egyfajta társadalmi önismerethez. Úgy tűnik, hogy e két jelenség szoros összetartozása nemcsak a mai olvasó/értelmező retrospektív megközelítésében tekinthető igaznak, hanem a kü-

pont, amiben az 1930-as, az 1945 utáni, illetve a hetvenes–nyolcvanas évekbeli falukutatók megegyeztek egymással. A falukutatók, a társadalom megismerése és a valósággal szembesülni akaró fiatal értelmiségiek identitás keresése az előbb említett mindhárom korszakban összekapcsolódott egymással, ami a kötetből világosan látható.

Pusztán abból a tényből, hogy a valóságfeltáró próbálkozásokat egymás mellé tette a szerző, nem csak az derült ki, hogy komoly tradíciója volt Magyarországon a falukutatóknak, hanem az is, hogy egy-egy korszakon belül tömegesen került sor táborok szervezésére. Ez utóbbi tény viszont arra hívhatja fel a figyelmet, hogy a „kirajzások” sohasem egyedi kezdeményezések hatására születtek, hanem a kor szükséglete hívta azokat életre.

Ez a megállapítás a közhelyen túlmenően azt is jelezni akarja, hogy e

kötet megjelenése nélkül e sorok írójában (talán másokra is érvényes ez) sem tudatosult volna, hogy a nyolcvanas évekbeli falukutató táborok nem csak a lelkes táborvezetők kívánsága volt, hanem a kor követelménye is egyben.

Fentebb azt emeltem ki, hogy mi-
ben voltak a falukutató táborok ha-
sonlóak egymáshoz, tartozom még a
közöttük lévő különbségek megneve-
zésével. Nyilvánvaló, hogy a harmin-
cas évek valóságfeltáró mozgalma,
amely átnyúlt Felvidékre és megszer-
veződött Erdélyben is, (III. fejezet 45–
65.) és az 1945 utáni fényes szelek

utómunkálataiban való alacsony rész-
vétel is ezt látszik alátámasztani. (VII.
fejezet 126-141.)

Talán éppen ez utóbbi különbség
kiemelése segíthet bennünket annak
megértésében, hogy miért nem tudtak
nagyobb horderejű szakmai teljesít-
ményt nyújtani a hetvenes és a nyolc-
vanas években megszervezett táborok.
Az elődök politikai változást sürgetve
erős motivációt érezhettek illetve erő-
sen motiválva voltak abban, hogy
munkájukat kötetekbe rendezzék, s a
nagyközönséggel azokat megismertes-
sék. Az utóbbiak, azok, akik az ismert
politikai okok miatt a tényleges való-
sággal csak a helyszínen találkozhat-
tak, hosszabb utat jártak be addig,
míg publikálható szakmai teljesítmé-
nyekig eljutottak.

Ez a megállapítás inkább a táborok-
ban résztvevő diákokra igaz, semmint
a szakmai színvonalért felelős tábor-
vezetőkre. Ám ez utóbbiak munkáját
is lelassíthatta, hogy a valóság felfede-
zése, a személyes identitás tisztázása
és a fiatalabb generáció látásmódjá-
nak élezése egyszerre terhelte őket.
Vagyis az a korabeli probléma, amely-
re a szerző többször is visszatért köte-
tében, hogy miért tűntek a megszer-
vezett táborok terméketlennek, véle-
ményem szerint már a táborok
szervezésének pillanatában eldőlt.

A hetvenes és nyolcvanas évek való-
sággeltáró mozgalma e sorok írója sze-
rint a társadalmi önismeret tisztázásá-
nak a helyszíne volt, s ilyen formán a
szervezők nem várhattak el minden
esetben azonnali, konkrét eredmé-
nyeket. A „haszon” közvetlenül je-

lentkezett. Vagy úgy, hogy a táborok
vezetőinek szakmai munkájába beke-
rültek a kirajzások tapasztalatai, (töb-
bek között Márkus István, aki
Balástyán volt szakmai vezető, Juhász
Pál, aki Balástyán és Homokmégyen
volt többek között szakmai vezető,
Kovács Teréz, J. Nagy Endre, akik
Jakabszálláson voltak szakmai veze-
tők és természetesen a kötet szerzőjét
is meg kell említeni Hajós példája
kapcsán) vagy úgy, hogy a valóságfel-
tárás része lett az egyetemisták és fő-
iskolások politikai illetve értelmiségi
szocializációjának.

Nem beszélhetünk tehát úgy a falu-
kutató korszakairól, hogy ne ten-
nénk világossá a „hőskor” és a hetve-
nes és nyolcvanas évek közötti kü-
lönbségeket. Ennek a kérdésnek a
tisztázásához nyújt elengedhetetlen
segítségét ez a hiánypótló munka.
A kötet összefoglalja a falukutató
vagy annak holdudvarához kapcsol-
ható kezdeményezéseket, amelyből
láthatóvá válik, hogy a falukutatósnak
mindig hiánypótló szerepe volt.
A „hőskorban” a politikai akarat alátá-
masztásához gyűjtöttek anyagot, illet-
ve később a politikai szocializáció te-
repévé vált a valóságfeltárás. Mindkét
esetben társadalmi igények álltak a
mozgalom mögött.

A szerző munkáját A. Gergely And-
rás méltató szavai vezetik be, amely-
ből kiderül, hogy a könyvet alapmű-
nek tekintik, amelyre további kutató-
sok és monográfiák építhetők.

A kötet sűrű és tartalmas, amely
nemcsak emlékezni és mérlegelni kí-
ván, hanem egyúttal hasznos taná-
csokkal is ellátja azokat, akik ma falu-
kutatóra adják a fejüket.

nemzedékének (IV. fejezet 67–77.)
mozgalma politikai indíttatású volt.
Ezzel szemben a hetvenes és a nyolc-
vanas évek falukutató táborairól (VI.
fejezet 84–124.) ez már nem mond-
ható el ilyen egyértelműen. A táborok
közvetlen céljaként inkább a társadal-
mi önismeret jelölhető meg, s csak
másodsorban a politikai problémák
megoldása. Az egyetemisták falvakba
történt kirajzásának inkább követke-
zménye volt a társadalom problémák
megfogalmazása, semmint előzmé-
nye. Természetesen a mozgalom hete-
rogén volta miatt óvakodni kell a
sommás kijelentésektől, de a táborok

Szerzőink

Bögre Zsuzsanna (Szeghalom, 1960), szociológus, a PPKE Szociológiai Intézetének docense. Oktatási területei az 1945 utáni társadalom története, a magyar társadalom strukturális átalakulása, a vallásosság és az identitás közötti összefüggések. Kutatásait élet-történeti módszerrel végzi, mert meggyőződése, hogy a mikroközösségek életének megismeréséhez ez az egyik legeredményesebb eszköz. Könyvei és tanulmányai e témakörökben jelentek meg.

Császi Lajos (Debrecen, 1948), az MTA Szociológiai Kutatóintézet tudományos főmunkatársa

Farkas László, PhD-hallgató a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának *Multidiszciplináris Doktori Iskolája* Politológia szakán.

Gaul Emil (Budapest, 1947), a Nyíregyházi Főiskola egyetemi docense, belsőépítész, majd 1980–1990 között a Design Center munkatársa, itt szervezi a *Tervezzünk tárgyakat!* országos ifjúsági pályázat-sorozatot. 1990–2008 között az Iparművészeti Főiskola tanára, a (vizuális és környezetkultúra) tanárképzés vezetője, munkatársaival a vizuális nevelés jogi, tartalmi és módszertani, értékelési, tehetséggondozási, megújításának kez-

deményezője a köz- és felsőoktatásban. Kutatási területe a vizuális nevelés tantárgy-pedagógiája, a középiskolások konstruáló képességének szerkezete; jelenleg a tanulóifjúság ízlését kutatja.

Kapitány Ágnes (Szentgotthárd, 1953), szociológus, egyetemi oktató (ELTE kulturális antropológia szak), az Iparművészeti Egyetem tanára, az MTA Szociológiai Kutatóintézetének tudományos főmunkatársa. Tanulmányai, könyvei a szimbólumkutatás, a nemzeti jelképek, a tárgyak és épületek arculatának változásai, a politikai pártjelképek, a mentális örökség kutatási tapasztalatainak bemutatásáról szólnak.

Kapitány Gábor (Budapest, 1948), szociológus, egyetemi oktató (ELTE kulturális antropológia szak), az Iparművészeti Egyetem tanára, az MTA Szociológiai Kutatóintézetének tudományos főmunkatársa. Tanulmányai, könyvei a szimbólumkutatás, a nemzeti jelképek, a tárgyak és épületek arculatának változásai, a politikai pártjelképek, a mentális örökség kutatási tapasztalatainak bemutatásáról szólnak.

Paár Ádám (Budapest, 1983), az ELTE történelem és politológia sza-

kos hallgatója, a Bolyai Önképző Műhely tagja. Érdeklődési területe a reformkori politika- és társadalomtörténet, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc politikai esemény-története, az 1848-as magyar emigráció, valamint az újkori magyar és egyetemes művelődés- és esztétikatörténet, továbbá a magyarországi polgári radikalizmus nemzetiségi koncepciója a századfordulón. Jelenleg a Miniszterelnöki Hivatal gyakornoka.

Paksi Veronika (Budapest, 1974), az MTA Szociológiai Kutatóintézet tudományos titkára

Prónai Csaba (Budapest, 1966), kulturális antropológus, cigánykutató, az ELTE Társadalomtudományi Karának antropológiai szakcsoportját vezeti, korábban párhuzamosan az MTA Kisebbségkutató Intézetének tudományos főmunkatársa. Tanulmányai és könyvei az MTA, az ELTE kiadványai között és az Új Mandátum Könyvkiadó cigány-sorozatában jelentek meg.

Tibori Tímea (Békéscsaba, 1950), szociológus, az MTA Szociológiai Kutatóintézet tudományos igazgatóhelyettese, lapunk főszerkesztője.